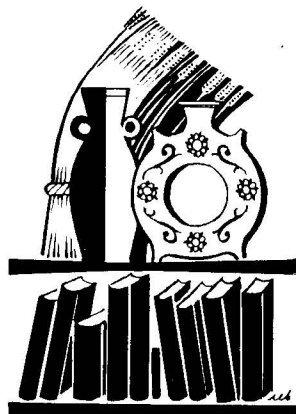

Я. ГАЙВАС

ВОЛЯ
ЦІНИ НЕ МАЄ

EX-LIBRIS
ГРИГОРІЯ
ІОПІКА

ЯРОСЛАВ ГАЙВАС

ВОЛЯ ЦІНИ НЕ МАЄ

diasporiana.org.ua

СРІБНА СУРМА

Торонто

Онтаріо

Канада

*Автор і видавець застерігають собі
всі права.*

Торонто, 1971 р.

Printed by

KIEV PRINTERS LTD., 860 Richmond St. West, Toronto 140, Ont., Canada

СЛОВО ВІД ВИДАВЦЯ

Чи знаєте, що таке безнадійність? Якою змо- рою лягає вона на душу, коли перед вами повна безперспективність, коли даремне видається всяке зусилля, бож нема шансів! Найясніший день меркне в тому царстві безнадії і все поглинає темна, глуна ніч. Її наслідком — утрата віри і параліз во- лі до боротьби. Навіщо ж боротися, адже й так усе пропало!

В таку політичну й духово-моральну безна- дійність позала западати Україна в половині 30-тих років. Тільки минув великий голод, що забрав українському народові незвані в історії жертви, а вже путо ежовщини зашморгнулося на шиї, а вона губила не тільки фізично, але й руйнувала мораль- но: батько не вірив синові, сестра братові.

В Західній Україні озманілі від званькува- тости пихаті польські верховоди, що в них шаління вулиці глушило політичний розум; душили всякий прояв національного й релігійного українського життя.

Досадна щоденна рубрика в українській пре- сі з назвою «Під румунським постолом» як не мож- на краще передавала те, що переживали українці Буковини й Бесарабії.

І навіть близькі нам геський та словацький народи, до яких добровільно приєдналася частина України після катастрофи 1918-1919 років, забули на своє слово, забули на дружність і поміг, що їй зазнавали від українського народу в тяжку годину свого державного відновлення.

Здавалося — все дійшло до дна. Тільки божевільні або нерозумні думають про боротьбу в таку хвилину — як висловився польський прокурор на одному з політичних процесів у Львові.

А проте, десь на тому дні блимав ще вогник надії. Його піддував молодий український націоналістичний рух, що тільки що позав свій похід в історію. Всього кілька років минуло від його організаційного оформлення на Конгресі Українських Націоналістів у Відні 1929 року, а більшість того часу пішла на організаційне з'єднання і внутрішнє спаяння. І може з позатку не багато було готових вірити його голосові, що не все ще пропало, що Україна не одну руйну пережила і кожен раз наново піднімалася на крилах, як птиця Фенікс з перегорілого попелу.

За ним признавали активність, базили його динамізність — та й стільки всього. Сумнівалися в його політичний досвід, бо й не було часу його здобути, а умовини підмільного діяння не давали змоги виростати і закріплюватися талановитим політичним провідникам — посилали одних до в'язниць, других на еміграцію. Така була думка й у тих, що в принципі прихильно ставилися до націоналістичного руху та його змагань, мавши хіба деякі застереження до його революційних метод.

Але націоналістичний рух, хог видний на верху тільки політичними процесами молоді, тисячними коріннями вросав у ґрунт і загортав під себе щораз ширші й ширші кола народу — на низах.

І коли в найглухішу тівнїз мелькнуло перше проміння світла, коли позала кільзитися надія з зерна, що впало на найменший і майже зовсім незнаній частині України, на її зудовій «Срібній Землі» — цей слабкий вогник, що ледве гоготів і грозив

погаснути під першим леготом супротивного вітру, відразу і в одну мить відблиснув у тисязних дзеркалах душ націоналістичної молоді, спалахнув буйним полум'ям і вирвав український нарід з отупіння, відродив його задеревілу волю до життя і боротьби.

Хто слідкував, якими тисягами від гисла до гисла росли накладі української преси в той час, як найбільшні з бідних складали шеляги, щоб закупити радіоприймаз і слухати голосу з Карпатської України про «правду, що переможе», як українська молодь перла в Карпати боронити «Срібну Землю» і помагати там своїм братам — для того це було щось єдине, щось, що пережити можна тільки раз на свій вік.

Не всім було дане це зуги й базуги. І їх щораз менше й менше. Але ті, що прийшли після них, перегортатимуть колісь пожовклий суей літопису і з мертвих його сторінок вдихатимуть живу науку про те, що надія ніколи не гине і що найслабший голос спротиву ворогові може переродитися в грізний гул громовиці.

Ярослав Гайвас, автор книжки, що її оце вам предкладаємо, належав до того покоління української націоналістичної молоді, що мало тільки голі руки і безмежну віру. Покоління, ворущене вігним неспокоюм, неоформленими може, але джерельно-свіжими й могутніми ідеями, що не дозволяли йому мовзки вкладатися в дійсність, не давали думати про пристосуванство, про життєву кар'єру і перспективи вигідного та безпезного життя — хог безмірно убогого духом. Разом з сотнями й тисягами старших своїх і молодших товаришів мандрував він стежками з волі до тюрми, з тюрми на волю, то виринав то поринав у підпілля, і вкінці ставав до явної збройної та політичної боротьби. Ці люди

жили тільки для України, а найкоротший і найпсв-
ніший, хог грізний і небезпечний шлях до її волі
базили в Організації Українських Націоналістів.
Ніяка перешкода — не завелика, ніяка жертва —
не замала на тому шляху. Є одна тільки ціль —
Україна, є одна тільки дорога до неї — боротьба.
«Лиш боротись значить жить» — в тім був не тіль-
ки весь змісл життя для них, але і його краса.

Гортаюзи сторінку за сторінкою цієї книжки,
ми базимо й вигуваємо це з кожного її рядка. Кож-
не слово в ній, це ритм живзика тодішнього націо-
налістизного українського руху. І не тільки укра-
їнський гитаз це збагне. Пізнав це й зрозумів зу-
жий історик, що не міг нагудуватися, як горстка
українських націоналістів могла піднятися навпро-
ти потуз, що під тупотом зобіт їхніх мільйонових
армій дрижала ціла наша планета. Звідки ця мор-
ральна сила, звідки ця віра?

Відповідь в одному слові — ідея. Ідея укра-
їнського націоналізму, животворної сили, що ніколи
не капітулює. І хог в останньому кривавому зма-
гу не дійшла вона до своєї мети, зате лишила по
собі легенду, якої одним із спітворців був і автор
і якої народження ми свідками, гитаюзи книжку
«Воля ціни не має».

Скаже хтось: облишмо вже легенди, доки ж
будемо кормити наш нарід мріями! Найвища пора
міцно стати ногами на твердому ґрунті дійсности.

Так? Яка ж це дійсність, що може звалити
ворога, або якої він налякався б? Чи перемогли
його ползища людей, тисязі й тисязі тонн заліза і
сталі танків, гармат і літаків? Чи лякається він аж
так дуже далекобійних ракет та обстрілу з підне-
бесних просторів? Можливо, ніхто цього напевно
ні не скаже, ні не заперезить.

Але всі багимо, що ця легенда в зударі з со-
ветською дійсністю кинула в неї зерно, що викіль-
гилося й пустило перші парості. І хог як слабкі
вони щє й зелені, але зганяють сон з повік волода-
рів на Кремлю, бо вони грозять йому з нутра, а про-
ти того безсила матеріальна зброя «дійсности».

Бо кінець-кінців дійсністю, реальністю стає
не тільки те, що можна зважити і зміряти. Наслі-
док боротьби товаришів автора книжки, їхнього
життя і смерти стає теж «реальністю», що ді й с н о
живе в душах українців та переходить з роду в рід.
Як колись, так і тепер перед у тому веде молодь. Як
колись ця молодь душею і тілом пірнула в україн-
ський націоналізм для боротьби за Україну, так і
тепер вона хог іншими методами але до тієї самої
цілі прямує. А молодь не оглядається назад і не
хилить голов у скорбному розпазу.

Книжка несе нас в епоху, коли Ярослав Гай-
вас, її автор, один з тодішньої молоді, повним кели-
хом тив з її щастя, але й ділив її недолю. А коли
кінгаємо її гитати — на далекому горизонті може
ще не багимо, але відгуваємо народини нової сили,
що приходить нам на зміну. Нової, великої, мо-
ральної сили, єдиної покищо сили українського на-
роду, якої один етап зростання так гітко і гарно
малює нам автор у своїй книжці — «Воля ціни не
має».

Зиновій Книш

I. РОЗДІЛ

ЗАКАРПАТТЯ НЕ ДАМО!

До давніх споминів належать роки безпосередньо перед другою світовою війною. Хоч відійшли вони в безповоротне минуле, але їхні сліди назавжди залишаються в свідомості нашого народу. Неспокій і очікування чогось нового, хвилювання, надії, розбуджені прагнення тих днів і місяців є переживанням, якого не стерти. Події, великі й малі, діло рук і таланту скромних одиниць чи великої громади, є каменем, на якому в майбутньому нові, юні руки й мозки, дужчі й уміліші від нас, ставлятимуть новобудови.

Роздертою була наша батьківщина, а народ прибитий до землі. Ми, що жили на українському заході, з тугою виловлювали вістки з інших наших земель, а в першу чергу зі сходу, з-над Дніпра. Мала річка Збруч, а далі на північ невидна лінія в лісах, на полях і лугах розтинала живе тіло народу. І з-за тієї лінії, звідки ми ждали нових вітрів, підкріплення, заохоти, приходили вістки, в які не хотілося вірити: голод, як чорний помір, зганяв зі світу мільйони, а потім винищувано те, що ще залишилося в живих. Світ був не світом, а якоюсь божевільною кліткою, що в ній сильніший на очах усього людського роду винищував слабших. Як це так? — думалося нам. — Яка це держава, влада, закон, які це люди, що не мають у собі нічого людського?

В наші свята і в наші будні ми не знали спокою. Сивоголові дідугани якихнебудь Верб, Голоб,

Мізуня чи Команчі в недільні тихі пополудні засідали на колодах і вели розмови. Спершу про оранку й сіножаті, про сільські билиці, а далі про боротьбу в убогих селах Полісся; про сігуранцу, що хотіла вирвати їхнім далеким братам матірну мову й пам'ять про велику вітчизну; про тих, що «під чехами» після сотень років будяться до нового життя; про свою молодь, що збирається ночами на зарінках і щось плянує, радиться, до чогось готується; а в першу чергу про тих, що там «на Великій Україні» гинуть з рук нелюда, який затратив людську подобу.

Цими думками було сповнене повітря. Ним жили, дихали. Старі й молоді. А стиха підкрадалося щось невідоме, щось, що його ні чути, ні бачити, але воно було. Від нього кров густішала в жилах, зір відривався від землі в далекий простір. І ні дрібні щоденні клопоти, невігоди, нестатки, — а тих завжди було, аж переливалося, — ні така відмінна, чужа, непривітна дійсність не міняли цього. Всупереч їм людина дивилася далеко вперед, наслухувала й чула: недовго бути тому, що є. Іде щось нове, може жорстоке, а може велике, ідуть зміни...

Ми, мабуть, нічого не прагнули так гостро, так боляче, як змін. Змін у цілому нашому житті. Великого зрушення, що розтерло б і кинуло в небуття всі ті дрібні, надокучливі й такі понижуючі нас, як людей, справи й клопоти. Великого переламу, що геть розніс би всі ті більші й менші несправедливості, брутальну нелюдяність, що їх принесли або породжували чужа для нас влада та підбехтувана нею чужа панівна суспільність. Не багато гіршого може бути в житті людини — беручи до уваги сяке-таке нормальне життя у відносно нормальних умовах — як постійне її понижування, зневага її національної спільноти, громади, найближ-

чих збоку тих урядовців, поліцаїв, поштарів, дорожників і всіх тих вищих, нижчих і найнижчих чинів, що їх вона зустрічала кожного дня. А вже що може бути гірше, як образа, кинута у лице людині тими, які повинні плекати високі вартості, шляхетні прикмети, які мають вести людей і людство до щораз нових осягів, до щораз вищих духових здобутків — учителів, священиків і їм подібних?

Хто з нас не пригадує тих ущипливих «не розумем» або «еще польські хлеб, муфце по-польску», або такого визивного «еще вас не научило?» Так нам казали дрібненькі представники влади, так сичали нам у лице високі державні дигнітарі Речі Посполитої Польської, що нібито мала бути і нашою державою, такими словами супроводили нас на вулиці звичайні польські громадяни. На словах всі вони мовили всіма голосами про велику державу, великі завдання, а на ділі були дрібними автоматами випадкової державної побудови, яку, замість зміцнювати, розвалювали власними руками, а замість рости й пнятися вгору, рилися щораз глибше у землю, щоб накінець і загинути.

Сьогодні аж тяжко зрозуміти, чому таке наївне запаморочення впало на польську провідну верству, на її керівних мужів і на суспільність. Хіба допуст Божий, бо, як каже наш народ, «кого Бог хоче покарати, тому розум відбирає». Якось аж дивно ставало: живши між нами, поляки — і суспільність і урядові чинники — не бачили, що це не групка інтелігентів, якась соціяльна верства, не якась політична партія чи професія, а народ, цілий народ у всій своїй масі на всіх своїх землях пробудився і вставав до будови власного життя. І, як завжди в такому випадку, не було сили, щоб спинила той природний гін. А вони, щойно привернувши свою дер-

жавність, уже забули, що неможливо спинити народ в його русі до свободи. Вони не бачили, що наш селянин, зморений цілоденною тяжкою працею, забігав вечорами в читальню, кооперативу, щоб почитати газету, поготорити «про політику», про загальні справи, щоб потрудитися добровільно в якійсь загальній справі. Вони не бачили, що молодий інтелігент, робітник, ремісник, міщанин, дрібний купець жертвували своїм часом і грошем і тягнулися до активного зорганізованого життя. Не тільки щоб поліпшити свій незavidний побут, але й щоб гуртом, спільними силами відстоювати свої збірні права, добро всіх.

Не бачивши цього всього або стараючись не вглиблюватися в це, не розуміти його, наш польський противник, а на той час жорстокий ворог, не міг нам, нашим прагненням, нашим починам поставити успішної перешкоди. Ми зростали, міцніли, переливалися понад греблі й перешкоди, що ними він намагався спинити нас. Ми — були життя. Ми прагнули зміни, власне самі були частиною великої зміни, складниками гурагану, що наближався, поступово й невідхильно дужчав. І коли 1938 рік приніс перші громи, коли почала дрижати земля й хитатися стіни державних будов, у нашій невеликій частині нашої великої вітчизни сколихнулося все. А коли в Карпатській Україні блиснула заграва, народ схвильовано відгукнувся, він відчув: кінчається один період його історії і надходить новий, хто-зна чи ліпший, але інший. І кожен вірив: у грядучих змінах мусить бути шанс і для нас, тільки його треба відважно і рішуче використати.

Події в Карпатській Україні стали осередком усіх заінтересовань, розмов. Вони розбуджували найрожевіші мрії. А молодь, сільська, міська, робітники й студенти, в першу чергу передова молодь

вели истерпеливилася, уже рвалася туди, щоб взяти участь в будові власної держави, а в потребі захищати її. І тяжко було стримувати її.

У столиці галицької землі, у Львові, після довгих років знов заgrimіли вулиці маршем українських демонстрантів. Дивне це було місто для нас: Львів. Усім своїм еством відчували ми, що воно наше. І хоч їх, чужинців, була така сила в ньому, хоч їхня мова виповняла вулиці цього міста, ми знали: воно наше! В цьому ніхто з нас не мав сумніву, і ми були свідомі, що чим голосніше ворог заперечував це, тим і він ясніше це усвідомлював. Але здобути Львів знову у свої руки, виповнювати його нашим змістом, оживляти його вулиці й мури своїми піснями не було так легко. Не раз ми, як блудні сини, крадьки опановували його п'ядь за п'яддю, то знов, сповнившись сил і прагнень, вибухали маршем, шумом, тупотом сотень і тисяч ніг. Не раз тільки сухі, різкі тріскоти пострілів революційних воїнів підпілля оббивалися, здавалося б, об глухі мури, то знов неначе на поклик невидного диригента тисячі — і звідки вони? — виливалися на вулиці й ішли, ішли... Пісні, короткі промови, лопіт бойового прапора, запал, гук і бій... Кров... Тюрма... І відступ аж до нового наступу.

А ті зеленосвяточні поминки! Звідки стільки народу? Корогви, статуї святців, чорні ризи священників, побожні мелодії і твердий марш непроглядних колон, жінок, чоловіків, дітей, які, неначе в бій, ішли поминати своїх покійників, а між ними насамперед тих, що впали в боях. А на цвинтарях скільки тих могилок: стрілецькі в суворих рядах, як бувало колись перед виступом у бої, і Ольги Басараб, і юних Крупи та Луцейка, і ледве віднайдені, рівно присипані землею Біласа й Данилишина. Це на Янівському цвинтарі. А на Личаківському:

і Любович і Коцко, порослі мохом гроби будителів галицької землі, а серед них батько її і геній Іван Франко.

Чи пригадуєте, яку бурю переживали ми в ті дні, маршуючи нерівними вулицями Львова й повторюючи слова релігійних пісень? Кожна панахида над могилкою, кожне «со святими» були закликами до дальших боїв, обітом стояти в лаві до кінця, а «вічна пам'ять», що громами гриміла між брилами каміння і живими деревами, була не поклоном смерті, а вибухами непереборного прагнення жити, вічно жити.

На такому ґрунті сіяла своє проміння, розкидала свої золоті усмішки, а з ними червоні грона калини — струмочки гарячої крові, осінь 1938 року. Була вона ясна, прозора, ласкава. А вісті... власне такі, яких роками чекали ми. Польська преса аж переливалася злобою. Права, ліва і та посередині. Всі в унісон: Закарпаттю не бути вільним! Задавити його в зародку, заки розгориться звідтіль велика пожежа! Не тратити ні дня, ні години й не жалувати жертв! — шипіли сторінки газет, а за ними повторяла польська суспільність.

Дві течії, дві стихії — українська, що прагнула трохи сонця, вільного повітря та шматка рідної землі, і польська, що хотіла наживатися, пишати-ся чужим коштом. До зударів мусіло прийти.

Не знати, де вперше зродилася ця думка: чи в робітничій організації «Сила», чи в ремісничій «Зоря», чи в якомусь верстаті, а може на сходинах якоїсь юнацької групи, або в студентській харчівні: «Ходім під Юр! Збираймося під Юром!»

«Збираймося під Юром!» — переходило з уст до уст, з верстату до верстату, перелітало крізь крамниці, приватні мешкання, хвилювало школи, набирало організаційних форм у студентській хар-

«Гіт!» І заки крайовий провідник Кіл, він же Лев Ребет, успів через своїх найближчих співробітників з'ясувати, звідки вийшла та ініціатива, схвалити її, винести рішення і розділити завдання, містом уже заволоділа спільна мова, збірне рішення: «Ідемо під Юр!»

Здавалося, що нас небагато у Львові, а оце, як почали стягатися в означений час з усіх-усюд, вийшли сотні і тисячі. Що за розмаїтість людей: перскрій українського Львова, представники всіх верств, і серед них багато таких, що говорили мало, тільки в крайній потребі, щоб не виявити свого незнання української мови. Всіх їх пригнало сюди одно бажання: стати в лаву разом з іншими й показати, що ми тут є, що в нас сила. І десь серед цієї маси миттю знайшлися провідники. Не ті, що ми їх бачили формально на зборах і нарадах, не ті, що про них писали газети, а ті, що ставали на чолі походу, виступали рішуче першими, йшли нестримно вперед і поривали за собою інших.

Площа перед Юром шумить. Людська маса розбилась на гуртки й групи, що хвилюються й дебатують. Тут і там вискакують промовці. В коротких словах, вигуках стала ясно ціль усіх: Закарпаття не дамо!

— Закарпаття не дамо! — зашуміли всі стоголосом.

— Маршусмо в місто! Вперед — на мадярський консулят!

Стали ясно ціль і напрямок. Лава за лавою спливають зі Святоюрської гори і попри парк прямують у місто, туди, де мадярський консулят. Міцні стопи відбивають рішучий і рівний такт на бруці, а зі сотень грудей виривається: «Закарпаття не дамо! Закарпаття не дамо!»

Ще заки маршуючі колони осягнули будинок

університету, появилися відділи поліції. Тяжко узбросні, в шоломах, лиця налиті потом і гнівом, ненавистю. В руках поліції міцно стиснені приклади гвинтівок, і її щораз більше. Спішним кроком, а то й бігом, виливаються вони з бічних вулиць, а з ними цокочуть кінські копита вершників. З другого боку заходять теж між дерева парку, що називався тоді Єзуїтським городом.

Наперед вирвався якийсь старшина. Скрипучим, схвильованим голосом закричав:

— Розійдись, бо стріляємо!..

Перші лави демонстрантів зупинилися. Хвиля нерішучости, збентеженого спокою, коли було чути віддихи найближчих сусідів. І нагло, без будь-чього наказу, зі сотень грудей:

— Вперед! Вперед!

Першим кинувся вперед молодий і кволий ремісник, чи не Протань його прізвище. За ним редактор робітничих видань, мулярський помічник і організатор «Сили», Юлько Петречко, низький, кріпкий з широким лицем монгола. А з ним ціла група його друзів одним скоком покрила відстань між першою лінією демонстрантів і стіною поліції. Поліцаї розскочилися на боки. Тут же за групою Петречка рвалися студенти з Миколою Матвійчуком на чолі, а поруч них «личаківська бригада» зі своїми «прапороносцями» Льоськом Сторожуком і Федьом Перуном. Та поліцисти вже прийшли до себе, їхні старшини істерично викрикували:

— Нашшуд! Вій!..

Стріляти не могли, бо їхні перші лави змішалися з демонстрантами. Частина демонстрантів натискала на передні лави, а інші кинулися на обхід поліційних застав, що були в Єзуїтському городі. В повітрі мішалися оклики «вперед» з поліційним «бій», і від глухих ударів згинулися тіла.

Високий, двометровий, з коротким волоссям, з усміхом невинної дитини, що провадив його ціле життя аж до вояцької смерти в УПА, Федь Перун загнався у групу поліцаїв, що наступали на нього з усіх боків. А він, великий і дужий, син малоземельного селянина з яворівських пісків, що гартував своє тіло голодом, холодом і щоденними кільканадцятикілометровими маршами зі села Чернилява до гімназії в Яворові і назад, розкидав їх, як снопи. Обдерта сорочка, лице залляте кров'ю, не падає, не подається.

Йому на відсіч скочив його приятель Медвідь, студент теології і революціонер, прозваний друзями «містиком», бо завжди звертав розмову на якісь несусвітні проблеми. Далі «хлопаки» з Левандівки і Богданівки, жваві, як чорти, раді, що нарешті пощастило їм «помацати поліцаям ребра».

А поліція намагається з усіх сил розірвати суцільність маси демонстрантів, щоб зломити їх ударну силу й не допустити під малярський консулят.

Довкруги Федя Перуна і його друзів затискається перстень. Їх уже кількадесят, але сили поліції більшають, підходять щораз нові резерви, появилися тяжко озброєні загони поліційної школи з Мостів Великих, про яких ніхто не знав, що вони перебувають у Львові. Всі вони наставлені на розчавлення групи Перуна, до якої новим силам вже добитися не можна. Так і видно: Федеві не врятуватися. Один за одним падають під ударами його друзі і, приголомшені, попадають у поліційні «кібітки».

Використовуючи суматоху бою, щораз більше груп прориваються через поліційні кордони і розсіяно прямують під малярський консулят.

— Закарпаття не дамо! Закарпаття не дамо! — залунало під консулятом. Настрашені урядовці заглядали крадьки крізь шпари у заслонах на демон-

странтів. Вкортці донесли застави на вулицях, що знов зближається поліція. Хтось крикнув: «Розходіться!» — і десятки голосів повторили за ним. А Льосько Сторожук, який ніколи не міг дарувати собі хоч би трошки гумору, кинув перестрашеним мадярам: «Поляк, венгер — два братанкі і до шаблі і до шклянкі».

Ціль осягнено. Демонстрацію відбуто, маса протиставилася поліції босм і, прорвавшись, таки дійшла до місця призначення.

Ще кілька разів збиралися демонстрації, але вже ні разу не вдалося розвинути їх в таку широку акцію. Поліція скріпленими силами замикала вулиці, а тайні агенти висліджували активніших, щоб запроторити їх у тюрму. Після цього місто гомоніло. Воно втрачало свій суцільний польський характер. За Львовом гомонів цілий край. Розбуджено надії, зростали сподівання, люди щораз вище підносили голови. А із-за Карпат приходили нові вісті... Люди прагнуть свободи... Підносяться села й містечка, пляями і ґрунями повіває новий вітер.

Закарпаття на устах у всіх. Ним жили, хвилювалися, і кожний, хто умів і міг, готувався допомогти. Поляки не могли не помітити, що діється. Вони рішилися щось робити, щоб протиставитися. Але, замість мудрої відповіді державної влади, відповіді зрілої нації, вони пішли утертим шляхом: передали ініціативу вулиці. І це вже не перший раз. Коли влада не могла стримати неприємного їй розвитку подій, «хтось» підмовляв вулицю, шовіністичних студентів, бутних синків землевласників, високих урядовців, багатих міщан, а з ними всіляке шумовиння — і починалися «вистемпи патріотичної молодезки».

Повосенній Львів уже не раз бачив такі «героїчні» виступи. Тоді тріщали брами українських до-

мів, сипалося скло з вікон українських крамниць, побивали обслуги, руйнували устаткування, а «оброньцув поржондку публічного», як не було, так не було.

Особливо спеціалізувалися ватаги воєвничих корпорантів і їх союзників у протижидівських погромах. Кожної майже осені, коли збиралися вони у Львові після буйно прогуляних вакацій, а траплялася яканебудь нагода, їхній «патріотизм» розпалювався до білого і — «гайда на жидуф!» Поліція якось ніколи не встигала на час. Коли громили жидів на вулиці Краківській, тоді поліція кидалася на вулицю Цибульну, коли ж бито шиби, ламано замки й кості невинним жидам, що попалися в руки хуліганам на вулиці Цибульній, тоді поліція ганялася по Соняшній, Шпитальній або Жовківській. «Розбавлена студіююча молодь» звичайно забавлялася так довгими годинами, іноді аж поза північ, а коли вже була пора йти на заслужений відпочинок, тоді поліція наздоганяла сотні, а то й тисячі громил і «по-батьківськи» розганяла їх, тобто йшла позаду, аж поки вони не розходилися по т. зв. академічних домах.

А розходилися вони, як після справжнього карнавалу. Трофеями несли жидівські ярмулки, зарвану релігійно-обрядову утвар, зірки Давида тощо та й співали при цьому не лише антижидівські, але й патріотичні польські пісні, яких полякам не бракує. Приємні розмови й оповіді про такого роду вечірні пригоди кілька тижнів заповнювали увагу польської частини населення, а їхня преса, з винятком соціалістичної, вага й значення якої були мінімальні, здебільшого тільки реєстрували, поменшуючи до мікроскопічного розміру, такі події, як, мовляв, «викрикі млодзсжи».

II. РОЗДІЛ

ОРГАНІЗУЄМО АКТИВНИЙ СПРОТИВ І ОБОРОНУ

На протиукраїнському фронті ці майбутні керівники польського державного корабля і творці польської культури такими активними не були і так часто не подвизалися. За весь час існування Речі Посполитої вони лише кілька разів пробували супроти нас такої тактики, але швидко вривали її, знаючи, що на це з нашого боку буде відповідь. Та тепер проти нас, наших установ, підприємств вийшли на вулиці не лише ватаги шовіністичних студентів разом зі шумовинням, але й групи «Стпшельца», «Кракусуф» та різних парамілітарних організацій, вишколюваних «двійкою» (військовою розвідкою) і іншими органами терору, саботажу та подібних акцій. Колись такі громила були озброєні костурами, боксерами, залізяками, а тепер щораз більше серед них мало пальну зброю. До того ж увихалися серед них агенти тасмної поліції, щоб у потребі допомагати чи арештувати українців. А за ними всіми оподалік пересувалися групи умундурованої поліції, яка пильно дивилася, щоб ніхто не ставив перешкод «героїчним зусиллям» молоді.

Про це все дуже швидко добували інформації наші «львівські діти», і власне вони стали щораз настирливіше вимагати активних протиступів, активної оборони. Вони не могли стерпіти того, щоб безкарно дзвеніли шиби в крамницях «Маслосоюзу», «Центросоюзу», летіло каміння й іншого роду «ракетна зброя» до бюр української кооперації й

різних українських установ. Тим більше, що зростала не лише хвиля нападів, але й їх гострота та жорстокість. Поляки вже не лише знищували приміщення, але, відходячи, підпалювали їх, а присутніх службовців побивали, не раз дуже тяжко.

За «добрим прикладом» Львова пішли поляки в краю. Там уже не лише «стшельци», «кракуси» та інші «патріотичні» громила нападали на людей і установи, але долучувалися до них відкрито і поліція, гранична сторожа та працівники державних установ. В мурах тих установ організували банди напасників, інструктували їх, укладали пляни акції. Наша громада, заскочена таким несподіваним розвитком подій, припишкла, очікуючи, що з цього вийде. А роззухвалені поляки посувалися щораз далі.

Врешті одного пополудня великою масою напали вони на дім «Просвіти» у Львові, де містилися книгарня, бібліотека, бюро, велика друкарня. Поляки вирішили знищити в першу чергу друкарню, де друкувалися наші газети і книжки. Працівники установ, що приміщувалися в будинку, повідомлені заздалегідь, здвигнули барикаду, щоб боронити вступ до будинку. Розгорівся завзятий бій, в якому друкарі й помічники до останнього відстоювали кожну п'ядь. Поляки наступали великою силою, маючи за плечима охорону поліції. Бій був довгий і тяжкий. Вислід його міг бути тільки один: замало було оборонців, а відсічі з огляду на поліцію підкинути не можна було. Спершу впала брама, а потім внутрішні барикади. Тоді почалася боротьба за кожні двері, кожне приміщення. Летіли книжки, тріщали під ударами заліз'як дорогоцінні друкарські машини, лилася кров. А коли поляки відступили, набігла поліція, щоб доруйнувати решту та виарештувати оборонців.

Обуренням загудів Львів, а за ним цілий край. А коли ще з терену почали приходити відомості про погроми, про тяжко побитих, масакрованих мирних громадян, про шалений розгул польських хуліганів, до яких почали долучуватися вже й військові залоги, коли почали жорстоко катувати вже й жінок, наприклад, відому діячку Тернопільщини Блажкевичеву — чаша терпеливості переповнилась.

— Досить! Треба активного відпору! — Така була одностайна думка всіх. Над протизаходами почали задумуватися керівні чинники ОУН, активніші громадяни, всі без винятку групи. Розмови про протидію стали темою дня. Тільки хто перебере ініціативу в свої руки, хто візьме на себе тяжке завдання і ще тяжчу відповідальність?

Одного дня зайшов до мене в банк, де я працював, Роман Шухевич і виявив, що до нього згрупповань з пропозицією, щоб він zorganizував і очолив активну протидію. Яка моя думка про це? Сумнівів не могло бути. Така акція є не лише кінцевою потребою, але й питанням нашої честі. Її треба, не гаючи часу, починати, вона вже повинна була початися. Я не мав сумніву, що ця розмова Р. Шухевича була узгоджена з крайовим провідником, Колом, з яким я тоді пересводив неодноразово дебати на цю тему. Тому я й не питав про становище ОУН в цій справі. Отже, наша розмова була коротка, вияснювати не було чого, треба було приступати до діла.

І вже другого дня відбулася зустріч людей, намічених нами для керівництва оборонною акцією. Було на тій зустрічі п'ятеро: Роман Шухевич, Петро Долинський, Сергій Костецький, Іван Равлик і автор цих рядків. Ніхто нікого не питав про повно-

власті, ніхто не питав Романа Шухевича про мандат, про те, хто йому дав доручення. Всі ми один одного знали не віднині, всі звикли роками до підпільної роботи й без особливих формальностей займали пости, виконували завдання, відповідали за них. Романа Шухевича всі ми знали, як давнього бойовика УВО, виконавця замаху на куратора Собінського, пізніше члена ОУН, знали зблизька, зустрічали майже щодня. Нас не обходило, чи він якраз у той час був активний в підпільній роботі, чи стояв у резерві. Сама його особа надихала співробітників довір'ям. Спокійний і дружній, витриманий і відважний, безпретенсійний, в однаковій мірі приставав він з верхами галицької інтелігенції, як і з львівськими робітниками та ремісниками — був навіть якийсь час організатором ремісничого товариства «Зоря». Отже не могло бути ліпшого вибору на пост керівника такої загальної акції, як саме він.

Нарада не тривала довго. Настрої й думки всіх учасників були однакові: протиакцію треба організувати, і то негайно. На відміну від дотеперішніх виступів треба вийти на вулицю масою і у відкритому зударі відстоювати свої людські та національні права. Кожен учасник зобов'язався взяти на себе приділене йому завдання, виконати його по змозі своїх сил і повністю нести за нього відповідальність.

Без ніякої дискусії прийнято, що керівником буде Шухевич. Зв'язковим до нього і особою для окремих доручень став Сергій Костецький. Іван Равлик перебрав на себе розвідку і зв'язок з поближкими селами у випадку їхньої допомоги. Петрові Долинському доручено підготову й постачання технічних засобів та вишкіл людей у техніці боротьби і користуванні доступними засобами. Мені

припало оперативне керівництво акції та створення й ведення швидких, готових на короткий виклик ударних груп. Устійнено черговість керування у випадку арештів.

Так само рішено, що у випадку арештів ніяких зізнань, пояснень тощо в цій справі ніхто з нас подавати не буде аж до розправи й спільного устійнення нас усіх з нашими оборонцями. Основний наголос поставлено на негайне включення в боротьбу міських і підміських елементів, які вже дотепер показали себе дуже добре. Тих елементів ставало щораз більше, вони були агресивні, бойові, зорієнтовані в місті й у нашому житті. В місті почували вони себе його хазяїнами й знали його наскрізь. Багато з них були членами найстаршої української ремісничої організації «Зоря», інші членами робітничої організації «Сила», яка була відновлена й оживлена молодими націоналістами, вихованцями «Бригідської академії», тобто тюрми «Бригідок».

Оновлення й оживлення «Сили» відбивало нові соціяльні наголоси в націоналістичному русі. В першій фазі революційного руху на ЗУЗ домінували військові й головно старшини. Потім важливу, майже керівну роль почало відігравати студентство. А під кінець тридцятих років, коли революційний рух вріс у селах і закріпився у містах, на думку великої частини керівного членства ОУН, прийшла пора поширити теж соціяльну базу керівництва руху, притягнувши до неї передові елементи робітництва й селянства. Власне в цій фазі ми знаходилися в той час.

Кожен з нас почав свою роботу негайно після першої зустрічі. Щовечора в домівці «Фами» — рекламової фірми, в якій Роман Шухевич був спів-

власником, або в приміщенні Товариства Інженерів відбувались інформаційні та координаційні наради. На одній з перших нарад вирішено перевести дві підплатні атаки на погромників. Одна з них мала відбуватися під польським студентським домом при вулиці Лозінського, де, згідно з нашими інформаціями, був оперативний штаб нападів, а друга в покинуто не визначеному місці, залежно від можливостей. Обидві акції мали різні завдання. Перша мала деморалізувати ворога, вдаривши його центр, і захитати його самопевністю. Друга — виявити, наскільки наші групи маневрові й наскільки можна їх в короткому часі перекидати в різні місця для акції.

Чергового пополудня після винесення рішень призначено збірки груп в забудованнях і на подвір'ї «Народного дому», на подвір'ї і в коридорах при вул. Руській ч. 3, а резерва мала бути розміщена між численними пішоходами при вулиці Академічній.

Всі три групи були на місці в час, як виявилось, не з порожніми руками, так що Петро Долинський не мав багато роботи з роздаванням «зброї». Серед охотників знайшлися наші давні знайомі з львівських «Бригідок» і інших тюрем, але були й зовсім нові елементи, хлопці, які припливали з сіл, шукаючи праці, освіти, або дозріваюча молодь ремісничого й робітничого Львова. В «Народному Домі» я помітив численних знайомих, членів Секції Молоді при Товаристві Українських Купців і Промисловців.

Напруження зростало з хвилини на хвилину. Ми провели перегляд кількості та готовості груп і зібралися в закутку Вірменської Катедри, чекаючи на відомості від Івана Равлика, який зі своїми людьми шниряв по місті. Вже було досить пізно, коли нарешті прибув Равлик і доповів, що ніякі

польські групи не вибираються на місто, але одну з залів студентського дому при вулиці Лозінського замкнуто ще пополудні і тепер там відбувається нарада з участю понад двадцяти осіб, мабуть, керівників польської терористичної акції. Вказував на це факт, що присмерком заходили туди старші люди у цивільному, що нагадували своєю поставою військових і напевно студентами не були.

Хтось із нас піддав думку напасти на учасників цієї наради. Одначе, цю думку відкинено. Тоді хтось підсунув думку: вибивши вікна, заатакувати кімнату петардами. Але тоді виявилось, що ми... нічого такого не маємо. Долинський «спік рака», хоч вини за ним не було, бо годі було передбачити потребу в такій зброї. Але ця пропозиція зразу наштовхнула нас на потребу придбати й цю зброю і при першій же акції для збільшення ефекту ужити її. Роман Шухевич пообіцяв, що протягом наступного дня наші «хеміки» зроблять декілька петард у лабораторіях львівської політехніки. Після цього дали ми людям доручення розбитися на ланки з кількох осіб і патрулювати по вулицях Львова до якої десятої години, бо приблизно по тій годині поляки вже не починали акцій. Черговий день був вільний від збірок, хіба у випадку наглого алярму...

Чергового дня перед обідом Іван Равлик повідомив, що, мабуть, «щось буде», але докладніше він ще нічого не знає. Роман Шухевич подався до «Зорі», а я до «Сили». Одначе, збірок ми не зарядили, не мавши ще ніяких дальших інформацій. Під будинок на Лозінського вислали ми численнішу розвідку, одначе там вечером збиралися тільки малі групи, вигукуючи проти українців, але масового виступу студентів і прибуття нестудентських елементів не помічено. З того ми зробили висновок, що

акції не буде. Зате всі сподівалися якоїсь більшої акції третього дня. Воно так і сталося.

Наші обсерватори донесли, що у львівській політехніці помічено значну кількість польських студентів з університету та інших людей. Виглядало на концентрацію перед нападом. Не чекаючи дальших даних, вирішено стягнути хлопців з Левандівки й Богданівки, зміцнити їх людьми зі «Сили» й вислати в район Політехніки. Доручено: йти разом з поляками в їхньому арієргарді, а коли вони підійдуть до цілі й почнуть громити її, тоді вдарити. Рішено цього ж самого вечора відбутися акцію під домом на Лозінського. Петарди мали бути сигналом до наступу. Петро Долинський перебрав на себе керівництво групи «Політехніка» і з ним був Сергій Костецький. Я, взявши з собою міську боївку ОУН, яка була зо мною в зв'язку, прилучився до частини групи, що йшла на Лозінського і збиралася при Руській 3. Шухевич і Равлик зайняли пост в бюрі над колишньою крамницею Зубика, залишивши при собі невеличку групу людей.

Усі деталі ми передумали протягом дня, передали їх керівникам груп, а ті мали передати своїм людям. Все повинно піти якнайкраще.

Вже добре потемніло, як вийшов я з боївкою із нашого збіркового пункту. Боївку поділив я на дві рівні частини, а керівникам дав по петарді, якими вони мали почати акцію. Одна частина боївки мала підходити від вулиці Баторія, а друга від Академічної. Зайнявши місця, вони мали вислати по одному зв'язковому під крамницю і шевську робітню Іреми, де отримують сигнал виступу. Сам я пішов перед ними під студентський дім, щоб ознайомитися з положенням.

Не доходячи до будинку, в умовленому місці зустрів я керівника групи «Зорі», Романова, якому

підлягали всі інші в тій акції, і він мене повідомив, що польська акція напевно буде, і то дуже велика, бо вже зібралась маса людей, які войовничо галасують і напевно чекають на сигнал до виступу. Розмовляючи по-польськи, ми підійшли під дім і змішалися з товпою, викрикуючи час від часу разом з товпою «біць гайдамакуф».

Ще було досить далеко до наміченої години виступу і я не поспішав під крамницю Яреми. Та нагло зчинився шум. З будинку вискочили якісь люди й почали кричати: «Гайдамацци нападлі на студентуф! На помоц коледзи!» Товпа заворушилася, і я кинувся під крамницю Яреми, щоб дати сигнал. Не добігши до неї, побачив керівника однієї групи, що мав петарду. Я сказав, щоб за три хвилини кинув петарду, а сам побіг під крамницю.

Під крамницею стояли обидва зв'язкові. Їм я крикнув тільки «вже» і завернув під студентський будинок. Це було недалечко, але в міжчасі, видно діставши доручення, поляки рушили в напрямі Академічної вулиці. «Невже ж акція не вдасться?» — подумав я і холодний піт потік мені спиною. Та в цей момент у гуці студентів загриміла петарда. Все затихло, неначе заворожене. І нагло залунало «бий!»

Почалася типова для такої акції метушня. Здезорієнтовані поляки стояли хвилинку, доки повітря не наповнили зойки і стогони побитих. Почався безлад. Нагло зникла войовничість і бута панських синків, і вони розбігалися, хто куди. Тяжко було втриматися на ногах. Шум бійки зростав, здавалося, що було тут не тридцять наших хлопців, а сотні. Хтось кинув каменем у шибу, і з дзенькотом посипалося скло. За ним почали дзвенькотіти інші шиби. В цей момент вибухла друга петарда. І це вже доконало діла.

Ще тої самої ночі виявилось, що польська група з Політехніки йшла на Маслосоюз, куди йшли також групи з інших студентських домів. Маса з Лодінського мала викінчити недалекий Центросоюз. Коли польська група з Політехніки дійшла до костюлу Єлисавети, хтось з неї побачив український напис на крамниці і кинув у її вікно камінь. За ним інші почали кидати каміння. Наші хлопці вирішили, що це вже поляки приступили до протигудару, і несподівано для обидвох сторін почався бій. Поляки, заскочені зсередини, хто почав розбігатися, а хто битися з невидним ворогом. Скільки їх побили власні друзі, так і залишилося невідомим. Однак, їхня група тут же і розлетілася. Зате інші, з інших студентських домів таки до Маслосоюзу дійшли, але, зустрівшись з несподіваною протиакцією, тотального удару Маслосоюзові таки не завдали.

Обговорюючи обидві акції, ми усвідомили, що почали щось, що прибиратиме широкий засяг. І нам стало ясно: хоч ми всі члени й вихованці ОУН, активні учасники її дій, удач та невдач і вже чимало досвіду придбали за довгі роки нещадних ударів з ворогом, такої акції самі не попровадимо. Для цього треба притягнути всіх. Рішили починати з молоді. Наладнання співпраці з Пластом, який уже від років був нелегальний, взяли на себе Шухевич і Костецький. З «Соколом» ми вже наладнали зв'язок. З «Лугами» рішили почекати, щоб приглянутися, як реагуватимуть. Тоді прийшли на чергу політичні партії. Як першу взяли ми Фронт Національної Єдності Дмитра Палієва. На зустріч туди пішли ми вдвох з Романом Шухевичем.

Там спрямовано нас до одної з кімнат, де залишено нас якийсь час самих, і ми мали змогу розглянутися. Це й було ціллю панів з ФНС. В кутику

кімнати на малому столику лежав стос паперів, листів, телеграм. Ми, очевидна річ, підступили, щоб розглянути їх. На самому вершку був лист від Митрополита Шептицького з побажанням для Дмитра Палієва з нагоди його уродин чи якоїсь річниці, а під сподом цілий ряд листів з таким самим змістом.

— Пробує загітувати нас! — завважив Шухевич, і ми засміялися.

Паліїв прийшов у товаристві другого громадянина. Представив його, як Демчука чи Демковича, колишнього вояка наших армій. Був він кріпко збудований, в середньому віці, як на тодішні наші оцінки. Паліїв вже знав, про що буде мова, знав про обидві акції і зразу вказав нам на свого приятеля, як на зв'язкового від них до нашого керівництва.

Я багато дечого чув перед тим про Дмитра Палієва, про його сприт і меткість і сподівався крутих висловів та маневрів. Однак, він відразу перейшов до суті речі, заявив, що вони в започатковану нами акцію включаються, знають, хто акцію веде, і мають до тих людей повне довір'я. Для мене стало ясним, що хтось з нашої п'ятки вже перед тим з Палієвим про це докладніше говорив, а теперішня розмова є тільки формальним закінченням. Опісля я довідався, що Роман Шухевич це все підготував.

Я порушив можливість розбудови керівництва й включення в нього нових людей, на що Паліїв завважив, що, на його думку, існуючий склад задовільний і компетентний, а коли б зайшла потреба поширювати його, тоді буде час про це говорити.

Призначений від їхньої групи зв'язковий перевів розмову на організаційні й тактичні питання. У висліді ми не лише довідалися, скільки людей

від них можна сподіватися, а й скільки вони взагалі можуть привести й скільки це забере часу. Нарешті домовилися ми, що в їхніх приміщеннях буде один із зв'язкових пунктів для керівництва акції, а в крайній потребі вони можуть примістити у себе й людей, які готуватимуться до якогось завдання.

З іншими групами й партіями рішили ми відбути розмови пізніше, перевіривши наперед ґрунт, до кого звертатися, бо всіх не хотіли втягати в довір'я. Нам усім на диво, польська преса зовсім не згадала про обидві акції. А тільки «Век Нови», що був відомий зі своїх тісних зв'язків з командою поліції, помістив редакційну з осторогою, що вишилки останніх днів, якщо вони далі так розвиватимуться, можуть принести з собою різні несподіванки, і польська суспільність мусить бути приготована на них.

З інформацій, здобутих з різних боків, ми довідалися, що покищо ніяких відплатних акцій з польського боку не буде, що органи безпеки й адміністрація, заскочені нашими противиступами, зовсім не знають їхнього джерела, і тому поліція поставила всі свої сили, щоб розкусити цю справу, а всі конфіденти розпитують тільки про це. Це нам дало змогу присвятити всю увагу дальшому внутрішньому зміцненню, вишколові, передуманню метод виступу тощо. В міжчасі викликав мене на зустріч крайовий провідник Кіл, при якому в той час я виконував функцію організаційного референта КЕ.

Для зустрічей вибирав Кіл пізні нічні години і місце далеко поза містом. Коли була погода, то така зустріч була навіть приємна, коли ж був дощ або сніговія, то була вона прокляттям. Траплялось не раз дощ ллє, як з цебра, ми перемочені до нитки, молодний, осінній вітер протиляє аж до кости, а Кіл

спокійно чалапає болотом, розхлюпує калюжі і рівним голосом виводить свої думки.

Тим разом зустрілися ми коло грища Гасмонеї, де ще навіть були останні міські ліхтарні. На лиці Кола я побачив очевидне задоволення, а в очах усміх. Коли ж він запитав, як мені подобалися акції з-перед кількох днів, то я був певен, що він про все докладно поінформований, і навіть у голові не прийшло мені з свого боку ще раз звітувати.

Скінчивши розмову про поточні організаційні справи, що забрало принаймні дві години, ми перейшли на проблеми Закарпатської України, на відомості звідти, потребу помагати людьми, але дуже обережно. А потім Кіл почав довгий «дискурс» про вуличні демонстрації і бої. З його висновків я зразу зорієнтувався, що він, мабуть під впливом потреби, взявся переглядати книжки, що їх ми вже давно перестудювали, передискутували й частинно забули: Ле Бона, Дугалля про психологію маси і польських авторів про «валькі улічне». З особливою ерудицією і захопленням з'ясовував Кіл ідеї Малапарте з його книжки «Державний переворот».

Десь біля четвертої над ранком закінчилася наша зустріч, і мені залишилося дві години на сон, бо вранці треба було вставати до праці. На щастя, я жив таки зовсім недалеко, під Личаківським парком, і, поки Кіл завулками добився додому, я вже давно давав здоровенного хropaка.

Нашу акцію на якийсь час перервала несподівана подія. Через Львів мав переїздити румунський король Карл, і поліція використала нагоду, щоб арештувати під тим претекстом якнайбільше людей. Прийшли і по мене, але я вирвався на гори й утік. Зате арештовано Романа Шухевича й Івана Равлика.

За кілька днів їх випустили, але принесли вони недобрі вісті. Одною з них була відомість, що Петра Олійника, львівського обласного провідника, арештовано у зв'язку з т. зв. другою акцією в Гаях під Львовом пізнім літом цього року (перша акція в Гаях відбулася зимою 1930/31 і була вона відплатою за нелюдське поступовання коменданта поліції Новака). А другою, що поліція докладає всіх зусиль, щоб довідатися, хто стоїть поза акцією на вулицях Львова.

Видно, ані обсервація відомих організаційних персонажів, ані «внутрішня агентура» в Організації не могли дати ніяких ясних пунктів, і поліція були дуже стурбовані. Вони пробували довідатися, чи в останньому часі не перекинено яких людей з-поза кордону, щоб zorganizувати цю акцію. З усього було видно, що вони докладають усіх зусиль, щоб цього горіха розгризти. Отже, нам треба було бути подвійно обережними.

**
*

Одного дня зайшла до мене до банку, де я працював, моя давня знайома, дружина українського нафтовика з Дрогобича, інж. Кулицького, дочка директора школи в Карпатській Україні, Алиськевича. Яке було моє здивування, коли вона шепотом сказала, що попереднього дня вернулася з Карпатської України і має передати мені від Волянського дуже важливі справи. Хто такий Волянський, я не знав, здогадувався, що під тим прізвиськом криється якась відома організаційна особа, але шитатися не випадало.

Я запросив паню Кулицьку до бічної кімнати, і тоді вона не лише почала передавати різні справи, але й заявила, що мусить зустрітися з Рома-

ном Шухевичем. Я миттю кинувся поверхом вище, де працював Шухевич, і сказав йому про післанця з КУ і про Волянського. Шухевич заявив: «А це знаменито, бо я вже боявся, що з Генком сталося щось зле». Мені стало ясно, що Волянський це Євген Врецьова-Генко, який недавно зник зі свого бюро в Товаристві Інженерів і якимось ніхто про це не згадував. Просто не стало людини, і всі мовчали, неначе нічого й не сталося.

Разом зійшли ми вниз, і пані Кулицька почала розповідати про все те, що вона бачила, чула і що просили її переказати.

III. РОЗДІЛ

НА КАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ

Волянський переказував через паню Кулицьку про величезні потреби, які відчуваються на кожному кроці. Треба матеріяльних засобів, бо Карпатська Україна слабо загосподарована, треба техніки, а насамперед треба видержливих, кваліфікованих людей. А найголовніше: Волянський вимагав, щоб негайно поїхав туди хтось із керівних людей ОУН і на місці побачив, що треба, відбув розмови й зустрічі і, вернувшись в Галичину, міг на підставі першоджерельних інформацій помагати розв'язувати всі ті нелегкі проблеми.

Під вечір випустили ми паню Кулицьку додому, приобіцявши відвідати її у Бориславі за кілька днів, щоб вона мала змогу розповісти про різні речі, які або призабула, або не могла передати тепер. А ми вдвох лишилися проаналізувати почуте й поробити висновки. Наприкінці розмови дійшли ми до питання: хто ж поїде негайно на Карпатську Україну? Р. Шухевич, подумавши, заявив: «Я покищо їхати не можу... Зліквідую свої справи і взагалі переїду туди... Але це забере трохи часу»... Отже, хто поїде? Альтернатива була ясна: їхати треба мені! Що я й заявив. А на запит Шухевича, коли можу виїхати, сказав: завтра.

Решту вечора й частину ночі провели ми в докладному обговоренні, що і як треба ладнати, та в передачі мною Шухевичеві всіх справ, зв'язаних з оборонною акцією, започаткованою нами у Львові.

Ранком сів я у потяг Львів-Лавочне, щоб у Скольому висісти й zorganizувати перехід границі. В Скольому був у мене давній приятель, старий член УВО і ОУН, Іван Бутковський, який колись з нагоди однієї акції навіть переховувався у мене в хаті.

Оцей Іван Бутковський, пізніший полковник УПА — Гуцул, неодноразовий повітовий провідник ОУН на Скільщину, знав гори і кожного в горах, як ніхто інший. Скільки разів перетяв Іван нелегально кордон, скільки людей перевів та скільки переніс революційної літератури — навіть сам він не мав ліку. Знав, здавалося, не лише кожну стежину, але й кожну деревину. До нього власне удавався я, знаючи, що він не лише дасть найкращу інформацію про положення на кордоні, але й у потребі знайде провідника.

Івана я застав у хаті, бо він уже тоді западав частенько на груди. — «Як кордон?» — питаю. — «Кордон завжди можна перейти, навіть коли граничники стоять один біля другого, щоб тільки не трималися за руки». — «Мені треба б мати провідника, бо в мене спішна справа, та й вертатися треба якнайскоріше», — продовжував я. — «Піду з тобою, а на самому кордоні візьмемо Луцева, в хаті якого і так треба буде перепочити». — «Коли ж підемо?» — ставлю дальше питання. — «Сьогодні запізно, бо вже останній поїзд пішов угору, завтра в мене зустріч, то може післязавтра» — «Нехай буде післязавтра». — На цьому й стало.

Переночував я таки в Івана. Переночував, тобто цілу ніч ми «вели політику» при густо заслонуених вікнах, передбачали, сподівалися... А вранці першим поїздом «на діл» поїхав я до Львова, щоб ще дещо полагодити і чергового дня вернутися назад.

Увечері до мого поїзду на станції Сколе підійшов в останньому моменті Іван і вскочив до вагона. Висіли у Тухлі, а звідти бічними стежками піднялися вгору.

Була чорна ніч, гори спали кам'яним сном, тільки чути було шум потоків. Розмокла від осінніх дощів земля ліпилася до взуття, штанів, а довгий плащ, у якому я був вбраний, обмочився майже до пояса і немилосердно тяжів. За пару годин добилися ми до хати Луцева. Молодий, здоровий селянин дуже зрадів нашим приходом. Давно бо вже на його відтинку організаційні люди не переходили кордону. Колись це була одна з найактивніших ліній і для людей і для літератури, але з часом її розконспіровано, і лінія стала zagrożеною. Отже, відкрито нові, а ця залишилася в резерві, для наглого, як мій, випадку.

Хазяйка відразу кинулася до вогню, щоб приготувати затирки на молоці, а ми тим часом обговорювали положення під границею. Тобто Луців розказував, а ми вкидали якісь питання. В міжчасі чистили своє взуття й убрання. Після вечері Луців запропонував нам лягти на часок відпочити, а він, мовляв, побіжить у село й розвідає між хлопцями, що нового, як там під границею, де в останньому часі розставлено стійки у зв'язку зі загостренням положення в Карпатській Україні, де можуть бути стежі...

Чи ви знаєте, що це значить уставати серед ночі, коли цілий день ви провели на ногах, кілька годин спиналися по гірських стежках у гливкому болоті, а потім, з'ївши затирки на гарячому молоці, змиснули каменем? Чи ви знаєте, що це значить? Коли не знаєте, то й не пробуйте, а коли знаєте, то вгадайте незлим, тихим словом тих, що вас будили!

А до того розпарена гірська хата, що в'ялить м'язи і лінивим чадом обезвладнює ціле тіло! Але годі: треба йти!

Попереду Луців. Він не йшов, а сунувся хижо, нечутно, наче тінь. Високо підносив ноги вгору і ні на мить не міняв темпу, напрямку. Ішов у ніч, неначе серед дня. Здавалося, він не йде, а несе його якась сила, такий легкий і свободний був його хід. Слідом за ним, на відстані кількох кроків, ішов я.

Тільки вийшли з хати, різке гірське повітря обвіяло нас, і стало присмно. Нові сили у відпочиненому тілі робили дорогу легкою. Але так було тільки з початку. Луців під гору йшов так само швидко, як рівним плаєм, а мені це не було так легко. Іван ішов на кінці. Хоч він недомагав на груди, серед верхів ставав зовсім іншою людиною. Він посувався, як кіт, тихо й легко і тільки час від часу підганяв мене: «Йди, йди скоріше, бо час біжить, а дорога далека...»

У легких міських черевиках, які набирали воду з кожної калюжі, в довгому плащі, що його поли плуталися поміж ногами, я аж сам собі дивувався, як після стількох років різних пригод вібрався неначе справжній міщух. Ще гірше давалося взнаки сходження вниз. Вони обидва ні разу не поковзнулися, а мені неначе дорогу вимастив хтось олією, така була ховзька. Єдиною потіхою були передишки й наслухування. Мої компаньйони лягали, прикладали наперед одно, а потім друге вухо до землі й часом нашіптували: «звір іде...»

Врешті зачорніли перед нами якісь садиби. Провідник поінформував, що граничники заходять сюди тільки вдень. А після того стрімко угору, як на стіну.

Врешті вийшли на хребет. Кругом непрохідна стіна лісу. Як тут знайти стежку? — дивувався я, — а ніч густа, хоч тни її. Тільки небо ясніше. Тут ми й зупинилися. Провідникові далі йти нічого. Недалеко границя, до якої зближатимемося попід хребет. Він тільки підожде яку годинку, щоб почувти, чи ми пройшли, чи не було якихсь стрілів.

Перед останнім скоком треба було віддихнути. Іван ще раз перепитав про місце, де останньо засідали граничники. Але Луців потішив нас: минувши групу будинків Попадинця, ми безпечні. Бо саме там звикли поляки робити засідки. Або в хаті, або серед будинків. Але там добрі собаки. Коли поляки там, то собаки завзято гавкають, як хтось підходить, коли ж поляків немає, тоді можна йти просто на будинки, і собаки не озвуться. — «Собаки звикли помагати людям у небезпеці!» — завважив філософічно Іван, а Луців радо підтакнув: «А щобисте знали!» Ще хвилюку і «з Богом» кинув нам Луців. Це був знак, що віддих скінчився, і треба поспішати. Сам він зник, п'ятьма проглинула його беззвучно.

Ми рушили в дальшу дорогу. Йти було легше, ніхто не накидав гострого темпу, та й дороги залишилося не багато. Зате ми мусіли частіше ставати, наслухувати, бо були при самій границі. Іван, видно, таки змучився, бо частіше прилягав до землі, щоб приглушувати кашель.

Десь над ранком перейшли ми границю. Чи наравду перейшли, я не розбирав, бо все було однакове. Однакова земля й дерева, однаково холодне повітря, але Іван сказав, значить, так воно й мусіло бути. А для підтвердження своїх слів він ішов свобідніше й говорив уже не шепотом, а майже повним голосом.

Ми поволі сходили до першого села, що по чехословацькому боці, села Воловець, заселеного, як усі з цього й того боку Карпат, українцями. Так, як, мабуть, і тисячу років тому. Між людьми з цього й того боку ніякісінької різниці. Вигляд і мова ті самі, тільки з чеського боку вони краще одягнені й відважніші. Не минають чужих, здоровкаються з ними, радо відповідають на запити. Почувують себе господарями. Та й не диво. Історичні бурі змітали з лиця землі держави, розліталися в пух тисячолітні імперії, винайдено порох, друкарське мистецтво, десь мандрували люди по світах і відкривали нові континенти, а в таких селах, як оце, люди жили майже незмінним життям. Все проходило поволі, а зміни неначе крадьки проникали в курні хати і в людські серця. На станиці жандармерії, в суді, очевидна річ в тюрмі, у податковому уряді, де висіли портрети Масарика й Бенеша, була Чехо-Словаччина, а в гірських ущелинах, удвож рік і доріг розкинулося наше село.

Ідемо серединою залитої болотом дороги. Більше заболотитися нам уже не можна. Але серединою дороги болото таки найлегше. Розбите возами й кіньми, розтовчене маржиною, воно стоїть, як густа ріка. Ніде ні сухого острівчика, ні каменя. Так зайшли ми на станицю. Хоч Іван мав у селі знайомих і навіть по дорозі зустрів людину, яка пізнала його, але заходити в хату не можна. Це — граничне село, напевно є тут платні секретні донощики й, без сумніву, наввипередки з нами гналася вже вістка городами й стежками про нас на граничарську станицю.

Граничники, як усі граничники в світі, зразу почали формальний допит. Такі відомі з практики різних поліцій контрольні, а там ще «перехресні» питання. Граничники, як і всі поліційні працівни-

ки, думають, що вони неперевершені в ставленні цих питань, і ніхто підозрілий не вимкнеться з них. Хай питають. Це для них і служба і розвага у цій забутій закутині. А коли ми вже в різних кімнатах відповіли на всі запити, нас звели докупи й угостили добрим чеським сніданком.

Ми думали, що це кінець і нас незабаром відпустять. Але так воно не було. Це був час, коли поляки й мадяри почали закидати в Карпатську Україну своїх диверсантів, агентів і саботажників. Їх, що мріяли одні про «Польску од моржа до моржа», а другі «про землі корони св. Стефана», глибоко турбували оці прастарі, з архаїчними обичаями, з тисячолітньою культурою села, що пробудилися до якогось нового життя, загомоніли дивними словами про волю і державність. Їм, задивленим у те, що вже давно віджило, так страшно не хотілося нового. Вони хотіли завернути життя назад, влити вічний струм життя в давні неіснуючі береги. Тому й не диво, що чеські граничники так докладно нас допитували.

Нас тримали на станиці, аж поки не прийшов місцевий учитель, наддніпрянський емігрант і чомусь почав від молитов, мабуть, не знаючи, що їх першими вивчають різні розвідники та диверсанти, і наприкінці перейшов на спільних знайомих з Праги і Подєбрад та на актуальні українські справи. Це його переконало. Тоді граничники відвели нас до бічної кімнати, де можна було помитися, почититися, а тоді, подрімати на польових ліжках. Чехи приймали нас тепер мало що не як своїх союзників. А українці, що були граничниками на цій станиці, навіть зверталися до нас українською мовою.

Від'їхати мали ми після обіду автом, яке йшло до Хусту. І справді, ще в обідню пору заїхало ван-

тажне авто, чехи щось у нього позаладовували, самі сіли в кабінку, а нам веліли сідати з-заду. Брезент був відкритий, надворі було тепло, їзда випала чудесна. Хоч дорога була крутою, не дуже вигідною, слабо втримуваною, але для нас вона була як у казці. Оце перейшли нелегально кордон, як гонені собаки, а тут не лише загрози немає, але й державна служба заопікувалася нами, ще й дала транспорт до місця нашого призначення. До того й околиці були надзвичайні: густі ліси, що вкривали стрімкі узбіччя гір, шумні потоки, осіння зелень, а при дорозі села і на деяких будинках... жовтоблакитні прапори. З Іваном говорили ми про відбудову цієї країни, про цей малий кусень нашої батьківщини, з якого мали, згідно з нашими сподіваннями, початися великі речі. Ми вимахували руками до старших і молоді, що їх зустрічали по дорозі, а вони весело нам відповідали.

Зупинилися у Воловці, і тут наш вантажник застряг. Чехи ходили біля нього, а потім закликали військового механіка. Той оглянув авто, і тоді нам сказали: «Злізайте. Ідіть до касарні, що онтам при головній вулиці, зголосіться у чергового старшини, він вас примістить, а ми йому згодом скажемо, хто ви є». Ми так і зробили. Старшина вислухав нас, сказав воякові відвести нас до залі, де були вільні ліжка, і порадив піти повечеряти, бо тут ніякої вечері нам не дадуть. У залі було багато вояків, одні в цивільному, а інші уже у військовому. Це були мобілізовані. Здебільшого наші хлопці. Мови чеської так ми й не чули від них, бо навіть підстаршина, що заходив увечері, говорив по-українськи.

З хлопцями ми зразу нав'язали розмову. Вони говорили радо й одверто, і їх слова докраю нас збентежили. Вони всі були проти війни, мобіліза-

ці, нарікали на владу, яка прикликала їх сюди, а вдома, казали, ще стільки роботи перед зимою. Їм чужі були і поляки, мадяри, диверсанти, шпигуни, гітлерівська Німеччина, яка збиралася ними торгувати. Чехо-словацьку республіку вони теж не дуже вважали своєю державою, бо протягом двадцяти років чехи уникали говорити їм про такі речі, а тепер уже було запізно. А про Карпатську Україну, як самостійну державу, про відбудову нашої державности їм тяжко було говорити. Ми спробували були «просвічувати» їх, але без великого успіху. Проте, й не могли ми виразно висловлюватися, це все ж таки була чехо-словацька держава і говорити в казармі про розвал тієї держави і побудову нової на частині старої не було дуже показаним.

Другого дня вранці, ледве встигли ми поспідати, зайшло інше авто і ми поїхали. Не доїжджаючи до Хусту, мусіли виминути недавно підірваний міст. — «Це польські диверсанти зробили!» — пояснив нам старшина, що їхав з нами. Ми з Іваном як на команду відізвалися: — «Ми їм віддячимося!» — на що чех відповів широким усміхом.

Поволі в'їхали в широку долину гірської ріки. Розмулені береги намул і ринь широко розкинулися, а гори неначе розступалися, щоб дати простір для міста. Здалека було видно на одному з вершків старовинний замок, а кругом нього Хуст! Столиця Карпатської України. Ціль нашої дороги і недавно народжена мрія української людини. Серце починало битися швидше, ставало гаряче, і думки одна за одною змальовували райдужні картини майбутнього. Треба буде тяжко працювати, треба буде протиставитися ворогам, але будемо ма-
ти, вже маємо кусень батьківщини, землі, яка є
Милки наша й на якій живемо ми. Ні сірість осін-

нього дня, ні олив'яні, важкі й брудні хмари, що суцільно залягли під вечір, ні розбита, болотяна дорога не впливали на наш настрій. І навіть перші вбогі хатки хустського передмістя видавалися нам рідними й принадними.

Заскочення прийшло тоді, коли нас замість до Команди Карпатської Січі відвезли до чеської комендантури і... посадили в тюрму. Але з камери забрали незабаром окремо кожного, відвели до канцелярії і молодий лейтенант почав мене допитувати. Він кричав і погрожував, що велить тяжко побити, коли я не говоритиму правди. І я почав про військові справи, про польські полки, дивізії, зброю, пересунення військ, казарми, укріплення... А я ж тим усім зовсім не займався, на польську армію дивився згори й легковажно, та й міг йому сказати тільки те, що бачив принагідно. Все ж таки лейтенант усе це записав і, видно, був задоволений з моїх інформацій. Але коли я скінчив, він знову почав погрожувати. Перестав тільки тоді, коли я йому заявив, що незабаром вернуся до Польщі, а там позбираю, що потрібно, і привезу йому. Лейтенант з радості витягнув до мене руку, але перестеріг, що коли не зайду до нього, як прийду другим разом, то він мене знайде і тоді «розрахується». Після того відпустив мене в камеру.

З Іваном справа була легша. Він і по-чеськи вмів і з практики знав, що чехам потрібно. Тому, коли побачив молодшого старшину, наговорив йому купу всяких речей. Він успів також переказати через січовиків, яких зустрів у будинку, щоб нас негайно забрали звідси. Надвечір нас таки випустили, показавши дорогу до Команди Січі.

Команда Січі містилася тоді при вулиці Румунській ч. 1. Перед будинком і в самому будинку

повно молодих людей. Рух і шум. Одні кудить поспішають, інші стоять, розмовляють. Багато з них зодягнені вбого, як на цю пору року, зокрема взуття виглядало безнадійно.

Зразу таки на сходах ми зустріли друзів, які нами негайно заопікувалися. Вістка про наше прибуття миттю розійшлася по будинку і на нас хлинули знайомі, що самі недавно опинилися тут. Питання сипалися одно за одним.

Нас відвели до організаційних чинників для ділових розмов. Тут уже був і Волянський. Були й інші знайомі, а між ними такі, що постійно проживали за кордоном. Тепер прийшлося мені пріти. Іван сидів у горах, то його інформації були короткі, технічні, мені ж довелося розказувати дослівно про все, з винятком організаційних справ, про які треба буде говорити окремо. Коли ж я дійшов до організації нашої самооборони, присутні заворушилися: нарешті прийшли ми до цього, а то вже давно слід було це зробити!

Наступного дня повели нас на зустріч з організаційними чинниками, чи не до квартири Гени Кульчицького. Були там, крім Гени і Волянського, ряд передових членів ОУН, а між ними Володимир Стахів, Ярослав Барановський. Пересиділи мало що не цілу ніч. Спочатку розказували ми, а тоді перейшли всі на обговорення загального положення й виглядів. Яке ж було моє здивування, коли я побачив, що майже кожен заступає іншу думку. В краю нам думалося, що за кордоном вони мають прекрасно зв'язки, найпевніші інформації, а воно було далеко не так. Одно було ясне, і з тим усі погоджувалися: положення тяжке, з роботою треба якнайбільше поспішати і то на всіх ділянках, бо напевно почнеться боротьба. Волянський своїм, ме-

ні давно відомим стилем, аргументував цифрами й «математичною логікою», Стахів зневажливо ставився до всіх чинників, заступаючи думку, що рішатиме Німеччина, або, за його словами, «вуйко Долько», — це була насмішлива назва фюрера Німеччини. Барановський відмовчувався, а Ольжич обґрунтовував твердження: «В кожній ситуації рішає моральна постава. Без огляду на тимчасовий вислід моральна постава підносить нас на вищий ступінь у боротьбі, або зсуває вниз». Після цієї зустрічі чекала мене ще довга розмова на засекречені організаційні теми.

Обох нас із Іваном приділено тимчасово в роботу Січі у відділі, що його очолював Волянський. З огляду на наші дотеперішні організаційні, військові вишколи, завдання в Організації та стаж, дано нам функцію чотових. Треба було негайно братися до роботи. Щодня прибували нові люди, треба було їх сегрегувати, перевіряти, розподіляти по різних родах служби. Це було тільки уведення для нас, бо головним полем нашої діяльності в часі побуту на терені Карпатської України була боротьба з польськими диверсантами й терористами. Заки піти в терен, нам доручено ознайомлюватися з умовами на місці, вивчати місцеві мовні особливості, обичаї, людей та допомагати в штабі. А попри те все доставлено нам різну літературу, щоб вивчати теоретично ті галузі, в яких ми мали працювати. Та на це часу було мало. Кожного вечора приходили ми на свої квартири геть по півночі, зморені, а вставати треба було на зорі. Харчі були слабенькі, а до того їли ми прихапцем, на ходу. Але ми не були виїнятком. Усі наші друзі так жили і так працювали.

Кілька днів після приділення мене до відділу Волянського сидів я пізно вночі, викінчуючи якусь

роботу. Нагло тишу ночі перервав стукіт у двері. Увійшов дижурний й передав: перед хвилиною донесли йому з однієї з кімнат, що недавно прибулий з Польщі січовик збирається тікати. Ми негайно обставили вікна тієї кімнати на випадок, коли б він хотів вискочити вікном, недалеко дверей тієї кімнати поставили стійку і приготували сторожу на брамі. Ніхто з нас уже не пішов спати, однак нічого не сталося.

Настав ранок, усі повставали і підозрілий поповдився зовсім непідозріло. Однак люди нашого відділу не спускали з нього ока. Щойно після нормальних зайнять і перед самим обідом він вийшов поза браму, а за ним слідом ті, що його пильнували. Коли виявилось, що він хоче вискочити з міста, троє людей наздогнали його, затримали й наказали кернутися. Він не хотів і ті мусіли вжити сили, щоб спровадити його назад до будинку Січі. Тут нам доручено зайнятися ним.

Почалася довга тяганина. Був це син солтиса*) з одного гірського села, з народношкільною освітою, але спритний, твердий і бувалий. Заки Ромко Мирович, що збирав інформації про нього і його поведінку серед січовиків і назовні, ланка за ланкою будував картину праці підозрілого, ми напереміну переводили з ним розмови. В тих розмовах підозрілий прозрадився, що побував не лише в Сяноці й інших підгірських містах, але їздив кількакратно до Львова, був у Кракові. Як на сина солтиса бідненького села, це було незвичне. Коли ж ми натиснули його, звідки він мав гроші на ті подорожі, він подав, що працював на тартаку у недалекому від нього селі. Ми кинулися шукати людей з того села, але нікого не знайшли. Зате знайшли

---

* Начальник громади.

робітника з тартака та сільського торговця, що доставляв різні товари на тартак. Ніхто з них його на тартаку і не бачив. Ми їх взяли на докладнішу розмову з ним і виявилось, що він за виїнятком управителя тартаку і декількох загально знаних наставників-поляків нікого не знав. Значить його оправдання було фальшиве.

В міжчасі Ромко Мирович зібрав інші докази. Треба було довести до признання й виявлення ним дальших таємниць. Два дні й ночі нас троє — Іван, Віталій Пилипчук і я — напереміну допитували його. Тракували ковбасою, цигарками, вговорювали й нічого не вийшло. На третю ніч узяв його Ромко Мирович.

Ромко був пристійний, добре вихований, дуже чемний і з добрими манерами студент. Був він при тому дуже талановитий фотоаматор і скрипаль. Завжди елегантний, усміхнений, він радше виглядав на сальонового лева, як на революціонера. Тільки ясні очі, в яких проблискувала сталь, заперечували цьому. В дійсності був він твердий і завзятий, невсипуций роботяга, загартований на фізичні труди й небезпеки, неговіркий, але швидкий і рішучий. І цей Ромко за одну ніч сам здобув від підозрілого те, чого нас три не здобули за дві доби. Підозрілий не лише признався, що був донощиком польської поліції і граничної сторожі, а в Карпатську Україну і до Січі прийшов зі шпигунськими завданнями. Він розповів про вишколи, які перебував, а зокрема про вишкіл перед виходом на Закарпаття, про різних поляків, військових, урядників і багато інших, які його приготувляли і висилали в Карпатську Україну, подав адреси польських штабів у Сяноці і Самборі, що займаються організацією й висилкою банд на Закарпаття, а крім цього всього подав прізвище польського майора ге-

нерального штабу Домоня, який цю всю акцію координував. Персона ця не була нам чужою, але ми не знали докладніше засягу його завдань. Тепер він зарисувався. На цьому наш інформатор не закінчив. Він подав знайомі йому переходи польських диверсантів та місця їхньої збірки перед відходом. Він сам переводив декілька груп. З його слів виходило, що поляки посилюватимуть диверсантські напади, та що пригтовляють у потребі військову інтервенцію. Не затаїв він теж тих з-поміж наших людей, які були відомі йому, як співробітники й донощики польської поліції.

Таким чином Ромко Мирович вийшов справжнім героєм. Дні і ночі після його переслухання ми звірювали здобуті ним дані. Нівроку роботи кинув він нам на руки. А коли ми доповнили це все посіданими дотепер даними, то вималювалася перед нами неабияка картина.

Але тепер виникло більше завдання. Всі ці дані треба було перевірити на місці, тобто в Галичині. Можна їх було вислати організаційним шляхом, але це була довга й непевна процедура. Найкраще було вислати людей виключно для переведення цієї справи. В штабі відділу Волянського почалася дебата, кого вислати. Ми з Іваном запропонували піти добровольцями. Наше рішення щось не зовсім вкладалося в пляни організаційних чинників. Забрало декілька дорогоцінних днів, заки нам передано згори згоду на нашу пропозицію. Після того ми поділили з Іваном роботу між собою. Він збирав матеріяли від різних людей, які мали справи в Галичині й на Волині, а мене воджено по різних референтах, щоб ті викладали свої проблеми й болі. Зокрема приспінено й інтензивно пригтовляв матеріяли відділ Волянського. З численних протоколів і звітів вони мусіли повитягати всі здобуті

інформації, звести їх у якусь систему, виготовити питання, на які треба було шукати відповіді, списки людей, що їх треба було перевірити, розвідати про них тощо. Після цілоденної біганини приходилося ніччю виучувати напам'ять велику частину того всього, бо тільки дещо могли ми взяти з собою. Те, що ми мали взяти, було писане на тоненькому шовковому папері, звинене в трубочки й вложено в польські цигарки. Забрав це з собою Іван, бо він курив, що кожен бачив по його пальцях, і наявність цигарок у нього не повинна була збуджувати ніякого підозріння.

Нарешті назначено день відходу, визначено маршрут до границі й техніку переїзду. Керівником нашого від'їзду назначено Ромка Мировича. Призначено нам авто, а водієм мав бути «сам» Крисько-Кріс, тобто один з головних керівників «мотоколони» Карпатської Січі. День перед від'їздом ще раз покликано мене на зустріч з керівними організаційними діячами.

Ця зустріч була завершенням усіх наших до-теперішніх розмов. Вона дала змогу побачити широке полотно плянів Організації, оцінки нею положення, погляди поодиноких діячів та їх політику, зацікавлення і на цьому тлі вигляди української справи. Керівництво Організації бачило події в ЧСР і в Карпатській Україні, як прелюдію до дальших криз і недалекої війни. Для нас Карпатська Україна була важлива з різних причин. Насамперед тут показували себе широкі народні сили в зустрічі з переломовими подіями. Тут можна було насправді пізнати наміри різних сил, що зацікавлені українським простором і які є в стикі з ним та з різними нашими групами. А для нас Карпатська Україна мала війняткове значення, бо тут ми мали змогу випробувати своїх людей, що вони

варті та що кожен з них може зробити. Тут фразеологія не могла заступити діла, треба було діяти. Тут ми не лише мали змогу організувати й підносити народні маси в напівреволюційних умовах, але при цій нагоді вивчити, як маси сприймають наші гасла, як відгукуються на наші постулати та як наша програма й методи діяльності витримують пробу життя в таких особливих умовах. На фундаменті тих заłoженнь треба було розглядати наші завдання, укладати ближчі пляни, в цьому одно з найважливіших: господарити людьми. Значення Карпатської України для нас і для дальшого розгортання революційної боротьби не можна було переоцінити, але все ж таки це був тільки ступінь до дальших вирішніших подій на головніших теренах нашої майбутньої діяльності. Ті важливіші події — ми вважали — заіснують з хвилиною протипольської війни, яка в існуючих умовах здавалася нам неминучою. Хіба поляки змінили б свою поставу, але цього враховувати не приходилося. До цього моменту ми мали в якійсь мірі передбачувати розвиток подій і у зв'язку з тим намічувати свої заходи.

Отже висновки треба було робити тільки до того пункту. Приймавши, що Карпатська Україна є першою ланкою в розвитку отвертої фази нашої визвольної боротьби, ми вважали, що треба застосувати всі засоби обережності, бо маємо забагато невідомих і в себе і поза собою. Інші терени, де Організація запустила глибоке коріння, мали перед собою дуже виразні завдання: підготову людей і засобів до масових, затяжних акцій. Це відносилося в першу чергу до українських земель під Польщею і Румунією. На тих теренах треба було використати національно-революційні настрої, які так дуже поширилися за останній час. З підкреслен-

ням передано: в Карпатську Україну слід висилати тільки тих спеціалістів, яких тут потрібно, а запотребування на яких буде завжди передане своєчасно, та тих, що розконспіровані й загрожені й нічого в підпіллі робити й так не можуть, ані не призначені до якоїсь іншої важливої роботи в громадському секторі. За переведення цієї настанови в життя мали відповідати Країві Екзекутиви, та краєві провідники персонально.

З огляду на те, що ми находилися перед періодом включення широких мас у боротьбу, треба було вже тепер всім членам Організації на різних організаційних щаблях включатися в усі ті масові виступи й здвиги, що мають місце серед нашого населення, чи вони стихійні, чи організовані легальними партіями, або установами. В такі масові виступи треба включатися з метою перебрати керівництво ними, або принаймні впливати на їх національно-політичну виразність. Тут завдання нелегке, бо треба буде мати діло не раз з елементами, які мають досить з'ясовані ненаціоналістичні й неревольюційні погляди й програму і треба буде свій зміст протискати, вживаючи різних тактичних заходів. Однак це не повинно бути дуже складне завдання, бо народні низи в нас, як і всюди, радо відгукуються на виразні національно-політичні постуляти, як теж, відповідно зрушені, відносно легко включаються активно в акцію. Тяжче буде з провідними елементами опортуністичних груп. Хоч велика частина з них в часі загальної боротьби включиться в неї, то тепер — в стадії підготовки — від них слід чекати різних маніпуляцій, відставання, навіть відкритих заперечень і протизаходів.

В умовах, як теперішні, дуже легко може дійти до індивідуальних, або внутрігрупових передчасних і неплянованих виступів. Їх треба берегтися, бо

ними можна зірвати не раз не одну важливу довшечасову акцію. Коли йдеться про різні форми допомоги Карпатській Україні, то нехай веде її аж до свого відходу Роман Шухевич, який сам не входить до КЕ, а може власне тому. Перед його відходом слід намітити іншу цього самого покровою людину, члена ОУН з широкими зв'язками серед усіх кіл нашого громадянства, зі симпатіями серед різних кол.

Вертаючись назад, ми можемо з уваги на важливість місії, брати зі собою тільки Романа Шухевича. Перебранням нас на кордоні займеться Роман Минович, який теж і устійнить з нами пункти й техніку передачі вісток та матеріалів.

З таким вантажем наступного дня зараз після обіду виїхали ми автом Форд, одним з тих, що їх українське громадянство ЗСА через ОДВУ передало Карпатській Січі. Над автом повівав жовто-блакитний прапорець, що нашим членам у терені мало вказувати на важливість поїздки, а нам додавало почуття самопевности і гордості. Цю практику, видно, селяни, а головно молодь по селах знали, бо частенько нас вітали гучними окликами «Слава Україні!» Вже було темно, коли ми добилися до Волівця, під ту саму станицю, де нас переслухувано й перевірювано, та звідки нас відтранспортували далі. Зустріли деяких знайомих стражників, які тепер були дуже приязні до нас. Мирович пішов до коменданта станиці, видно мав офіційний зв'язок до нього, а ми тим часом узулися в туристичні черевики, наділи відповідні штани, щоб їх перед виходом на відкритий шлях скинути, а нбратися в нормальне вбрання, яке було в наплечниках. Луцева ми мали тепер оминати й вийти горами прямо під Гребенів, щоб уникнути всілякої підграничної небезпеки. Коли Мирович скінчив з

комендантом, ми ще вийшли на двір разом і тут устійнили дві справи: вертатимемося за місяць і він нас чекатиме три ночі 21-23 грудня під границею, а пункт визначили докладно, бо й Іван і Ромко знали цей відтинок дуже добре.

Коли ми говорили надворі, надійшов з обхідної служби пограничник-українець, який нас пізнав з попереднього разу. Ми його запитали, як там на границі і він нам розказав, що все спокійно. А тоді запропонував, що возьме дозвіл від коменданта й відведе нас найкращою дорогою на вказане нами місце. В дорозі пограничник був дуже веселий, говірливий, розказував про все можливе, а тоді почав питатися, звідки ми знаємо докладно границю, чи живемо в околиці, куди залюбки переходимо, запропонував, якщо ми ще прийдемо, то він може вийти напроти нас. Я відмовчувався, бо й так не багато міг сказати, а Іван провадив «діялог», розказуючи стражникові різні казочки. Коли ми вже були недалеко границі, стражник нас попрощав, бажаючи «щасливої дороги» й подався вниз. Ми передихнули трохи, а Іван почав півголосом нарікати, що ми «такі старі, а такі дурні» взяли того типа, який, вернувшись з патрулі, був напевно втомлений і кинувся супроводжати нас «безкорисно», а ми не догадалися, що він «служить якійсь холері». Іван бурмотів у дорозі, а я посувався за ним, думаючи, що це просто «професійне перевразливлення».

Коли ми вже мали переходити границю, з напрямку, в якому пішов наш супутник-стражник, прогримів вистріл. За ним по хвилинці другий, а після такої самої відстані часу третій. Як опечений підірвався Іван, просичав мені «дерім» і хоч ми були вже здорово заболочені і втомлені, зірвалися з місця. Іван наперед, а я за ним, настигаючи як

найближче, щоб не загубитися. За кілька хвилин в голові било молотами, в грудях шипіло, повітря зі свистом і болем вдиралося крізь горло. А Іван нахилився і гнав. Не знаю, як довго це тривало, але мені здавалося, що ми вже мусимо бути далеко від границі. Раптом Іван кинувся на землю і почав наслухувати. Я за ним. Навколо було тихо, ніякого звуку, ні шелесту галузки. Тоді ми почали приглядатися хребтові, що його недавно перейшли. Іван торкнув мене і показав у напрямі, звідки ми прийшли. Кількасот метрів від нас блимало світло. Зникало, то знов появлялося. Подано сигнали...

— Поляки... А той проклятий гранічер-провокатор служить полякам і мало що не видав нас їм у руки... Я так і думав... шепотав Іван. А я собі міркував: еге ж — думав, але могло бути запізно.

Стало неприємно. Я хотів підноситися й іти далі. Але Іван виміг, щоб віддихнути, вичекати, а тоді вже підемо. Мені він докладно розказав, як перебиватися надалі, коли б ми розгубилися. «Алі-бі» на випадок схоплення ми навіть не устійнювали. Все одно було б очевидним, що ми тут могли робити при кінці листопада серед глухої ночі. Домовилися тільки, що один до одного ні в якому разі не признаємося і кожен борониться окремо.

Вже пізніше на еміграції довідався я від січовиків, які працювали в тому районі, що того пограничника зловили «на гарячому» на контактах з поляками, що він мав на сумлінні деяких людей, а що його покарано за законами воєнного часу. Віддихнувши й покріпившись сухим м'ясом і шоколядою, що її нам дав Мирович, наслухавши ще раз землю, ми рушили вперед. Ніч ставала щораз чорнішою й треба було іти один біля одного. Зміна напрямку після стрілів, прискішений біг ослабили Іванову орієнтацію. Ми йшли в правильному на-

прямку, але він нарікав шепотом, що не знає, де ми є. А для мене взагалі було незрозумілим, як він може іти навіть приблизно в правильному напрямку в таку чорну ніч, коли й на кілька кроків не видно. І я собі пригадав, як перед кількома роками я мав передати важливу посилку до Ясіні по той бік Карпат, як мене відвели з Ворохти попри Вороненку під хребет, за яким була Ясіня, і як я цілий день блукав і щойно пізно увечері перейшов кордон, а спішну посилку доручив аж на другий день, коли вже всі були певні, що я потрапив і не прибуду.

Врешті Іван запропонував «скорочувати дорогу»: перетинати ярки і пнятися навпростець угору. Тяжка була це робота. Нарешті сталося те, що мусіло статися: — Чорт його знає, де ми є, — каже Іван. — Ось ми повинні вже давно бути на гірській дорозі, а тут ще далі якісь чортові виверти...

Я мовчав, бо що ж я міг сказати? Радити? Що? Іван почав якісь чародійні штучки. Обмацував дерева кругом, рачкував по землі і щупав її руками, крутився сюди й туди, рвав траву й нюхав, а я насувався крок в крок за ним, поклавши всю надію на денне світло. Серед того Іван з тріюмфом прошепотів: — Ми таки біля стежки... — Ще хвилина. — А ось і вона!

Марш ставав багато легшим. Стежка була таки рівніша й нога ставала на сподівано рівну площу. А до того ми мали вже далеко поза собою обставлені поляками лінії й іти було безпечніше. Та зате треба було здорово натискати на ноги. Заки почне світати, ми мусимо зблизитися до Гребенова, щоб там осягнути організаційний пункт, а там обчиститися, віддихнути, підкріпитися, перебраться і... на поїзд. Ось мрія! На щастя, ніч довга, часу повинно вистачити.

Вже добре натовклися ми ногами й не раз перепочивали, коли почала ріднути темнота і ми для безпеки видовжували відстань між собою. А зближаючися до Гребенова, ми присіли на довгий час. Треба було розділитися, уложити легенду-причину свого перебування тут, а тоді швидко, щоб, поки ще сіро, бути на пункті. Першим рушив Іван, щоб приготувати зв'язкового, свого давнього приятеля і знайомого. Коли я прийшов, молода хазяйка вже поралася коло печі: не можна ж подорожніх голодними положити в ліжко. Швидко ми передяглися, зв'язковий забрав заболочене вбрання й виніс кудись, щоб потім приготувати для інших. А ми милися, «робилися нормальні». Накінець чудесна яєшня, гаряче молоко і в... «стебло».

Перед тим заки ми роз'їхалися, докладно обговорили всі дальші заходи. 17-го грудня Іван приїде до Львова й ми зустрінемося на Темних Валах напроти Бібліотеки ім. Т. Шевченка. До того часу залишається майже цілий місяць на полагоду всіх справ. Зі Львова виїдемо втрійку так, щоб 21-го, або 22-го, коли Мирович чекатиме нас, перейти кордон. Тільки, що треба змінити місце переходу, бо там, очевидна річ, буде зміцнена охорона.

В міжчасі у Львові Роман Шухевич не дармував. Він не тільки роздобув чимало легкої зброї, яка на місці не була потрібною, здобув різні військові та інші підручники, але й нав'язав ділові контакти з великим колом громадян і втягнув їх у всесторонню допомогу Карпатській Україні. Мені залишилося присвятити всю увагу перевірці й опрацюванню тих матеріалів, які ми привезли з собою. У великій пригоді став мені окружний квиток на залізницю, який мені постійно викупував Промбанк у Львові, де я працював інспектором і організатором філій.

IV. РОЗДІЛ

ЗНОВ У ТЮРМІ

В Промбанку чекала мене тяжка переправа. Працював я там уже пару років, перейшовши всі щаблі від найнижчого до дуже високого. Роботу полюбив, багато дечого навчився і, можна сказати, не було нічого в тій інституції, в її діяльності мені невідомого. А до того була там надзвичайно симпатична група людей, які дружньо співпрацювали, допомагали один одному і старалися всіма силами розбудувати установу. Коли треба було працювати десять, дванадцять чи й більше годин на добу, ніхто ніколи ні словом не обмовився. Коли треба було залишитися після праці й комусь у чомусь допомогти, це було також самозрозумілою річчю.

Одним словом, ми всі творили групу друзів, які твердо рішили поставити ту піонерську інституцію на якнайбільшій висоті. І через те не диво, що й успіхи ми мали і серед своїх і серед чужих. Певно, робили ми також помилки, можливо й великі. Але й роботу величезну зробили. Завдяки Промбанкові на не одній ділянці українського господарського життя ми рішуче зірвали з відставанням і далеко пішли вперед. Дехто пророкував Промбанкові крах. Не будемо сьогодні спорити про це. Але ніхто не заперечить, що так чи сяк завдяки Промбанкові, його новим методам, ентузіязмові, розмахові наше господарське життя почало розвиватися жвавіше, вишло на новий, вищий рівень.

А до того Промбанк був у великій мірі ділом рук членів ОУН. Звичайно так і говорили :«банк

ОУН». І власне цей банк і тих друзів я покинув у розпалі їхньої роботи, у чималих труднощах, викликаних воєнною психозою і масовим вибиранням ощадностей і іншого роду депозитів. Тоді власне, коли мене ,може, найбільше було потрібно, мене не стало. Певно, що інші, мені здавалося, важливіші завдання змусили мене до цього, але все ж таки, як подивитися людям в очі? І нікому з них я нічого не сказав перед виїздом! Все одно їхати треба було.

На щастя, першим зустрів мене Роман Мицик. Широкоплечий, завжди усміхнений, доброзичливий бойовик УВО, який, правдоподібно, не забив мухи в своєму житті, зрадив, як дитина, коли побачив мене в дверях:

— Ходіть, ходіть і розкажіть! Ми догадуємося, де ви зникли. Шкода, але як треба, то треба.

Ці теплі, гарячі, дружні слова поставили мене на ноги. А цього треба було мені дуже. Бо вже насував стрункий, бистрий і завжди діловий Володимир Яцишин, головна пружина банку. А він не знав нічого іншого, як тільки працю і успіх. Працюєш — добре, не працюєш — нікуди не годишся. Маш успіх — добра людина, не маш його — нікуди не годишся. Власне цей Яцишин з розмахом влетів у кімнату, де ми з Мициком розселися, і почав многозначним: «Шляк би вас трафив, роботи до чорта, грошей треба, а вам романтика у голові!»

Але якось ми з Мициком заспокоїли його, і тоді почалася довга, довга розмова. Обидва вони бачили ясно, що мені до банку повороту немає, але й обидва бачили, що світ зрушив з місця, почалося щось нове, і незабаром банк, його проблеми і вся господарка, мабуть, будуть горіти у якомусь вогні.

На щастя, не було Атанаса Мілянича, головного директора, мозку банку і властивого його ініціатора.

Наговорилися ми доволі. Мені нічого було скривати, де я подівся, бо обидва співрозмовці і так знали, як знали і всі в банку, хоч ніхто ні словечка про це не писнув.

Згодом прийшов і Мілянич. Він і слухати не хотів, щоб я залишив Промбанк. — «Це така сама стійка, — казав, — як кожна інша. Покидати її в потребі — це значить дезертувати...» — А коли це не допомогло, перейшов на тяжке положення, велику відповідальність, мовляв, треба перевести установу через тяжкі часи, через кризу, а «тоді можете собі йти». Коли ж і це не допомогло, а обидва учасники розмови відмовчувалися, солідаризуючись зо мною, Мілянич зрезигновано закінчив: «Нехай буде й так. Тільки робіть там по-нашому, по-промбанківському... Добре, що ми ще не ввели вас у склад дирекції банку, а то був би клопіт...»

Ще тяжча розправа чекала на мене у крайового провідника, Кола. Як тільки я вернувся, переказав зв'язком, що хочу негайно з ним бачитися. Він звелів мені почекати пару днів. І нарешті вибрав тяжкий, сльотяний вечір з холодним осіннім вітром і розмоклі терени Кайзервальду, що притикали до Знесіння. Правда, в таку пору й таку погоду там ніяка жива душе не показувалась.

Ще поки вислухав мій звіт, дав мені на горіхи. Він навіть не взяв під увагу мого оправдання, що, на мою думку, Роман Шухевич мав його повідомити про мій наглий виїзд. Я мав його повідомити й дістати дозвіл на те, тим більше, що, будучи організаційним референтом, я залишив цілу сітку на свого помічника Віка, Левка Зацного, а він, крайо-

вий провідник, нічого про це не знав. Він мені відразу заявив, що витягне з цього висновки, а поки що перейде до мого звіту.

Про мій прихід до Хусту він довідався того самого вечора, коли я там опинився. Він бо мав засекречений кодований зв'язок телефоном зі закордоном, який уживано у наглих справах. Була це своєрідна, як ми сказали б сьогодні, «гаряча лінія» і хоч ішла вона на різні телефонічні сполуки у Львові, польська поліція ніколи її не розкрила.

Очевидна річ, що протягом однієї зустрічі ми не вичерпали ані звіту, ані тим більше загальних інформацій, які я мав передати. Пішло на це ще пару вечорів і ночей, але стосунки між Колом і мною надалі залишилися холодними й напруженими.

Накінець він доручив мені передати організаційні зв'язки новому референтові Мирославу Турашові, що працював у мене обласним стрийської області, поминувши таким чином Левка Зацного, якого він уважав за занадто загонистого. Я ж до часу виходу за кордон залишився інспектором цілого терену, що давало мені дальшу змогу зустрічатися безпосередньо з усіма клітинами та добувати потрібні для мене матеріяли.

Котрогось вечора після мого повороту Роман Шухевич влаштував зустріч Комітету Самооборони (як остаточно устійнено цю назву), на якій ми ствердили, що після наших протиакцій, а також, мабуть, у зв'язку з якимись іншими причинами, поляки притишили свої масові напади проти українців. Зате розвідка ствердила, що різні патріотичні й парамілітарні польські організації почали інтенсивний військовий вишкіл, відбувають польові вправи, а в лісах Освіца, під Львовом, оподалік шляху

на Стрий, на військовому полігоні появилось багато цивілів. У зв'язку з тим Комітет Самооборони теж притишив свою активність, обмежившись вишколом та громадженням «техніки» боротьби. На цій зустрічі ми домовилися, що в разі вибуття Шухевича його місце перейме Петро Долинський, а на моє місце увійде кожночасний бойовий референт ОУН.

Після полагоди всіх тих справ я міг повністю посвятити свій час виконуванню доручень Команди Карпатської Січі і закордонних чинників ОУН. Мій постійний залізничний білет «працював» без найменшої перерви. У Львові всі потрібні заходи в цих справах очолив Роман Шухевич, а я опрацьовував терен. В першу чергу треба було відвідати Самбір, Сянік, Турку, Лавочне, Делятин, де згідно з нашими інформаціями були диспозиційні й опірні пункти польської диверсійної роботи.

Ми змогли не лише у великій мірі потвердити значну частину здобутих до того часу інформацій, включно зі складом львівського польського оперативного штабу на чолі з названим уже майором Домоном, але й відкрили, що цілий ряд осередків «Звйонзку Охотнікуф Воснних», «Оброньцуф Львова», «Звйонзку Повстаньцуф Шльонзкіх» займалися, побіч «Стшельца» і «Кракусуф», вербуванням, вишколом та підготовою диверсантів. Відкрили ми також, що польська влада створила окрему військову групу під назвою «Карпати», яка підготовлялася до воєнних акцій у випадку потреби в цьому терені.

Призбируваний мною матеріял накопичувався, і я мусів ховати його в різних місцях. Іван теж був часто в дорозі, і я не міг без попереднього порозуміння з ним перекидати матеріяли в гори під його опіку. Роман Шухевич призбирав чимало грошей,

а ще більше зобов'язань вплачувати поступово. Все йшло, як заплановано.

17-го грудня на умовленому місці з'явився Іван. Нам ще залишилося два дні до від'їзду. Я був зовсім готовий, а Шухевич теж викінчував свої справи. Та Іван привіз досить тривожні вістки: границю обставлено дуже тяжко, підкинено нові частини граничників, вояків та якісь спеціальні поліційні одиниці, агенти контролюють залізницю, почавши вже від Стрия.

Ми всі три знані поліції, а до того не будемо з порожніми руками. І тому треба змінити план. Іван вертається другого дня вранці до себе й негайно висилає зі Стрия декількох дівчат, щоб перевезли до Тухлі зібрані нами матеріяли й гроші. Наш пункт збірки буде в Гребеневі 23-го вечором, куди кожен прибуде окремо., бо Сколе треба оминати. Зв'язкові доставляють речі з Тухлі до Луцева, який нас чекатиме пізнім вечором в околиці своєї хати. З ним ми вирушимо на самий латинський Святий Вечір через кордон і «перейдемо з музикою», за словами Івана, бо поляки страшно люблять celebрувати такі okazji.

Плян був зовсім логічний, я його з місця акцептував і пішов з тим до Шухевича. Той зрадив зміною, бо ще не всі його справи були поладжені як слід. Перебрав я від нього тільки щось понад дві тисячі польських злотих і пістоль, що він мав під рукою, щоб разом з іншими речами передати зв'язковим дівчатам.

18-го ввечорі приїхали дві зв'язкові і я їм передав, що вже мав у своєму віданні до передачі, а дві другі мали приїхати два дні пізніше.

19-го був холодний, черствий ранок. Сивий іній покрив безлисті конарі дерев, сизе небо заповідало

гарний, спокійний день. У мене дружина тяжко простудилася, і я вийшов купити ліки. Зайшов у крамницю, купив, що треба, вийшов і ледве замкнув двері за собою... двоє здорованів схопили мене за руки, скрутили у ліктях аж іскри посипалися з очей. Я глянув одному з них у вічі й пізнав: Радонь. Старий поліційний агент з протиукраїнської секції. Не могло бути сумніву: кінець. І то пару днів перед остаточним виїздом... А могли бути вже в дорозі, коли б не змінили пляну... І тільки холодне залізо, яким агенти туго скували руки, привело мене до того, що діється.

Збоку підійшло їх ще двоє, і оточеного повели мене до трамваю, де зайняли ми цілу плятформу. За пару зупинок вискочили і впхнули мене до авта. Швидко, справно, за пляном. Плянували ми, але плянували й вони...

Сенсацією стали ми в команді поліції на Лонцького. Майже всі агенти з української секції знали мене, і тепер підходили по одному чи групою, приглядалися й насміхались. Одні нібито вітали і просили бути гостем, інші лаяли грубо.

Протягом довгих років революційної роботи мені не раз доводилося бути арештованим, відсидів два вироки, але такого видовища не переживав. Видно, схоплення мене було для агентів не абиякою сенсацією.

Надійшов комісар Фурман з якимось цивільним достойником, приглянулися мені. Фурман нібито дружньо заговорив «давно не бачилися» і дав наказ відвести на вартівню й зробити ревізію.

Тут насамперед розібрали догола, скинули речі на одну купу й двоє агентів почали докладно оглядати тіло. Всі пахвини, зуби, волосся. А тоді взялися до вбрання. Методично рубець за рубцем

обмацували й відпорювали підшивки, взялися до черевиків. Зрушили загітки, забрали шнурівки. З кишень висипали все і все витрусили з портфелю та гаманця. На стіл викотилися дві маленькі рольки з прізвищами провірених організаторів і керівників терористичних нападів на Карпатську Україну.

В'язничний стражник стояв збоку, а агенти по волі перевіряли все. Перевіривши, скидали у мій власний капелюх. В'язничний стражник, спершись рукою на стіл, приглядався, а потім теж почав перевіряти деякі речі й кидати їх у капелюх. І нагло мороз пішов мені поза шкурою: не поспішаючи, спроквола, ніби нехотючи, підняв він обидві рольки, покрутив у руках і кинув у капелюх, де вже були перевірені речі. Мені потемніло в очах: невже аж таке щастя? Стало мені легко й байдуже до того, що агенти робили й про що питали мене. Головне пройшло: записки опиняться між моїми речами в депозиті, а звідам їх, мабуть, ніхто ніколи не витягне.

Але марна була моя радість. Агенти, скінчивши перевіряти, все ще раз висипали на стіл і знов почали перевіряти. Один з них помітив рольки, що висунулися з-поміж інших речей, розкрутив і почав читати польські прізвища. Всі здивувалися, а той, що мав рольки в руках, запитав: «А це що?» — «Це списки різних людей для Української Парляментарної Репрезентації», — відповів я ніби спокійно. Я рішив боронитися тим, що, мовляв, збирав списки, щоб дати УІР матеріяли про участь офіційних осіб у протиукраїнських нападах. Одначе, далі ніхто нічого мене не питав. Загорнули те, що їм непотрібне, у клунок, вложили у велику коверту й лишили для депозиту, а те, що їм виглядало підозрілим, разом із рольками, забрали з собою.

Стражник відпровадив мене у камеру, в якій, крім «візитирки» на коридор, ні вікна ні отвору на двір не було. Грюкнули за мною двері, заскреготів замок, і я залишився зі своїми думками сам. А було що думати!

Протягом двох днів немов забули про мене. А через два дні з'явилися аж чотири агенти, ще раз провели ревізію, закули мене, посадили в поліційне авто і — в дорогу. Я думав, що в Бригідки, але, на мій жах, авто мчало просто на Бернардинську площу, де містилися командування львівського 6-го корпусу й страхітливі військові каземати контррозвідки. Хто входив туди, то коли й виходив живцем, платив здоров'ям і роками скороченого життя.

Під час перебування в тюрмах не раз доводилося мені зустрічати в'язнів, що перейшли через допити у львівській протирозвідці. Роки минули з часу тих допитів, а в'язні, які їх перейшли, аж прили, розказуючи. А до того перед недавнім часом ми довідалися, що для «допомоги» львівській дефензиви переведено тимчасово капітана дефензиви з Тернополя, Зборовського, неперевершеного у рафінованому тортуруванні в'язнів, якому рівнею був тільки Кат Заремба у Луцьку. Блискавкою переходили мені ці думки й спомини через голову, але авто... замість в'їжджати в браму корпусної команди, минуло її, завернуло на Пекарську вулицю і стало перед одною з брам. Мене обступили агенти, а були там і «ветеран» Гірний і молодий нарібок — Тшемшальський, Радонь, Хім'як, Баб'яж. Гірний нібито дружньо, нібито з сумом, заговорив, та ще й по-українськи:

— Дай, Боже, здоров'я, пане Славцю!.. Зле, пане Славцю... Тепер готовий бути кінець!..

— Побачимо! — кинув я, надробляючи міною.

Юрмою відвели мене на котрийсь поверх до судді, яким виявився старий знайомий Капустінський. А той, не питаючи нічого, поспішно прочитав поставлені мені закиди і на тій підставі підписав судовий наказ арешту. Копію його дав мені.

Прочитавши це письмо, я побачив, що поліція напевно нічого не знає. Бо, крім приналежності до ОУН, що було традиційним закидом, вона закинула мені організацію й переведення вліті 1938 року нападу в Гаях під Львовом. Так званого другого нападу в Гаях, бо перший відбувся зимою 1930/31 року. А до цього нападу, я не мав ніякогисіннього відношення, бо його організували Левко Зацний-Вік і Федечко-Ярема. Хіба те, що підготовано його за мої приватні гроші, а опісля я заплатив Українській Лічниці за операцію апендициту бойовикові, який його очолював. Гроші я дав безпосередньо Федечкові, а був він на волі, жив «птахом», тобто нелегально, і не був ніде приписаний. До того я був певен, що, коли б навіть Федечка випадково арештували, навіть найтяжчі побої не зломлять його і він не буде «сипати».

Правда, арештованим у цій справі був Петро Олійник, студент філософії, а тоді підприємець з Ходорівщини, пізніше відомий як командир УПА Еней. Олійник підлягав мені як керівник львівської області, яку він перейняв після попереднього обласного Любрика Гладкого, арештованого в масовій «всипі» двох областей: Равсько-Руської і Сокальської. За Любрика я був спокійний, бо він уже сидів до цієї справи кілька місяців і хоч його вмотали у величезну «всипу» і виявили його організаційний характер, він стримав на собі ланцюг: не заперечив своїй організаційної діяльності, але нікого в гору не подав. А сидівши вже пару місяців, не міг бути взятий назад на поліцію на тортури.

Петра Олійника я теж знав добре, бо він сидів зо мною в тюрмі в Дрогобичі, перевезли нас разом до дисциплінарної тюрми у Плоцьку, де він спочатку був моїм заступником на пості т. зв. старости, тобто провідника групи українських націоналістів-політв'язнів, а перед моїм виходом перебрав пост старости. Був це стрункий, жилавий, міцний і випробуваний член Організації, отже годі було чогось небезпечного з його боку сподіватися.

Передумуючи це все швидко, я з іронією завважив Гірному: «Що ж ви, пане Гірний, понарозказували панові судді такого. Та ж це все буйда на ресорах». Гірний був помітно заскочений мою самопевністю і тільки бовкнув: «Побачимо...»

У судді ми часу не галяли. Ледве я вспів підписати папір, мене зразу закували й далі юрмою повели до авта. Тут, нібито помагаючи сісти, кинули сторчма у «кибітку» і повезли до таких знайомих і таких триклятих Бригідок.

Бригідки — це чималенька частина нашої історії на Західніх Землях, це кузня характерів, своєрідна висока школа українського націоналізму. Хоч як часто бували ми в Бригідках, одначе завжди однаково їх ненавиділи. Серед нашої громади не раз можна було почути думки: члени ОУН звикли до тюрми і, коли попадають в Бригідки, їм не так тяжко. Така думка була несправедливою й кривдливою. Власне ми, що частину своєї молодости проводили в тюрмах, як ніхто інший ненавиділи їх. Всі люди люблять і прагнуть свободи, але ніхто так гаряче не прагне її, не цінить так глибоко, як в'язень. Тюрма була для нас, молодих, тяжкою, ні, таки страшною карою, на яку ми наражувалися тільки тому, що наше прагнення кращого життя для народу було сильніше від усього іншого. Тюрма викликала у нас фізичний біль. Пригадується, як один з моїх

приятелів, давній друг з революційної роботи, Ольго Матла, вийшовши після довгого побуту з тюрми, негайно зголосився до організаційної роботи. Я зв'язався з ним, щоб дати йому приділ, а він на початку розмови прямо з розпучливою серйозністю знявив: «Усе зроблю, але в тюрму більше не піду!» Виходивши з тюрми, кожен в'язень так само обіцяв собі бути обережним, передбачливим, щоб знову не потрапитися в поліцейні сіті. Але як рідко це вдавалося!

У Бригідках тільки списали зі мною формальності, як появився опасистий, з вусами закрученими вгору і войовничий Стонжка. Стонжка належав до того невеликого числа тюремників, які на кожному кроці докладали всіх зусиль, щоб докучити в'язневі якнайбільше. Втяти прохід на кілька хвилин, порозкидати речі по камері під претекстом ревізії, зганяти з ліжка удень, а передусім — лягтися. Лайка — то була його стихія, і він у ній занурювався всією своєю грубою істотою. А до того був Стонжка дуже скорий до бійки. Він не лише завжди голосився охотником, коли адміністрація тюрми організувала побої політичних в'язнів, але й сам при кожній нагоді любив гахнути в'язкою здоровенних ключів закутого в'язня. Власне цей Стонжка прийшов по мене. На мій вид його жирне, завжди скроплене потом лице розлилося «райською» усмішкою.

— А, пан Гайвас, міле вітами! Длуго пана не підслісьми. Але слішалием, же тераз бендзєми мелі пишисмносьць угацаць пана на длуго... Може на занше... — І очі тієї потвори бігали від радості, що може докучити. А паршивець цей замість «ж» шимовляв «з», і його слова сичали, як гадюка. Отож той громило повів мене на свій відділ. А для безпеки за нами тяглося двоє агентів.

Стонжка був самодержцем, паном і «владцою» одного з найгірших відділів тюрми — четвертого. Низькі, завжди темні камери в коридорі, наповнені кухонною парою й сопухом з каналів та пивниць, швидко в'ялили навіть найвідпорніших в'язнів. На той власне відділ Стонжка мене й завів. У коридорі чути було присутність людей, але поки я звик до темряви, не міг бачити їх. Стонжка, добре орієнтуючись у своєму царстві, не зважаючи на темряву, втримив ключ у двері й перекутив.

— Вензень вейдзє! — вже урядовою мовою скомандував він. Я вже звик трохи до темряви й побачив відкриті двері до кліті, вибитої в стіні під сходами. Колись тих клітей не було, але переповнена тюрма й бажання адміністрації зробити умовини побуту в тюрмі якнайдошкульнішими подиктували їй повидовбувати під сходами малі клітки і там тримати в'язнів в одиночку.

Стонжка ввімкнув світло і заговорив «дружнім» і «переконливим» голосом:

— Нєх вензень вейдзє до сьродка. Тутай бендзє му вигоднє. Ніц тутай нє пшешкодза і мухі нє лятайон. — Він злегка пхнув мене у кліть і з усієї сили гримнув дверима. Заскрипів ключ, згасло світло.

Поволі намацав я «причу» — три чи чотири дошки, збиті до купи й кинені під стіну, яка мала служити за ліжко. — «Зле», — подумав я собі, — в цій темній і смердючій норі не потягнеш довго».

Сівши на причу, я роздумував... Але що тут думати, коли ще невідомо, які документи має поліція, що знає, а про що догадується, хто «сипле», а хто тримається. З усього видно було, що сидіти прийдеться довго, дуже довго. Бо й ті списки, які поліція знайшла, теж не облежать присуду.

Отак я сидів і думав, не чуючи ні голоду ні спраги, хоч не пригадував собі, коли їв востаннє. На камеру попав уже після вечері, що Стонжка зразу ж з радістю мені сказав, потішаючись, що може сказати якусь неприємну вістку. Напружено наслухував, чи не ведуть ще когось. Бож там, на світі, залишилися і Бутковський і Шухевич... матеріяли, справи... І взагалі: що було причиною арешту? Невже ж схопили кур'єрок, які відвозили матеріяли в гору, і вони прозрадили? А може хтось видав? Але хто? Крім Бутковського, Шухевича і мене, ніхто не знав ні наших плянів, ні наших завдань. Бо не хотілося вірити, що мене таки на правду в'яжуть з Гаями і арештованими перед тим друзями.

Мої думки перервав стукіт у двері, які Стонжка відчинив з розмахом. На коридорі світилося світло, і я побачив його в товаристві другого такого самого, як він, стражника, Лятавца. Той Лятавец, прозваний в'язнями «злоте яйка», теж наляжав до охочих побивати в'язнів. Побачивши їх обидвох, я рішив не виходити на коридор.

— Оце сінник і капойстрак*), коц і простирало. А свої речі видати на коридор.

— Всі? — питаюся.

— Так, усі, нічого з вбрання не можна залишати, навіть хустини до носа. Ми мусимо дбати, щоб в'язень не зробив собі кривди, не повісився або...

— Оце клопіт! — подумав я собі. — Прийдесть тут замерзнути. Під таким коциком і простиралом не видержиш. Це ж грудень. Але що робити? Проситися не буду...

---

* Капострайк — тюремна назва подушки, тобто невеликого мішечка випханого соломкою.

Для накриття використав я все. На ногах залишив грубі лещетарські шкарпетки, коліна завинув домашнім рушником, а зверху в'язничним, на щастя, Стожжа домашнього рушника не забрав. Решту тіла обвинув подвійно згорненим простиралом і коцом. Справа тільки в тому, щоб спокійно спати, а то вся конструкція порозлітається. Звинений, як мумія, проспав я до ранку, а пробудився так, як заснув.

Другого дня відразу після сніданку двоє стражників відвели мене до одної з кімнат в адміністраційній частині. Тут уже чекали Гірний і Хім'як. Попросили сідати, перейшли на українську мову й почали балачку.

Про що вони вже не балакали: про світову політику, міжнародне напруження, Гітлера, комунізм, нарешті про Карпатську Україну. Видно це останнє найбільше їх цікавило. Я ж слухав і ні слова з уст. Вони говорили далі навпереміну, чемно, стримано. Почали ставити питання, я не відповідав. Тоді вони спитали, чому я не хочу говорити з ними. Чому, коли вони такі чемні?

— Як то чому? Кинули мене в льох, на бетон, ні вікна, ні ліжка, ні денного світла, навіть костей не випростувати. І доки сидітиму там не тільки що не говоритиму, але з цим моментом починаю голодівку...

Гірний пішов, а за якийсь час вернувся й заявив, що вже цього вечора відведуть мене у нормальну камеру. І знов почалися балачки про все, тільки не про причину арешту. Та це мене дуже добре влаштувало. Замість сидіти самому в брудній темній камері, тут, у бюрі, було відрадніше, та ще ті два телепні говорили про речі, що мене цікавили. З їх довгих висновків можна було пізнати,

чим вони живуть, що думають, чого сподіваються, бояться.

Обід, а потім вечерю принесли мені посмітюхи*) до бюро. А після вечері агенти відпустили мене на камеру. Справді на зовсім іншу камеру, велику, з нормальним вікном, ліжком, навіть з пічкою для ogrівання, столиком та ще й стільцем. Одним словом: комфорт.

Наступного дня процедура з попереднього, з тим, що забрали мене ще перед сніданням, яке пізніше знов принесли посмітюхи. І знов розмови. Почавши з цього дня, я вже розмовляв з агентами, але так, щоб ні до чого пізніше ні вони, ні суддя не могли причепитися.

Така забава тривала повних два тижні з виїнятком неділь. За той час я не лише довідався, що діється на світі, але й успів побачити багато людей і різними дорогами здобув чимало інформацій про в'язнів, про їхні зізнання тощо.

Найважливішим був контакт з Турковським. Його арештовано перед приїздом румунського короля Карла, і йому закидали різні неприсмні речі, спочатку також участь чи організацію «другої акції в Гаях». Від нього я довідався, що Петро Олійник говорив забагато, зачепив його, про що він довідався на переслуханні у судді, та й мене не поминув. Турковський (Василь) написав уже пару грипсів Олійникові, вимагаючи негайно відкликати всі зізнання. Олійник приобіцяв, але чи зробив це — невідомо.

Одної неділі на проході побачив я Олійника і показав йому, що нічого не зізнаю, а він нехай кон-

---

*) Посмітюхи — в'язні, що сиділи за кримінальні, не політичні провини і, мавши малі вирoki, були використовувані адміністрацією для різних робіт.

че все відкличе. Він приобіцяв. Сконтрактувався з Любриком, і той потвердив, що на ньому зупинилося ціле слідство і він далі його не пустить. Був ще Юзьо Іванчук, який хоч був тільки львівським повітовим, але в деяких бойових справах працював зі мною. Він міг немало небезпечно сказати, але уже мав закінчене слідство. Отже, все виглядало аж не так зле.

А агенти приходять далі щодня. За два тижні вони змінили тематику розмови. Говорять вже не про загальні справи, а про родинні, родинне життя кожного з них, питаються про мос. А як журилися вони мосю дружиною, з якою я побрався півроку тому! Як жалували її змарноване життя! Коли ж ми дійшли до моєї праці в банку, то вони тільки охали, що ось таку кар'єру я знищив «через дурні людські язика». Агенти пробували вмовити в мене, що просто «деякі люди вмотали мене неспотрібно, а я дам вияснення і все скінчиться добре». Я не заперечував, бо про цей підхід поліційних органів чув сам уже багато разів і перестерігав перед ним молодших друзів. Хто твердо знає, що поліція оббріхує його під час допитів, і твердо тримається, тому легше протиставитися її намовам і переконуванням. Хто ж на хвильку зіб'ється з тієї дороги, повірить у її добру волю, у її «людяність», той сходить на ховзьку дорогу до признання й видання своїх співробітників.

Наступні два тижні допитів, а радше розмов, відносини з агентами були вже зовсім без напруження, і вони не раз, нібито за плечима один одному, давали мені почитати газету, що було строго заборонено. Таким чином агенти намагалися підкреслити, що вони «теж люди», співчують мені і готові допомогти. Після цієї всієї обрібки на п'ятий тиждень перейшли до самої справи. Виявилося, що

найбільше наговорив таки Олійник, так, як це передавав Турковський. Агенти ні словом не сказали, що він відкликав свої зізнання, а тільки махали мені перед очима його, мені добре відомим, підписом, і часом дещо цитували. Отак один агент процитував одне, другий — друге, а я мовчав і нарешті майже повністю знав зізнання Олійника. Його «всипа», хоч дуже неприємна, не була смертельною. Він тільки подав, що я його реактивував після виходу з тюрми, а після арешту Любрика призначив львівським обласним. А тому, що на це не могло бути свідків, я заперечив, вивяснюючи, що з Олійником зустрічався, він мене питав про різних людей, я йому приватно давав відповіді, але це не була ніяка організаційна справа, а просто він мною прикривав іншого, справжнього свого провідника.

Трапилася нагода переказати Олійникові мою легенду, і він до неї почав поволі пристосовуватися. Коли я бачив його на проходах, він виглядав дуже мізерно, видно, глибоко переживав своє заломання. Його власне слухали місяцями, ні разу не вдарили й витворили такі умовини, що він почав їм вірити. І це його знищило. Найгірше він обтяжив Турковського, і той його прямо мальтретував за це своїми грипсами.

Сам Турковський тримався взірцево. Агенти водили його пару тижнів, потім почали говорити про його дружину, він схвильовано запротестував і заявив, що вони не сміють цієї справи торкати. Тоді вони його залишили, як «безнадійний випадок», очевидна річ, до часу, поки не зберуть доказів проти нього і не спробують притиснути до стіни. Завдяки власне Турковському Олійник не лише всі зізнання відкликав, але й відмовився взагалі говорити, заявивши, що говоритиме щойно на суді. Накінець агенти списали зі мною малий протокол, в яко-

му я пояснив, що після виходу з тюрми, відсидівши другий вирок, в Організації активний не був, а тільки іноді давав деяким знайомим різні інформації чи адреси людей, яких знав перед тим.

Після переслухання мені дозволили отримувати щотижнево білизну. Разом з білизною дружина пересилала мені дві білі хустинки до носа, на мережках яких тонесенькою білою ниткою писала абеткою морзе листи. У тих листах були відомості зі світу, а я такою самою дорогою передавав їй відомості з тюрми. Таким чином вона мала змогу також приготувляти оборону, свідків тощо, а я міг приготувити оборону в справі тих двох рольок з прізвищами польських терористів і їхнього керівництва. Бо хоч дотепер поліція ані словечком про це не питала, було ясне, що скорше чи пізніше вона це зачепить.

Обороною моєю було: на прохання Української Парляментарної Репрезентації я разом з іншими збирав по краю матеріяли й прізвища тих поляків, що мали відношення до нападів на українців і на українські установи. Ті матеріяли УПРепрезентація мала використати в протестаційному меморіялі до прем'єра Складковського. Але, щоб ця оборона була правдоподібною, треба було подати принаймні одну особу, найкраще з УПРепрезентації, яка б загально потвердила це. По якомусь часі передали мені зі світу, що посол Зиновій Пеленський погодився потвердити, що «хлопці такі матеріяли для УПРепрезентації збирали, і навіть дехто їх передав». Значить і з цього боку укладалося не зле.

Тепер треба було перевірити, наскільки поліція лишила мене в спокою, тобто наскільки повірила моїм твердженням. Я написав маленького «грипса», запхав його в комірець сорочки й передав з брудною білизною на світ. Якщо агенти залиши-

ли мене, ніхто того «грипса» не знайде, бо стражники роблять ревізію поверховно, якщо ж агенти далі мають мене на оці, вони напевно «грипса» знайдуть. Зміст «грипса» був уложений так, що я мав у ньому ще додаткову оборону, а крім того вислання його мало доказувати, що я ніякого зв'язку зі світом не маю, бо ось пробую передавати на світ записку.

Трюк удався повністю. Наступного дня «сам» «пшодовнік» Гук, старий тюремник, українець з походження і кат українських політичних в'язнів, який вєлавився своєю участю в катуванні полковника Андрія Мельника й товаришів у відомій масакрі в тюрмі на Баторія, влетів у камеру, як гураган, паказав мені зібрати всі речі, після чого заведено мене в темницю. В камері знайдено захований олівець. А після ночі в темниці перевели мене на інший відділ в колишньому адміністративному будинкові і тут поміщено в найгіршій камері. В куті, без світла, цілий день спливала вода по стіні, а вікно було поруч вікна з убиральні, де посмітюхи виливали всі «кіблі» (параші). Хоч мій експеримент удався, бо поліція «переконалася», що я не маю зв'язку зі світом і настирливо шукаю його, а я переконався, що далі є під пильним поліційним оком, — ціна за нього була висока.

Як кожен в'язень, опинившись на новому місці, я почав його вивчати, розглядатися. Вікно мое виходило на невеличке подвір'я, замкнене з чотирьох сторін мурами: нашим корпусом, кількоповерховою стіною, яка відділяла в'язничний комплекс від 'світу», та високим будинком адміністрації. На цьому маленькому подвір'ї перебував постійно величезний собака, бернардин, який своїм гавкотом зганяв з вікна в'язнів, що хотіли глянути на небо або поговорити з сусідом.

Але було щось, що не лише прикувало мою увагу, але й застало серце битися гарячіше: були це двері, одні, що вели з нашого корпусу на це мале подвір'я, а другі — з цього подвір'я до мешкального будинку тюремників. Що якийсь час дзвонив на нашому коридорі дзвінок і я зі ще більшим тремтінням ствердив, що наш відділовий стражник має ключі від обидвох дверей, які він відкриває і когось впускає у мешкальний будинок. Не хотілося мені навіть вірити, що він має також ключі до брами, якою стражники виходили зі своїх мешкань. Це було б запереченням усіх правил безпеки в тюрмі, які забороняють стражникам мати внутрішні й зовнішні ключі. Все ж таки така можливість була, бо чому викликати нашого відділового? А коли так, то справа проста: придушити стражника, забрати ключі і на волю!

Воля — це щось таке для кожного в'язня, що він не може спокійно про неї мріяти. Про неї йдуть безконечні балачки, завжди з насолодою вислухуються легенди про втечі, надзвичайні звільнення, амнесії. Амнесія завжди живе в тюрмі. Мрії про неї не вмирають ніколи. Колишні в'язні большевицьких концтаборів кажуть, що у них навіть в найгірших умовах не вмирали надії на амнестію. Тільки що ті надії, як правило, не збувались. У Бригідках в'язні навіть знаходили «оправдання», чому сподівана амнесія не прибуває: її дали, але вислали сліпим хлопцем, і той десь блукає.

А втеча — це не лише мрія всіх в'язнів, відколи існують тюрми, це героїчний, романтичний подвиг одиниці чи одиниць, що рішилися, а не раз і зуміли перемогти систему і сторожкість тюремників. В'язні залюбки розказують про вдалі й невдалі утечі, співають про них здебільшого «саморобні», незугарні, сантиментальні пісні і — мріють. Утеча

—це неначе отруя. Коли привид її запанує над фантазією в'язня, вжереться в його мозок і кров, він переслідує його, мучить і в'ялить. Не дає ні спокою, ні сну, опановує кожну думку, кожен рух. Привид утечі — небезпечний привид. Немоżliві речі він робить легкими, бачить можливості там, де їх зовсім немає, напшовхує людину на ризик, навіть безумство.

Такий привид опанував мною. Не бачив я ні крапель води на стіні, ні плісні, темряви. Все це стало для мене майже непомітними атрибутами побуту в тюрмі, відколи страшне слово «утеча» знайшло для свого жирування податний ґрунт. Якось несамохіть прийшла думка: Ану ж це провокація поліції! Я ж уже кількакратно тікав з її рук, а тут — виїнятова нагода наставити сіть, у яку я злапаюся, щоб заплатити за це головою. Бо кожна втеча мала один такий невеликий, але дуже немилий аспект: зловленого в'язня били жорстоко протягом іноді довгих тижнів, а коли він, пробуючи втекти, кидався на стражника, його після зловлення побивали так, що йому не лишалося багато часу, щоб сконати. Але й ця осторога прийшла й пішла, щоб уступити місця одній думці: утекти!

Стражником на нашому відділі був тип завжди жадний гроша, тютюну та інших дарунків, одружений з україркою, з якої він перед нами, старими в'язнями, насміхався. І через те, хоч він по суті не був злий, в'язні його ненавиділи і погорджували ним. А посмітюхом виявився наш селянський хлопець Гриць, жвавий, швидкий, з чорними очима і веселою усмішкою, що десь незадовго мав виходити на волю. Вже на третій день мого побуту Гриць під час «кіблювання», всунув мені «грипса»*), шепнувши при цьому: «Від Василя Сідора».

*) Грипс — записка, лист (тюремний жаргон).

V. РОЗДІЛ

УТЕЧА. ПЕРШІ КРОКИ І НЕВДАЧІ

З Василем Сідором познайомився я десь у 1934 році. Восени того року, коли ми, понад 180 в'язнів, дівчат і чоловіків, почали велику голодівку, мене перекинули на камеру, де він сидів уже кілька місяців під слідством. Я був старостою, провідником нашої групи в'язнів, і переважливим моїм завданням було втримувати щоденний зв'язок з цілою тюрмою. Щодня треба було не лише зредагувати бюлетень про розвиток голодівкової акції, про всі важливі події, зв'язані з нею, але й розмножити цей матеріал та розіслати на різні відділи. Не абияка робота. І її вдавалося виконати у великій мірі завдяки власне Василеві Сідорові, який переписував і використовував кожну нагоду, щоб передати написане поштію, які переносили пошту далі.

З читанням грипса від Сідора зачекав я аж до вечора, коли камери були вже замкнені, ключі були на вартівні, вже можна було лягати в ліжку, але світло ще світилося. Грипс був довгенький, складався з багатьох «сторінок», написаних на папірцях до курення. Читати було дуже тяжко, бо більшість була закодована й письмо було дрібне. Були порушені різні справи. Але не знаю, чи зміст грипса, чи моя інтуїція, чи тягар «привиду», але я дійшов до висновку, що найголовнішою точкою письма була мова про утечу. Тим більше, що Сідор, сидівши в тому самому ізоляційному будинку вже довший час, не міг не бачити тієї самої можливості. Але не було ради, я не мав ключа до шифру, він

надійде щойно черговою посылкою після отримання Сідором потвердження і тоді я можтиму все докладно прочитати. А тепер грипса треба захвати в лійсь «недоступній ущелині» і віддатися мріям... про втечу.

З Сідором можна це завдання організувати. Я пізнав його в тюрмі, він був старшиною резерви польської армії, відважний, фізично загартований і відданий справі. Після виходу з тюрми він знову пірнув у революційну роботу і, хоч я з ним не зустрічався, Любрик Гладкий не раз передавав мені, як він працює. Тепер, попавши вдруге в тюрму, і то у багато поважнішій справі, Сідор тримався добре і, як старший та досвідчений в'язень, перебрав навіть пост старости-голови групи українських націоналістів. Тут додаю, що під час другої світової війни він був у легіоні «Нахтігаль», потім у підпіллі, ще пізніше на різних командних постах в УПА, де й загинув як полковник Шелест.

Наступного дня таким самим способом Гриць приніс мені ключ до шифру. Я не міг дочекатися, коли все закінчиться і можна буде лягти в ліжку, щоб розшифрувати одержане вчора. Так! Уже з перших слів я вичитав, що Сідор пише про втечу. Він наводив ті самі обсервації, що й я поробив уже перед тим, але ще до того подав якнай докладніші інформації про всі практики на нашому відділі та в будинку тюремників. Посмітюх Гриць, сам бувши зі Сокальщини, не міг не допомогти своєму землякові. Та не лише це. Хоч Гриць сидів за якусь несполітичну провину, його захопив рух національного відродження й політичної активності, якою в той час славилася Сокальщина. І тому він не лише зібрав і передав усі потрібні інформації, але й виявив тверду готовість допомогти в утечі, хоч сам мав

сидіти ще лише кілька місяців і втеча була для нього зовсім непотрібною.

Але основною проблемою для Сідора було: чи можна втікати з тюрми? Чи можемо ми, провідні члени, вириватися звідти й залишити біля двох сотень селянських хлопців? Чи можна втікати йому, що вів цілу нашу групу?

На ці питання я відповів, що не лише можна, але було б промахом, мавши нагоду, не використати її. Ми ж утікаємо не для того, щоб заховатися від ворога, а для того, щоб знову включитися в активну боротьбу. І через те наша втеча є фактично кінцевою. Крім цього втеча є також революційною акцією, ударом по ворогові, і навіть недопустимо від неї, коли є нагода, відхилитися. Зближається війна, і ми будемо там, на світі, потрібні. До цих всіх аргументів можна було ще додати: якщо вибухне війна чи заворушення, адміністрація тюрми або польська вулиця може вдертися до тюрми й повбивати багатьох з нас. Отже, може бути тільки один курс: втеча!

У відповідь на ці мої заваги Сідор прислав відтинками конкретний план утечі. План був такий: після вечірнього «кіблювання» Гриць, передавши найновіші інформації, іде до своєї камери на іншому відділі. На ізоляторі залишається тільки один стражник, наш постійний відділовий Зелінський, аж до часу, коли буде виставлено на коридор вбрання. Стражник не повинен тоді входити до камер, але він залюбки переступає цю заборону й заходить побалакати. Ця пора є таким міжчассям, коли у в'язниці відносно найбільше відпруження, найменше загострена увага й сторожкість адміністрації, денна служба приготується йти додому і вже не прив'язує уваги до того, що діється навколо, а нічна ще не перебрала постів, але вже

на вартівні, де перед перебранням служби відбуваються ділові відправи, інструктаж тощо. В такий час треба під якимнебудь претекстом заманити стражника на камеру, зв'язати, закнеблювати рота, забрати ключі і — на світ. Вправді є три брами й одна ґрата в дверях, але наш стражник аж до виставлення вбрання має всі ключі, які потім передає на вартівню, де вони й залишаються цілу ніч.

Добре вибрати снігову днину і не відкладати занадто, бо з весною ночі коротшатимуть і буде щораз менше шанс перевести плян у життя. Великою перешкодою є бернадина на подвір'ї, що через нього ми мусимо проскочити. Але Гриць вивчив норови тієї собаки. Коли до нього ласкаво приговорювати і кормити грудками цукру, він не кидається. Але мусить звикнути до голосу й запаху людини. Тому я мушу негайно придбати цукру й кормити його ним щоденно під вечір, а зокрема після «кіблювання». Цукор треба тримати якнайдовше на тілі або в руці, щоб пересяк потом. Моя камера, як я вже згадував, виходить на подвір'я, а її вікно під самою стіною адміністраційного корпусу, так що згори не видно буде, коли я кидатиму цукор і уласкавлюватиму бернадина.

Придушити стражника бере на себе в'язень зі справи Сідора, великий, міцний і загрожений карою смерті член ОУН, Канюка. Своїми здоровенними руками він може не лише обезвладнити стражника, але й витрясти з нього дух. Тим більше, що Зелінський нервовий, слабкий і фізично Канюці не рівня.

Від себе, крім Канюки, Сідор додав ще в кандидати на втечу свого приятеля, члена очолюваного ним Обласного Проводу та земляка, Петра Башука, а я — члена Крайового Проводу, Василя Турковського.

Після обміну деякими заввагами таким ми й прийняли цей плян. Я відразу повідомив свою дружину, щоб передала мені цукор. Як тільки цукор прийшов, я взявся до бриська. Спочатку він цукор хрупав з задоволенням, але на мої залицяння й примильне заговорювання польською мовою відповідав глухим гарчанням. Я ж потішався, що це вже така собача натура і, коли попрацювати над ним, то він укуськається.

З Турковським я сконтактувався й передав йому плян утечі та його кандидатуру. Він почав листа своїм улюбленим прокльоном, що значило його безмежне захоплення. Після того ми вже колективно взялися устійнювати технічні деталі. Чомусь почали з того, в якому порядку масмо виходити на вулицю. Всі погодилися на тому, що Канюка, як найбільше zagrożений, виходить перший, за ним Сідор, за Сідором Турковський, що зразу перебирає над ними керівництво, бо добре знає Львів. Я і Башук творимо охоронну групу і виходимо останніми.

Вирішили, що в умовлений час Канюка застукає в двері, закличе стражника Зелінського й скаже йому через візитирку, що знайшов на вікні олівець. Хоч трюк цей дуже примітивний, але Зелінський ще більше примітивний і напевно на нього злакомиться. Це ж один з найбільших злочинів на ізоляторі мати олівця, і тому велика заслуга для стражника знайти його в камері. Отож він відкрив двері, увійде досередини, а тоді Канюка схопить його за горло.

Як тільки Канюка застукає в двері, викликаючи стражника, Сідор кине бляшану мідницю на підлогу, що буде для нас у дальших камерах сигналом чекати готовими при дверях, а для мене ще й схопити цукор, щоб потрактувати собаку на подвір'ї. Зв'язавши стражника, Канюка вихопить його

му із-за пояса ключі, відчинить двері Сідорові, Сідор Турковському та Башукові і нарешті мені, бо я був найдалі. Грату на подвір'я відкриватиму я, так само відкриватиму я перші двері з подвір'я до будинку тюремників. Коли вже будемо в цьому будинку, примкнемо двері, щоб собака не зробив нам несподіванки.

Минув кінець лютого й початок березня. Саме тепер була пора: рано смеркало, вечори були похмурі, перепадав дощ зі снігом. Сідор і Башук «настроїли» Канюку на найвищу ноту, я зорганізував щедрі передачі для нього зі світу. Одного сльотного, понурого дня дістав я грипса від Сідора: цього вечора, якщо не станеться чогось непередбаченого. Всі готові. Канюка почувасться в «штосі», бо був у слідчого судді і той його «потішив», що карі смерти йому не минути. Зайшла тільки мала зміна: сигнал мидницею подасть Башук.

Хоч ще далеко до наміченого часу, в мене було все готове: вбрання і капелюх вичищено, повна кишень цукру. Всидіти було неможливо, нервовим ходженням по камері не хотілося звертати уваги ключника. Прийшло «кіблювання», і після цього вже тільки хвилини, найбільше чверть-півгодини — і світ! На коридорі чути було кроки Зелінського, а собака, якому я вже кинув пару грудок цукру, блискучими очима дивився у моє вікно.

Нарешті щось зашуміло в другому боці коридору, власне біля камери Канюка, забряжчали ключі, почувся рух, і я вперся вухом у «візитирку». Але умовленого сигналу не чути. Може Башук зі зворушення забув? На коридорі почувлися кроки кількох людей, голоси, заскреготав ключ у замку і з далекого кута донеслося: «Виставяць!» Кінець гарячій надії. Нічого сьогодні не буде. Це вже виставляють вбрання, на коридорі принаймні два

ключники. Напружені нерви опали, дерев'яними руками стягав я з себе вбрання. Не вийшло — і тільки.

Чергового дня я побачив Сідора на проході. Він був блідий і змучений, але усміхався. Абеткою глухонімих передав: Канюці не вийшло. Все перенесено на сьогодні. Таке саме поготівля. — Добре, хай буде.

Знов напруга, але цього вечора ще гірша. Попередній день і вечір залишили свої сліди. Зате сьогодні майже певність, що все буде пущене в рух. І тоді вперше прийшла мені думка: а що як почнемо, а не вдасться? Не все ж під нашою контролею. Може щонебудь статися, може прийти передчасно інший ключник на відділ, може прийти «пшодовнік», можемо в брамі адміністраційного будинку зустріти стражника, чи можемо зустріти перед самою брамою, коли її відчинятимемо.

Умову між собою ми мали виразу: кожен говорить тільки за себе, а ще краще нічого не говорить. Прізвище другого не може перейти через горло. Це все ясно. Але... ану ж не вдасться? Не хочеться конати під ударами й копняками, так само, як не хочеться конати повільно з поламаними кистями... Отже, залишається боротьба зі стражниками, боротьба до останнього віддиху, бо й так рятунку не буде.

Здетермінований чекав я тепер спокійніше, як попереднього вечора. Ясно: воля ціни не має. Та цього вечора знов нічого не вийшло.

Після того щодня виходили ми на прохід. Втаємничені в утечу перекидалися поглядом чи умовленими знаками, часом передавали один одному записки. Утеча ж зупинилася на Канюці. Здоровий, міцний, відважний, продукт нашого села, тут у чо-

тирьох тюремних стінах він неначе корчився. Та все таки постійно передавав: зроблю, почекайте! І ми чекали, а в міжчасі обдумували інший варіант утечі.

Аж одного вечора знов прийшов грипс: готові цього вечора! Як звичайно, хоч уже без гарячої надії, я приготував себе і все, що треба. І незабаром після «кіблювання», як уже відійшов посмітюх, закалатав мидницею Башук. Тепер уже немає сумніву і не буде зриву...

Я підступив до дверей, вже й заложив капелюх, щоб у поспіху не забути, в грудях запирає віддих, здається чути, як кров стучоче у жилах. На коридорі мертвецька тиша, тільки десь у далекому кутку чути кроки стражника... Знов залопотіла мидниця... Чути стук у двері. Це, певно, Канюка зваблює до себе стражника. Я застиг під дверима. Ще секунди... А потім швидко, як блискавка, акція, все продумане, спланироване, кожен знає своє завдання і... воля.

Щоб скоротити безконечно довгі секунди, скачу до вікна й кидаю собаці дві кісточки цукру. І знов наслухую при дверях. Стражник скінчив розмову з Канюкою через візитирку, чути, як всадив ключ у замок, як заскреготіли двері. І хоч воно далеко, я виразно чую рух шепіт, здається навіть бачу рух людських постатей. Так, власне бачу напружену й трохи зігнену постать Канюки, готову до скоку... Бачу крізь десяток стін...

Але чомусь тихо, не чути борсання, стогону, борюкання людських тіл. А може все йде гладко? Може Канюка вже схопив Зелінського за горло, придушує, і ось-ось задзвонять ключі у його руці — вістуні нашої волі? Хіба ні. З досвіду знаю, що такі речі не проходять так гладко. О, коли б

не ті залізні двері, кілька кроків і я став би йому до помічі!

Виразно чую спокійні кроки стражника, чую, як гримнули двері, заскреготів ключ у замку і знов котячий хід по коридорі. Тільки час від часу бренькають ключі, що висять на його поясі.

Що сталося? Чому не вийшло? Чому? — в'їдається в мозок і в кожен нерв. А відповіді нізвідки. Довга була ніч, і думки обпікали тіло.

Прийшов день, проходи, та нікого не було видно. А ввечері при «кіблюванні» грипс. Турковський мав свій стиль і своє власне під певним оглядом дібране словництво. І він найкраще зужив його, укладаючи цього листа. А короткий його сенс був: даймо собі спокій з тим усім. З того нічого не буде. Шкода нервів. Він, Турковський, у цій справі вже ані відповідати, ані писати не буде.

Страшний мусів бути це тягар, коли під ним вгнулися сталеві шпуги нервів Турковського, — подумав я.

Має свою рацію Турковський. Але треба передумати, перевірити хід усіх наших заходів, зачекати, що напише чи перекаже Канюка. А запляноване треба відстоювати до кінця. Не вдалося цим разом, може вдасться іншим. Бо чи не буде відступом наша резигнація з утечі? Може Канюка не почувався добре? Це ж індивідуальна акція, в якій ні провідника, ні охорони, ні спільника, всі друзі за ґратами й залізними дверима. Можливо, Канюка не сконцентрував достатньої кількості моральної енергії, не підготував себе, як треба? Бож тут треба не абиякої напруги. Дрібна перешкода, навіть пересуд можуть спричинити невдачу.

Прийшли грипси від Сідора. Видно з них, що він теж захитаний але старається підтримувати настрій. Та поволі піднесена до найвищого напруга

спадає, надії слабнуть. Візія утечі, свіжого вітру, швидких маршів і ризику, крайнього ризику, де секунда чи міліметр рішають долю і вислід, — слабне. Смак свободи тане. Те, що вже набирало майже доторкальних форм, здавалося, никне в імлі. Не помагають також грипси Башука, який хоче затерти тяжке враження невдачі. На них, — думаю собі, — мусять так само впливати мої грипси з «логічними аргументами»: не вдалося тепер, вдасться вдруге. А Турковський мовчить. Про все пише, а про втечу ані слова.

Тим часом життя у тюрмі не стоїть на місці. Щоденні проблеми, щоденна боротьба за права, в обороні поодиноких в'язнів-друзів виповнюють увагу й вичерпують енергію. А до того треба знов присвятити більше сил вихованню й вишколові. Здобування літератури зі світу, писання доповідей, святкові звернення з нагоди різних роковин — робота немала.

Щоб забути про невдачу утечі, ми рішили поглибити вишкіл в'язнів-друзів. У тюрмі було значне число наших спеціалістів з різних ділянок. З них створили ми раду, що під проводом старости Сідора уложила програму вишколу. Давньою традицією Бригідок було якнайскорше усувати відставання тих наших друзів, що приходили з різних закутин краю малограмотними. Такий новоприбулий попадав у наполегливе опрацювання своїх друзів на камері і протягом кількох тижнів із задоволенням поринав у книжку.

Траплялися часом, хоч дуже рідко, і зовсім неграмотні. Зате частіше селяни боронили себе перед закидами в приналежності до ОУН, симулюючи неграмотність. Одного разу привезли з тюрми зі Стрия селянина з Волосянки, якого поліція зловила на перевозі літератури з ЧСР. В'язка сіна, на

якій сидів дядько, була туго набита «Сурмою» і «Розбудовою Нації». Дядько не знав, хто запхав це, а хто мав у Стрию на торговиці забрати, не знав також, що воно таке на тих паперах. Неграмотний! Однак зі Стрия прийшла за ним естафета: свій — допомагати й берегти. Але це мало свої величезні невигоди. Всі читали після лекцій, писали — політичні в'язні мали прибори до писання у збірних камерах, — а він мусить дивитися у вікно. Але нащо «боротьба з неграмотністю»? Виписали з тюремної кантини табличку і рильце (називалося це «рисік») і наш друг почав з поміччю інших виводити незугарні літери. А за кілька тижнів «тяжкої науки» він почав практикувати на газеті, вичитуючи її від першої до останньої сторінки. І тільки декілька втаємничих знало, що це «алібі», бо в'язень вмів читати й писати, але для оборони треба було бути неписьменним. І коли прийшла розправа, підсудний свідками «доказав», що був зовсім неписьменний, ніякої літератури не перевозив, і його звільнили.

Дотепер головними предметами у вишкোলі в'язнів були українознавство та ідеологічно-політична проблематика. Не раз приходилося дивуватися, як сільські хлопці не лише без помилок називали роки володіння князів чи гетьманів, але й запускалися в аналіз та оцінку поодиноких історичних подій, з'ясовували теоретичні основи українського націоналізму.

Найбільше мороки мали ми з книжкою Д. Донцова «Націоналізм». Десь ще в 1934 році впровадив виучування її в Бригідках тодішній староста Zenko Коссаk, який був завзятим звеличником Донцова. Так воно залишалося і до нашого часу. Стиль Донцова, його слівництво, а в першу чергу просто фантастичне замилювання у цитатах робили

книжку затажкою для наших друзів-селян та робітників і приходилося вияснювати речення за реченням. Одначе тепер з огляду на пекучіші потреби почали ми наголошувати іншу тематику. Людям треба було дати підстави в читанні мал, шкіцуванні терену, мандрівці, в будуванні засобів для переходу рік тощо. А за тим приходили перші кроки з піротехніки. Все це, очевидна річ, в теорії та ще й у значному скороченні.

Любрик Гладкий, який пластував усе своє життя і на десятках таборів викладав ці дисципліни для мирного вжитку, тепер написав ряд коротких лекцій на згадану тематику. В камерах почалася нова діяльність: рисування профілів поземелля, відзначування відстаней, рисування тимчасових містків і, ясна справа, зривання різних побудов. Одним словом, не лише «десь там далеко в світі», але й тут, у тюрмі, почалася підготова до недалекої війни. Бо що війна зближається, ніхто з нас не сумнівався. Налезало це ніби до своєрідного ритуалу відбувати періодичні лекції для з'ясування нових подій, які наближали війну.

Одного дня на нашому ізоляторі мав службу стражник Лось. Добряга поляк, який ніколи не лаявся, не рвався до бійки, не ставляв нас до рапорту і не робив прикрости. Якось він завважив у котрогось нашого друга, чи не самого Любрика, жмуток паперів саме з тими новими матеріалами. Вже не було часу заховати, і він, скочивши у камеру, забрав їх і почав студіювати. Увагу його привернули насамперед рисунки, які з такою майстерністю повиконував Любрик. І леле! На рисунках не лише мости, але й пояснення, як їх зривати. І це в тюрмі, яка славилася суворістю режиму! Лось перелякався, але людині не хотів пошкодити. Він зайшов до мене в камеру (а знав мене з двох

попередніх вироків, які я у великій мірі провів у львівських Бригідках) і заявив: «Пане Г., тут є шпигунство. Ваші колеги займаються цим. Коли це піде до адміністрації й суду, буде додаткових п'ятнадцять років». — Мої доказування, що це ніяке шпигунство, а звичайна картографія, зовсім не переконали стражника. Він був певен, що це таки розвідка і ось у руці має доказ на п'ятнадцять років для одного чи кількох наших друзів. Видно було його хвилювання і нерішучість. Врешті я йому порадив записки порвати й спустити з водою. Він це, мабуть, і зробив, бо після цього нікого не кликали.

Це все відсувало гарячу візію втечі з безпосереднього поля зору. В мене положення ускладнилося ще й тим, що мене перевели на поодинку ч. 1, яка виходила вікном у вікно стражниці. Таким чином я був під постійною контролею, і кожен шум у моїй камері могли почути.

День за днем минали зимові місяці, дні видовжувалися, зближалася весна, а з нею й тяжчі умовини втечі. А коли прийде літо, втеча майже зовсім буде неможлива. Хіба трапиться якась особлива нагода. І ми на це рахували. Хоч Турковський і далі відмовчувався, ми втрюх постійно переписувалися на цю тему.

Загострення ситуації у світі ми бачили з того, як прибували щораз нові в'язні. Спочатку прибували вони поодинці, а далі малими групами. Потім дні і ночі водили їх стражники й агенти на переслухання. Раптом одного дня я мало не злетів зі стільця, на якому стояв, обсервуючи, що діється на подвір'ї: в кутку подвір'я швидким, енергійним кроком, самопевно, зиркаючи сміливо по вікнах, відбував свій прохід Лев Ребет. Хоч зі світу прийшли

ністки, що він передав пост крайового провідника комусь іншому, факт його арешту зморозив мене. Ось тут ключ до майже всіх організаційних тасмниць... Але Ребет ходив рішуче, дивився по вікнах, не уникав людей і їхнього зору, а це неминучий знак: в'язень тримається добре.

З другого боку множилися знаки, що моя справа гіршає. Часом зовсім без причини кликали мене на коротке переслухання, а коли я вертався, то знаходив сліди, що в камері була ревізія. На прохід водили мене за шпиталь, звідки годі було когось побачити чи подати знак. Хоч Олійник відкликав свої зізнання, деякі згадані ним люди почали говорити про мене.

Несподівано одного дня зайшов до мене з кількома агентами комісар Фурман. Він почав злегенька, як звичайно, а потім перейшов до атаки: вони мають докази, що моя роля зовсім не була випадковою у відбудові організаційної сітки, як це їм я представляв. І коли я не почну говорити, то мене передадуть туди, де Ярослав Старух. А де Старух, то я хіба знаю. (Ярослав Старух, арештований з групою членів, а між ними й деякими референтами Крайової Екзекутиви, був переданий до Луцька в руки Заремби. Про знущання над ними й нелюдські побої діставалися до нас понурі інформації). Фурман продовжував, як і кожний поліцист у світі: «Ми все знаємо. Признайтеся для власного добра. Ми провели широку акцію і вже майже всі провідні члени ОУН у наших руках. Багато признається, звальює на вас, і тут єдина логічна дорога: боронитися». А я відповідав своє: в Організації я не реaktивізувався, лише часом давав декому приватні інформації. Але Фурман навіть не хотів слухати. Він вертівся на стільці, агенти стояли при дверях...

Врешті він не витримав і випалив мені просто в лице: «Ви маєте контакт зі світом!» Схопився зі стільця і, вимахуючи руками, почав погрожува-ти. Він прямо казився. І це зажурило мене. Завдяки контактowi зі світом я мав відомості про те, кого й де арештували, що забрали. Завдяки тому ми могли інформувати інших в'язнів, щоб були приготованими на удари. І тепер виявляється, що поліція знає про це. Або може це собачий нюх вправного гончого Фурмана? Або може біля моєї дружини є провокатор? Або її зв'язок до КЕ сипле хтось?

Думка за думкою б'ються у голові. А Фурман далі скаження: «Ноги по коліна сходжу, а ваш зв'язок зі світом викрию! На це вам моє слово. І ви гірко заплатите. Зі мною ви не виграсте, бо ви в наших руках. А ми маємо силу, терпеливість і працюємо тяжко. Ви тут гнисте в тюрмі, ваша сила тане, і наш час прийде. Ще нам тут заспіваєте, як інші співали. Опам'ятайтеся, бо ми вас знищимо так, як і ваших колег. Події у світі змінилися, і тепер нас ніхто не буде стримувати за руку. Зробимо, що схочемо, і не допоможуть ні адвокати, ні закордонні зв'язки, ні всі ваші прихильники. А втім, вони незабаром самі будуть тут, у тюрмі. І тих усіх ваших проводирів, що голіруч пориваються на нашу могутню великодержаву, ми зітремо на порошок. Говоріть або гірко пожалуйте свої мовчанки...» — «Я нічого не скажу, пане комісарє, — відповів я, — бо, крім того, що сказав, нічого не знаю. Я навіть не зовсім розумію, що ви мені закидаєте...»

Фурман зірвався, не сказавши ні слова, і виїшов. Дивна це була візита. Агенти майже ніколи не приходили до камери. Але він видно прийшов для того, щоб подивитися, в яких умовах я живу

І може знайти щось, що навело б його на розв'язку мого контакту зі світом.

Слова й погрози Фурмана збувалися. Почалася нова хвиля арештів. Появились друзі з вищих організаційних щаблів. Значить, діло дуже серйозне.

Одного дня побачив я на подвір'ї кріпку постать Остапа Мацілінського. Фантастичний добряга і друг. Спокійно зі заложеними за плечима руками він ходив по в'язничому подвір'ї на проході. Сміливо дивився вперед. А за ним стражник Цесляк, нахабний здоровило, що пильнував найбільш небезпечних в'язнів, дивився крок у крок. Остап ішов твердо й рішуче не як у тюрмі, а як десь там на світі, виконуючи свої завдання. І хоч Цесляк був на голову вищий за нього, здавалося, що Остап на голову перевищує постать свого сторожа.

За кілька днів Остап зник. Запрацювала тюремна розвідка, і ми довідалися, що у віддалених кімнатах адміністрації переслухують наших друзів днями й ночами без перерви. Фурман говорив правду: взялися ломити нас. Щодня дивилися ми у вікна, щодня кидали допитливий зір посмітюхам і завжди та сама відповідь: слухають далі. Ні сну, ні відпочинку. День за днем. Оце вже минув перший тиждень.

Запрацювали наші зв'язки в тюрмі, оживилися грипси: що діється, що робити? Коли не здасться Остап, другий чи третій арештовані, то напевно знайдуться такі, що не витримають тортур! А ці тортури знали ми з досвіду. День і ніч сидите на стільці без опертя, не вільно ні вставати, ні випростовувати тіла, а з убиральні женуть вас негайно, щоб не відпочивали. Агенти чергуються щокілька годин і спокійно читають собі газети, а ви сидите.

Спершу терпнуть ноги, докучає хребет, зокрема його долішня частина. Поволі змучення й біль огортають тіло. За кілька днів починають боліти всі частини тіла. Голова кам'яніє, потріскані уста свідчать про гарячку. Відпадає охота їсти, і переслухуваний відчуває, що швидко слабне. День ще сяк-так перетривати можна, але коли приходиться ніч, тіло зовсім знемагає. Просто не можна втриматися на стільці. Очі замикаються, і так хочеться спертися на недалекий стіл і заснути, заснути. Але до стола не дістанеш, а агенти постійною розмовою тримають в'язня в безперервній напрузі.

Для мене найгірші години були після півночі. Не зважаючи на безперервний потік слів поліцаїв, їх ходження по кімнаті, штовхання мого тіла, щоб не дати йому хоч на момент запасти в сон, змучене тіло обсувалося зі стільця, і вони щораз мусіли приводити мене до притомності. Починалися галюцинації, серед яких центральне місце займало ліжко. А агенти підшептували: «Нащо тих мук, скажи, признайся і негайно підеш у ліжко. Ось тут протокол, тільки підпиши, а завтра після довгого сну розкажеш решту. І нащо цього всього?»

На четверту добу таких знущань десь над ранком я таки не витримав: зісунувся зі стільця і розтягнувся на підлозі. Але не на довго. Бо агенти зразу скочили, підвели мене й штовханцями розбудили. Але коли прийшов ранок, відпустили мене на камеру.

Діялося це в 1933 році, коли, здається, вперше застосувала польська поліція такі методи переслухування наших політичних в'язнів. В той самий час Андрія Луцева переслухувано сім днів і сім ночей без перерви, аж поки він не дістав напад галюцинації, зірвався зі стільця, вхопив коновку з водою і з криком «вогонь» почав гасити породже-

ну перемученим мозком «пожежу». Агенти звалили його на землю, з якої він уже не піднявся, бо дістав частковий параліч, з якого вилікувався щойно після перебування в тюремній лікарні. Тоді, в 1933 році, більше випадків такого «переслуховання» не було. Застосували їх поляки знов щойно весною 1939 року.

Два тижні не бачив ніхто Остапа Мацілінського, бо його переслуховали без перерви. Між нами, старшими в'язнями, почалися гарячкові наради: що робити? Правда, за чотирнадцять днів донесли нам, що Остап уже в камері, але що нічого не сказав. Одночасно прийшли вістки, що інших, головно дівчат, узяли теж на такий конвеєр.

Ми рішили щось робити. Було ясно, що при таких муках скорше чи пізніше почнуться «всипи», які можуть мати тяжкі наслідки, бо арештованих було дуже багато, зокрема причетних до революційної роботи. Отже, треба було почати якусь протиакцію. І то негайно. Щоправда, прийшли вістки, що пустили з десятиденного, безперервного переслухання Дарію Цісик, і вона теж ні до чого не призналася. Але вслід за тією вісткою прийшли гірші: Ірина О. і Богданна С. не витримали. П'ять чи шість діб конвеєра зломали їх. Вони почали говорити і вже є наслідки: нові арешти.

Стало ясным — відкладати не сміємо. Треба протидіяти. Але як?

Найпопулярніший засіб боротьби у диспозиції в'язнів — це голодівка. Але це крайній, обосічний, короткотривалий засіб, бо ж голодувати не можна в масі більше як десять днів — два тижні. Слабші організми поломляться, а адміністрація, прокуратура, поліція весь свій тиск звернуть на тих, що тримаються.

Отже, треба шукати інших засобів. Тим більше, що в існуючих умовах бракувало преси, публічної opinii, громадських діячів тощо. Тепер на цю інтервенцію ні в якому разі розраховувати не можна було. Інформації зі світу говорили нам про загострення, передвоєнні настрої, кипіння польської вулиці, яка, підбехтана пресою і офіційними та громадськими чинниками, рвалася до виступів, погромів.

Тож яка інтервенція може мати в такій ситуації успіхи? А преса? Наша преса й так була зацькована, а офіційні наші політичні угруповання, в першу чергу їх провідники, не знали, на яку стати. До того передали нам про можливість погрому в'язниць польськими шовіністами. Ще діяв, хоч дуже проріджений арештами, створений нами Комітет Оборони, і саме його розвідка доносила про відкриті розмови серед польської молоді про масовий напад на в'язниці, усунення сторожі й масакру в'язнів, щоб за одним замахом розправитися з «гайдамацькою гідрою».

Знайти засоби протиакції в тій ситуації не було легко. І тому нас п'ятеро (Турковський, Гладкий, Башук і автор цих рядків на чолі зі старостою Сідором) гарячково виготовляли останні пляни й розсилали повідомлення про недалеку акцію. Завдання її: стримати тортури, допомогти нашим друзям витримати переслухи, не допустити до повторення 1934 року, коли полякам удалося виарештувати цілу Крайову Екзекутиву. Друзів у тюрмі і «світ» повідомили ми, що акція буде напевно дуже довга, і, поки доб'ємося успіхів, треба буде понести численні жертви. «Світ» акцію схвалив і повністю підтримав, інформуючи, що поляки в різних місцевинах, навіть у львівських поліцейних тюрмах тяжко в'язнів катують, що більше, органи поль-

ської влади з деякими в'язнями розправляються скрито, загрибаючи їхні тіла. Особливо жорстоко поводяться вони з членами Карпатської Січі, які попали в їхні руки після упадку Карпатської України. Отже, виходу немає: акція мусить бути! Масова, довготривала, рішуча, і ніхто від неї не може бути звільнений.

Провід Українських Націоналістів-Політичних В'язнів видав доручення:

1) Ніхто з в'язнів не сміє йти на побачення з відвідувачами зі світу. При цьому на кожному разі виклик треба заявляти: поліційні органи знущаються над нашими друзями. Доки вони не припинять, ми резигнуємо з побачень.

2) Відмовляти зізнань у слідчих суддів, поліційних органів, прокуратурі, подаючи ті самі заяви.

3) Ні в яких справах не звертатися до адміністрації. Де лише можна, ставити пасивний спротив, не виконуючи доручень і вказівок адміністрації.

4) Усіми дорогами передавати на світ вістки про акцію й вимагати писати листи до суддів, прокуратури, преси з протестами.

5) Від організаційних чинників на світі вимагати постійних інформацій за кордон про нашу акцію.

6) Акція ця є вступною і, коли поліційні органи далі тортуруватимуть арештованих, перейдемо до інших засобів.

Доручення кінчалося попередженням про можливість провокацій збоку адміністрації і звертало увагу на потребу притримуватися загальної лінії й не робити ніяких індивідуальних виламів.

Наказ про початок акції прийняли в'язні ентузіастично. А було нас тоді в тюрмі кілька сотень, у кожній камері по кілька, і всі ми відчували силу того великого колективу.

У той час відбувався у Львові конгрес СУСОП'у (Союзу Українських Студентських Організацій під Польщею). На наказ найвищих державних чинників, переляканих зростом революційних настроїв серед українського громадянства, а зокрема серед молоді, польська поліція виарештувала майже всіх учасників конгресу. Отже, казали, в тюрмі можна було його докінчувати, бо десятками студенток і студентів начинено тюремі камери.

Ці безглузді арешти викликали занепокоєння серед польського громадянства, а серед українського ще більше поглибили фермент. Батьки заарештованих почали штурмувати суди і прокураторські уряди. Частенько були це відомі особи, що займали високі пости в громадському житті, навіть працювали в судівництві.

Всі новоарештовані, перейшовши браму тюрми, відразу діставали інформацію й доручення, що робити. І коли їх другого чи третього дня брали на вступний допит, слідчі судді зустрічали «стіни мовчанки». Через те на мертвому пункті стали всі судові доходження. Кинено дуже поважну перешкоду також доходженням поліції, а до того широкою рікою плили у світ відомості про тортури, про намагання поліції силою ломити в'язнів, про затьяжну боротьбу за сірими мурами тюрми.

У міжчасі камери наповнювалися політичними в'язнями: за студентами почали приходити кооператори, працівники наших народних установ, активні громадяни. Одного дня побачив я через вікно високу постать Атанаса Мілянича, що з клунком

під пахвою в групі інших в'язнів чимчикував до камери. Витворюлася дуже напружена ситуація.

Не диво, що по місті почали ширитися погослки про підготовлюване українське повстання, про викриття складів зброї, переловлення кур'єрів з докладними плянами виступу. На тлі всього цього зростав тиск на поліцію, органи прокуратури, суди, щоб поспішали розвантажити набиті тюрми. А тут на перешкоді акція: арештовані мовчать, ніяких вияснень не дають, та ще й протестують проти знуцань над друзями.

Тоді судді й прокуратори почали викликати поодиноких громадян, а в першу чергу батьків арештованих і переконувати їх: ми вам дамо побачення з в'язнем, а ви переконайте його, щоб не підтримував акції, бо це тільки протягає слідство й унеможливиює випустити невинних. В'язнів викликали на зустрічі з близькими і там засипали їх аргументами, щоб припинили акцію. Серед свіжо-арештованих було багато новаків, які не знали тюремного життя, поліційних трюків, і дехто з них почав писати до Проводу В'язнів, щоб припинив акцію або принаймні звільнив їх від участі в ній. Вони не знали, що полякам не йдеться про звільнення невинних, а йдеться в першу чергу про те, щоб нас зломити, заспокоїти публічну опінію, а тоді далі втертими шляхами добиватися свого. Зрештою вони й так не переривали конвєєра, але брали на нього тільки тих, що виглядали слабшими.

Провід В'язнів розіслав по камерах запит: чи вести акцію як дотепер, чи злагіднити, змодифікувати, чи взагалі припинити? Переважна більшість відповідей була: боротьба аж до перемоги!

Одначе, поляки не здавали позицій. По камерах почали ходити старшини тюремної адміністрації, питати в'язнів про їх потреби, виявляючи при

тому величезну до них увагу. Але відповідь була одна: перестаньте катувати наших друзів, дайте їм людські умовини. Рівночасно з адміністрацією прокуратури й судді викликали масово в'язнів, показували їм готові папери про звільнення їх з тюрми аби тільки склали зізнання й підписали їх. Але відповідь була завжди одна: припиніть тортури і Провід В'язнів напевно акцію відкличе. Викликали й Василя Сідора, бо його функція провідника групи політичних в'язнів-націоналістів була відома адміністрації. І знов те саме: акцію відкличемо, але хай поліція припинить тортури і прокуратура дасть запевнення, що вони не будуть поновлені.

Одного дня закликав і мене суддя Казімеж Валігурський, спокійний, один з найбільш рафінованих слідчих суддів. За заслуги піднесено його до ступеня «апеляційного судді для справ виняткової ваги». Кілька років тому провадив він слідство проти мене в іншій справі, яка закінчилася щасливим вислідом: тільки двома роками тюрми.

Валігурський привітав мене любенько й висловив радість з того «споткання». Я йому мусів відрубати, що моя радість з того «споткання» не дуже велика і я волів би, щоб його взагалі не було. Перед Валігурським тільки одна сірава папка, на якій напис «съціслє поуфне», а нижче: «справа Ярослава Гайваса». Валігурський розкрив папку і всередині я побачив лист з Міністерства Військових Справ у Варшаві. Валігурський узяв його в руки, щоб переглянути, і тоді я побачив під сподом рівненько вигладжені списки, що їх під час арешту забрала в мене поліція в двох рольках. Дотепер ніхто, крім агента, що переводив ревізію, ні словечком не запитував мене про них. Переглянувши листа з Міністерства, Валігурський поклав його назад у папку і почав розмову.

Почав від здоров'я, самопочуття. — Почуваюся знаменито, — сказав я, — а здоров'я дуже добре! — Бо що іншого скажеш судді? Нарікати? Проситися? Він тільки того й чекає, але не дочекає. Тоді: «Як там у вас удома?» — Не знаю. А сам думаю: невже ж він шукатиме, чи і який є у мене зв'язок зі світом? — «Чи не маєте якихсь потреб, побажань?» — Не маю ніяких, тільки чому мене тримають так довго без слідства і суду? — «Чи не маєте чогось додати до справи?» — Певно, що не маю, бо й так ще не було слідства слідчого судді, і ось я так довго сиджу «за бездурно» (це був вислів, залюбки уживаний в'язнями, однаково в українській як і в польській мовах).

Тоді Валігурський переходить на ті записки, що в папці: «А що це за прізвища?»

На це питання я чекав довгі місяці, знаючи, що воно напевно прийде. Всі пояснення й аргументи, речеві докази й свідків передумав я десятки разів насамоті. Не могло бути для мене якогось заскочення, несподіваного запиту, пастки. Власне в тому найнебезпечнішому для мене місці приготував я собі перемогу. Можливо, що після моїх вияснень прокуратура й суд в порозумінні з відповідними державними чинниками взагалі цієї справи не будуть висувати. Це ж бо таки дуже не вигідно публічно на суді обговорювати зорганізовані напади, побої власних громадян або інспіровані державними органами погроми, підпали, руйнації. Валігурський напевно знає з Міністерства Війни, що тут ідеться про людей, які за активною допомогою державних чинників приготувляли і брали участь в диверсійних актах, саботажах, терорі проти мирного населення на терені іншої суверенної держави, Чехо-Словаччини, в часі миру і при утриманні дипломатичних і інших стосунків. Та, на жаль,

свого пляну не можу перевести в життя. Провадимо акцію, всі відмовляють зізнань без вийнятку, не зважаючи на те, чи це їм вигідно, чи ні.

— Ніяких зізнань складати не буду, ані не даватиму ніяких вияснень, доки поліція тортурує наших друзів. Ви знаєте, що ми провадимо акцію.

— Звідки в'язень знає про якісь тортури арештованих, хто йому наговорив такого? Це наклеп на державні поліційні органи, і з цього може бути додатковий артикул...

— Про тортури знають усі в тюрмі і на світі. Це не наклеп, а факт. А я знаю про них з комунікатів проводу в'язнів. Примірники тих комунікатів напевно попадалися в руки адміністрації тюрми.

Валігурський і оком не моргнув, ведучи далі своє: — Є нагода полегшити положення, прискіпити процес, а може навіть скоротити перебування в тюрмі. Пощо самому себе карати?

Я знов повторив свою заяву. Але хитрий Валігурський не здався: він нічого не записувати, не буде ніякого протоколу, я не буду нічого підписувати, все залишиться між мною і ним...

Я ще раз повторив своє. Тоді Валігурський покликав стражників і ті забрали мене назад на камеру.

Не минуло кілька днів і Валігурський знов мене кличе. Цього разу на столі нічоґісінько. Просить сідати. І знов розмова про різні справи: родину, здоров'я, працю в банку тощо. А потім: «Збираються тяжкі хмари, як же бути українцям з поляками?» — На такий запит годі відповісти, доки тюрми завалені нашими в'язнями, — відповідаю. — «Власне про це я й хочу говорити з вами, — починає нерішуче Валігурський. — Ви один з

найстарших в'язнів, відсиділи уже два вирокі і тепер грозить вам дуже тяжкий третій. Але ви можете облегшити свою долю... Ви провадите акцію в тюрмі. Цю акцію треба закінчити. Тоді почнуть випускати в'язнів. І ви можете в цьому допомогти. А коли ви це зробите, то я ручуся словом гонору, що допоможу вам. Що ви на це?..»

— Моя відповідь була проста: Так, акція є і я беру, так як і всі, участь у ній. Але доручив її, веде, за неї відповідає і може відкликати тільки Провід Українських Націоналістів Політичних В'язнів. І в цій справі слід говорити тільки з Проводом. — «А хто є Провід?» — питає Валігурський. Раджу йому звернутися до адміністрації тюрми, там знають, бо їх завжди про це повідомляють офіційно, і вони власне через цей Провід повинні утримувати контакт з нашими в'язнями.

Валігурський скипів і готовий вибухнути. Але він майстер і втримав форму. Почекав, подумав, а тоді знов почав своє. Переконує мене, що для свого добра й добра в'язнів я повинен вплинути на перервання акції. І пішли казочки: скільки людей було б звільнено, скільки слідств скорочено, бо ось деякі тривають уже два роки, прискішено б розправи і в'язні пішли б додому, де на них чекають їхні родини. Одним словом: вийняткові добродійства чекають нас усіх після того, як зірвемо акцію. — «Наші погляди є різні, але тут не місце дискутувати, я суддя високої ранги, а ви політичний в'язень. Передумайте те, що я вам сказав, порадьтеся своїми дорогами зі своїми товаришами, а на другий тиждень я знов закличу вас», — закінчив Валігурський.

VI. РОЗДІЛ

ВЕСНА В ТЮРМІ — І ЗНОВУ СВІТ!

Весна розцвітала давно. Навіть акації й каштани, замкнені в тюремному повідр'ї, випиналися бруньками, а опісля обвінчувалися туго зеленим листям. Зі світу приходили щораз нові вісті про міжнародну кризу, покликування до війська, неспокої, неминучість війни...

Здається, ніколи в'язень не почуває себе так прикро, як власне весною. Десь там далеко за мурами буйниться життя, пахне розорана земля, рівними колонами підноситься зі зимового сну збіжжя, в людей стільки справ, потреб, зайнять...

А тут: раз-два-три, раз-два-три промірюєш камеру від стіни до дверей і назад. Година за годиною, день за днем і рік за роком. Може молодість своєю, а може цілий вік пройдеши отак, не торкнувши рукою шовкової трави, не діткнувши дерева, не плигнувши у прохолодну воду гірської ріки і не побачивши сходу і заходу сонця, далеких верхів піднебесних гір. Щогодини те саме: сірі чотири стіни, втиснене у кут ліжко, стілець, столик і триклятний кібель. І думки...

Через вікно видно витоптане, нерівне подвір'я, по якому пройшли тисячі представників різних поколінь. Деревачів-в'язні, що їх декілька стовбичить осамітнено. А вітер, той свавільний, тут у тюрмі між мурами кволий і зв'ялений потахає, ще заки піднісся.

Коли ж до цього ви ще молоді і кров запаляється від теплого сонця, прозорого весняного неба, а спомини про простір і рух, про «синє небо і синю ріку», про мандри по горах і долах не покидають вас ні на хвилину — тоді розумієте, що це весна у в'язниці.

Такою була вона того, 1939 року.

З міжнародної сцени приходили вістки про щораз більший воєнний шум. Преса, радіо горлачили про героїчність і непереможність польської армії, про величезні технічні переваги над німецьким сусідом. Покликувано щораз нові річки запасу. Не поминуло все це й тюрми. Тюремна команда почала переводити пробні протилетунські та проти-газові алярми, і нам наказано щільно заслоняти коцями вікна, як тільки почуємо алярмовий сигнал. По камерах роздано стрічки нагумованого паперу і в'язні наліплювали його на вікна. Як ці паперові наліпки захищали перед бомбовими атаками, в'язні бачили пізніше.

Збільшувалося з дня на день число арештованих українців. Серед них щораз менше було членів підпілля, а щораз більше відомих громадян, легалістів, організаторів і керівників різних наших установ. Зі світу передали нам про воєнне поготівля, про виведення організаційних кадрів на повністю нелегальне життя, на засекречені квартири, в села, в ліси. Одночасно ще раз приготовано нас на можливість погромів у тюрмах і на заходи самооборони. Коли не вдасться оборонитися, то мали ми завдати ворогові якнайдошкульніших ударів і гинути в боротьбі. Особливу увагу мали ми присвятити на шукання засобів, щоб у зв'язку з летунськими налетами пробувати вирватися з тюрми.

Це все знов відновило наші думки-мрії про втечу. Хоч небезпеки зросли, ризик многократнив-

ся й вигляди на успіх були тепер куди менші, як зимою чи раною весною. В нових, передвоєнних умовах всяка невдача була тотожною з жорстокою смертю. Ні ласки, ні помилювання напевно ніхто не буде мати. Тим більше, що наші пляни сперті на обезвладненні стражника. Але жадоба вирватися з тюрми на волю, до друзів, до бурхливої діяльності заслонювала все.

Треба було міняти плян. Вечори вже не підходили, бо день був довгий, ясний, і ми могли виходити, коли ще сонце високо. Тоді хтось піддав неділю. Неділя спокійніша, ніж кожен інший день, залога в тюрмі менша і менша її сторожкість. Немає зовсім поліційних агентів, які тепер постійно вешталися по в'язниці.

Серед поновлених дискусій і приготувань однієї суботи дістав я, як звичайно, білизну зі світу. Перечекав аж стражник відійшов і кинувся віршифрувати пошту. Зміст записки неначе обухом ударив мене по голові. Прочитав ще раз, і не залишилось сумніву. Шифрувала дружина: «Я напевно всипана, за мною дуже стежать, арешти щораз більші і щораз ближче до мене. Сподівайся побачити мене в тюрмі».

Ще цього треба! — подумав я собі.

Схвильований, стурбований ходив я по камері. Не бралася мене книжка, яку мав я вже цілі місяці й знав майже напам'ять. Забулася втеча, одна думка свердлила в голові: кожної хвилини вона може бути арештована. Знає і спокійно чекає. Як звір у клітці, метався я від дверей до вікна, від вікна до дверей витоптанною блискучою стежкою. Тільки вряди-годи вискакував на стілець, щоб побачити, що діється на подвір'ї.

А того пополудня на подвір'ї було що бачити. Групами по двох, по трьох або поодинці вели нових

в'язнів. Багато було жінок і дівчат. Був момент, коли аж у голові закрутилося: ішла Марійка, дружина Турковського, з двома іншими дівчатами. Злегка усміхнена, як на прохід. За кілька хвилини нові групки. ... ні, це неможливо! Іде три жінки, а між ними моя дружина. Йде спокійно разом з іншими, дискретно, обережно розглядається, водить поглядом по бічних подвір'ях, вікнах, щоб побачити когось із своїх, довідатися щось, подати вістку про себе.

За якийсь час ввели до нашого ізолятора групу людей. Чути жіночі голоси. В нашому відділі сиділи дотепер тільки три жінки. Надслухую. Врешті таки чую або може мені здається, що чую прізвище своєї дружини. Заскреготів ключ у замку і знов гримнули двері: вона теж опинилася в клітці.

За якийсь час чую, іде у мій кут стражник. Зупинився під моїми дверима, ще мить і відчинив їх. Що його привело? Зажурений Зелінський каже:

— Пане Гайвас, забирають вас з мого відділу. Тут немає місця. Збирайте речі і ходіть за мною.

Я подумав: обриваються йому мої пачки тютюну, мій цукор, на які він був такий голодний. А втеча? Холодом повіяло за плечима.

Зелінський завів мене під камеру Турковського. Вивів його і я йому прошепотів:

— Марійка тут!

Невразливий навіть на найгірше, Турковський почервонів і піт виступив йому на чоло.

Забирали нас обидвох тому, що на цей ізолятор привели наших дружин. А нас погнав Зелінський на самотності четвертого відділу. Передав нас таможньому відділовому, а той у крик: «Що це таке? В мене зовсім місця немає. Кожен з них має залучений наказ, щоб бути ізольованим в окремій

камері, а я звідки їх візьму? Хіба в канцелярії чи що?»

Зелінський знизує плечима, а той другий телефонує до команди. А опісля звертається до Зелінського: «Одного беру, а другого забирай назад!» — Зелінський з радости мало що не підскочив: тютюнець, цукор врятовані! І широким шляхетським жестом звернувся до мене: «Ходзь, пан, з поворотом, пане Гайвас!...» А Турковський глипнув на мене з-під ока і заздрісно зашепотів: «Ти, Рудю (під таким криптонімом виступав я тоді в Бригідках), завжди маєш щастя...»

Я знов опинився в своїй камері, а в кишені Зелінського опинилася пачка «пшеднього» тютюну. Забрали так само і Сідора з нашого відділу.

У тюрмі, здавалося, в'язні порозсаджують стіни. У камерах набивали їх в два, три рази понад звичайний стан, навіть на деякі поодинки давали другого, а то й третього в'язня. Дали й у камеру Канюки професійного злодія Тадеуша Стемпєня, що перебув у тюрмі більше, як на волі. Для нас було ясне: Зелінський зробив це тому, що сам боявся Канюки. А тепер Канюка спаралізований, зате Зелінський безпечніший.

Знов пішли між нами грипси: Канюка відпадає, тонкокостий Башук не справиться з завданням, вікно моєї камери біля вікна вартівні, на якій завжди повно стражників, отже всяка спроба знешкодити стражника виключена.

Минуло кілька днів і приходять грипси від Башука: переказує Канюка, що Стемпєнь зорієнтувався в укладі ізолятора, побачив можливість утечі й запропонував Канюці тікати разом. Коли ж Канюка не захоче, тоді він тікатиме сам. Що робити? — питає Башук.

От, тобі історія! Виглядає на очевидну, грубо пишту провокацію. А може ні? Хто його знає. Треба перевірити, відчути справжні наміри Стемпеня. Може виявиться, що він «порядний злодій», не підведе, не видасть тюремній адміністрації і на нього можна числити. Тоді знов ми почали плянувати, снувати мрії. А дні йдуть один за одним, сірі, однакові, наповнені пекучим чеканням.

На початку червня знов викликає мене Валігурський. Знов відмовляю зізнань, а в справі припинення акції знов раджу звернутися до Проводу в'язнів. Тоді Валігурський починає з іншої бочки:

— Пшеце ж естесьми людзьмі... Длячого стосункі мєндзи намі не могом биць людзкє?... То вшистко сен змені... Завше так не бендзе, як тераз.

А я йому про права політичних в'язнів, про ламання людей на переслуханнях, про фальшиві зізнання. Розмова розвивається, і ми справді починаємо говорити, як люди. Але зразу видно: поляків пече, і вони хочуть якимсь чином без ніяких поступок зі свого боку добитися перервання нашої акції. Єдина гарантія з їхнього боку — це «слово чести офіцера», яким щедро користується Валігурський. Мене це озлобило і я йому запропонував зі свого боку: — Пане раднику, я щороку 17 червня їздив зі своєю дружиною на Дністер. Дуже хочу поїхати й цього року. Може б ви пустили нас, а я вам дам слово чести, що чергового дня ми вернемося.

Валігурський вдає, що слухає мене поважно. І по хвилині роздуму заявляє: «Вас я міг би пустити, але ваша дружина в диспозиції прокуратора...» — Спробуйте, пане раднику — ніби прошу його — прокуратор ваш приятель і напевно вам не відмовить. — «Спробую», — поволі протягнув Валі-

гурський. Після цього розмова вже не клеїлася, він покликав стражника і відіслав мене на камеру. — Більше не кликатиме, — подумав я.

А ввечері прийшли вістки від Канюки й Башука: Стемпень натискає на втечу. Сам пропонує «спрепарувати» стражника. Тільки, щоб опісля забезпечити йому перехід за кордон. Пропозиція здається щирою. Коли він бере на себе стражника, провокація з його боку мало правдоподібна. Рішасмо йти на цю операцію.

Знов грипси, ще раз передискутуються пляни. Знов повертається напруга, а з нею й надія. Канюка на проході ходить уже трошки інакше. Ще нахмурений і незадоволений з себе, слабо реагує на підбадьорювання, але руки міцно втиснені в кишені і твердий хід вказують, що поволі приходить до себе.

Так прийшла неділя 16 червня. Вранці вивели нас на велике подвір'я перед великим шпиталем. Башук подав здалека знак: готовий, тікаємо сьогодні. Я відповів сумнівом. Здалека видно Канюку. Видно сердитий і рішений. Але чи стане сили? Він подає знак: сьогодні перед обідом.

День же чудесний. Лагідний, соняшний, повно світла. От у такий день бути свобідним!

Зійшли з проходу, за нами інші з нашого відділу. Чекаємо на обід. Кожен у своїх чотирьох стінах мислить про своє. Десь уже одинадцята перед обідом. На подвір'ях тихо, на коридорі тільки Зелінський. Ходить, часом заговорить через візитирку до якогось в'язня, нудно йому. Посмітюха в неділю немає, отже тяжкої роботи не робиться на коридорі. Принесуть обід з кухні, потім вечерю, кіблювання, виставлення одягів і — кінець ще одного дня.

Десь із камери, де сидить двоє людей, чути голосну розмову. Зелінський підходить до дверей, підчиняє їх, мабуть, входить у камеру і «ритуї! ритуї!» кричить страшним горляним голосом, десь аж з-під серця. Виразне наше «ритуї». Сповнене смертельної тривоги й жаху. Здається, нічого іншого в ізоляторі не чути, тільки цей крик. Він вдерся в камери, а з них на подвір'я і — виповнив їх. Я завмер. Так, це наше! А крик перейшов у голосне харчання. Видно, Канюка усією силою своїх м'язів і волі переводить діло. Але чому цей страшний, майже смертельний поклик рятунку? Він же, Канюка, а тепер Стемпень мали вхопити за горло і придушити. Як це сталося?

Голос затих, чути тільки шамотання, чути, як кинено тяжкий, в'ялий людський тягар на землю. Скачу на стілець, щоб побачити, що діється на подвір'ю. Подвір'ям пробігає «пшодовнік» Гук. Минув наш корпус і побіг до головного будинку. І більше нікого. Підходжу до дверей, беру капелюх, обтираю його, приготавляю цукор. Прилипаю до дверей. На коридорі біганина. Там десь забрязчали ключі, і чути, як розскачилися двері. Хтось біжить навшпиньках до моєї камери. Вже тут. Ось брязне ключ у моїх дверях. Ні. Підноситься візитирка і бачу око, яке видається надприродньо великим. Голос Башука: «Тікаємо?»

Так, відступу немає. Башук побіг далі. Він був без ключів. А за секунди знов біжить до моїх дверей. Як він з-поміж двадцятькількох ключів вибрав правильний, як без шуму вложив його у замок — не знаю. Але замок заскреготів, двері розчинились і я на коридорі. Глянув вперед і остовпів: за скляними дверима, що вели з нашого корпусу на мале подвір'я, стояв обернувшись до нас спиною стражник Цесляк. Отой брутальний здорови-

ло, що добровільно голосився до помочі катові Бравнові, коли той вішав когось у маленькому подвір'ї за шпиталем.

Але ради немає. Вперед до чергових дверей, а коли хтось стане на перешкоді бій до останнього віддиху. Відступу немає.

Пробігли з Башуком коридор, підскачили під крата, що вела на мале подвір'я, де чергова тяжка перешкода: бернадин. Під кратною вже стояли Канюка і Стемпень.

Башук нерішуче витягнув в'язку ключів, не знаючи, котрий з них підходить до замка. Уламки секунди значать життя або смерть. Стемпень глипнув на ключі і мовчки забрав їх з Башукової руки. Тут він показав своє злодійське мистецтво: схилився над замком, приглядався йому хвилину, а тоді, розстрясаши ключі на долоні, підібрав відповідний ключ і встромив його в тяжкий замок. І диво: ключ зі скреготом обернувся і пхнута Канюкою крата відчинилася на цілу широчінь. — В той момент я пригадав собі: собака! Де він? Може в самому будинку?

Хильцем попід муром наперед Стемпень, за ним Канюка, потім Башук, а я останній. З декотрих вікон виглядають в'язні бліді і настрашені. І тільки на обличчі Остапа Мацілінського широка усмішка. Він стиснув крата рукою, і, коли я минав його, кинув хрипким голосом: «Боже помагай!»

Перед нами чергові двері, дубові, ковані залізом, як у давніх фортецях. Ми притулились до стіни, щоб ніхто зі стражників не побачив нас — маємо ж проскочити через будинок, у якому вони живуть, — а Стемпень знову повторює свою штуку. Приглядається до дірки від ключа, шукає на до-

лоні підхожого, вкладає в замок і — крутить! І ще одна брама розскочилась.

Ми в будинку стражників. Загавкали нагорі в їхніх кватирах собаки, а ми на пальцях до дальшої брами, що всередині будинку. Стає легше. Тут уже є маленька правдоподібність шанси, коли б нас відкрили. Можна пробитися на поверх до квартир і через якісь двері вдертися до мешкання, а з нього скоком з вікна на вулицю.

В коридорі темно, будинок старий, кількасотлітній, коридор низький і вузький. Як тут Стемпень знайде ключ? — занепокоїло мене. А він уже стояв перед брамою і вглядався в отвір для ключа. Потім ще пильніше приглядався ключам. Може це тривало три, може п'ять, може десять-п'ятнадцять секунд, але нам здавалося, що це ніколи не скінчиться. Нарешті підібрав ключ, і сталося майже неможливе: за першим поворотом брама розскочилась, ще одна і світ!

Тихо, як тіні, підходимо до останньої брами. За нею чути кроки пішоходів, гуркіт возів, галас і дзенькіт трамваїв.

Цей дзенькіт був неповторний. Ніде не чув я такого в усіх країнах світу, в яких довелося побувати. А моторові це були просто поети-музики. Вони видзвонювали такими різними стилями, що відразу можна було пізнати, хто з них добряга, а хто злюга. Ці дзвінки щодня ранком голосили про тяжкі конфлікти між дядьками, що приїжджали зі села, і трамваями. Очевидна річ, що трамваїрі уважали себе чимсь вищим від селян, вони ж бо репрезентували добу електрики. А дядьки спокійно в'їздили на трамваєві рейки, і їхні коники жваво бігли, не чуючи ніякого тягару. Здалека гнався трамвай за таким возом і вже здалеку починав

дзвонити. Зчинялася своєрідна війна нервів. Моторовий бив ногою дзвінок, дзвінок лементував, а дядько преспокійно вимахував батіжком. Два кондуктори вибігали на плятформи своїх вагонів і на цілий голос лаяли дядька, який, мовляв, не знає правил їзди у місті. Забава тривала доти, аж поки дядько не з'їжджав з рейок.

Стемпень біля брами, мацає замок, приглядається. Канюка притиснувся до одвірка, щоб не тратити ні хвилини й миттю вискочити на вулицю, за ним Башук, я стояв трошки ззаду як «охорона». Невже ж таки удасться?

Ні слова не впало між нами, не переглянулися ми в темряві, не рушилися, кожен стояв як заклятий на своєму місці. Власне тут і в цей момент рішалося все наше майбутнє.

Стемпень шукає. Ану ж немає того ключа, ану ж стражник тримав його окремо, а тепер уже годі вертатися, запізно. Ще може секунди, і буде алярм, погоня і такий чи сякий кінець. Стемпень шукає... Він, спеціаліст від замків і ключів, не може дати собі ради. А може?.. В темряві видно рухи його руки. Ось нарешті вибрав він ключ і як у живе тіло встромив у величезний замок. Цей чи не цей? Обернеться чи ні? Якийсь дуже старий і немічний скрегіт у замку, двері струснулися і — вулиця!

Теплий червневий день. Неділя під полудне. До дупла тюремної брами вливається море чудесного, привітного, життєдайного світла. Ясно аж хапає за очі. Просуваються по вулиці святково вбрані люди.

Як крізь сон бачу тіні, що вискакують з брами: Канюка, Стемпень, Башук... Пора й мені. Роблю пару кроків, і легко-легко мені, здається немає в

мене тіла. На середині розчухнутої брами перед самим порогом лежить стражницька шапка, яку ми забрали в Зелінського і надягли Стемпєневі, щоб виглядав як стражник-практикант, що ще ходить у цивільному, але вже «зафасував» шапку. Схиляюся, підношу її і кидаю за браму, хай не хапає за око, не звертає на себе уваги. Ще крок і я на вулиці.

Роблю крок і бачу під самою брамою Стемпєня. Як укопаний стоїть він під стіною. Мертвецьки блідий, скляні очі, застиг без руху. Неначе мертвий. Надлюдське нервово зусилля з'їло всю його енергію і він ні до чого не здібний. Голою рукою може його взяти перед дитина й повести.

Але немає часу займатися цим. Канюка і Башук уже кільканадцять кроків попереду. Минаю без слова Стемпєня, роблю пару кроків уперед, щоб зорієнтуватися, що і як далі робити: іти через вулицю, кликнувши за собою Канюку й Башука, чи за ними до вулиці Бернштайна, взявши Стемпєня зі собою.

Дивлюся і — жах! Не може бути! Просто на мене йде в цивільному вбранні один з молодих «пшодовників» в'язничної сторожі. Високий, вишпортований, недавно прийшов з пограничної сторожі, де був підстаршиною. Не подолати мені його, ані випередити в бігу. Іду просто і спокійно на нього, дивлюся вперед, обминаючи його очима. Бо очі можуть сказати все! Нібито спокійно витягаю хустинку до носа, щоб, витираючи його, закрити лице. Минаю «пшодовника» і, не оглядаючись, приспішую кроку. Стемпєня рятувати неможливо. Кожен зданий на себе, доки не вирвемося з тієї крайньої небезпеки.

Башук і Канюка скрутили в вулицю Бернштайна. Так і треба. Так і треба. Організаційна наука

не пішла до лісу: тікаючи, оминай простих доріг і вулиць, звертай у бічні, спокійно, холодно, а тільки на закрутах можеш підбігти трошки. Перед закрутом на Бернштайна підбіг і я. Башук і Канюка оглянулись і, побачивши мене розі, побігли й собі, минаючи першу поперечну наліво, вулицю Яховича. Оглянулись знову, і я показав назад у вулицю Яховича...

За мною шум, тупіт людських ніг... Що це? За мною? І тут на порозі вільного світу — кінець? І знов хустина: Витягаючи її з кишені, ніби нехотячи, опускаю на землю і, підносячи, оглядаючись. Так, не помиляюся: Стемпень вибіг, тікаючи за нами, на середину вулиці Бернштайна, за ним «пшодовнік», догнав його, лівою рукою схопив за шию і притиснув до себе, а правою витягає з кишені пістоль. А ми безпомічні! Що робити? Залишити товариша акції, хоч не нашого друга, у смертельній небезпеці? Але що зробиш? В таких положенні треба рятувати, що можна.

Не оглядаючись, бо прямо не можу, не витримаю, зроблю якусь дурницю — скручую у вулицю Яховича, по якій спішним кроком ідуть Канюка і Башук. Підбігаю, а вони й собі. Вулиця Яховича славна в нашій історії. Тут поліційна тюрма, в якій ломили кості, тортурували наших друзів, тут загинула Ольга Басараб, звідси вивели сотника Головінського в останню дорогу. Ненависть до цих мурів додає сил, рішучости. Підбігаю знов, а через вікно якась жінка: «Хлопаки, виривайте, бо незабаром буде погоня!» — Тут звикли до погоні поліції.

Добігаю до Клепарівської, поспішаю з друзями. Тепер іду перший, а вони на відстані. Скрут направо, ще трохи і «Гора Страчень» — тут

австрійці повісили польських революціонерів Капустінського і Вісновецького. Це знов додає сил. Ми не перші і не останні. Ми тільки ланка у тій людській, надлюдській боротьбі.

Через «Гору Страчень» на янівські узгір'я. Недалеко стрільниці женуть мотоцикли. Невже ж за нами? Ні! Це недільні розваги. Трохи непокоять постріли на стрільниці. Хоч знаю, що це там вправляють, але зле чувається людина без зброї, та ще й в утечі, коли стріляють. Спішним кроком знов на горби, тут ми безпечніші, на жидівське кладовище, через мур і на Янівський цвинтар.

Знайомі стежки і знайомі могили друзів, що відійшли колись перед нами. Показую обидвом друзям могилу Ольги Басарабової. Канюка зупинився на хвилину і хреститься. Ще трохи і стрілецькі могили. Механічно зупиняємося в німій пошані. І вперед. Там десь уже напевно погоня, і нам треба якнайскорше захитися спочатку у брюховецькі, а потім янівські ліси. Ідемо спішно, трошки розсіяні, щоб не звертати уваги. Перескочили через залізницю, врзалися в густий заросляк. Треба зупинитися, перепочити, зорієнтувати друзів, подати, що робити на випадок небезпеки, розгублення. Ледве сіли, а Канюка:

— Що могло статися зі Стемпенем? — Мовчанка. І боляче і прикро. А по хвилині: — Його може не знищать... Покатують і залишать... Така шкода... Але ми йому допоможемо!

— Так! — вунісон відповіли два другі. Не знали ми в той час, що ще тепле тіло Стемпеня вже в тюремній трупарні. «Пшодовнік», впіймавши його, втягнув у першу браму при вулиці Бернштайна і двома пострілами в лице убив на місці. А тоді кинувся в тюрму і зчинив алярм.

А ми... підемо поодиночі, як найдалі один від одного, і не в одній лінії, щоб ніхто збоку не бачив, що ми група. Я веду паралельно до шляху Львів-Янів, а під вечір зупинимося і скажу, як далі. Коли небезпека і розбігаємося, тоді Канюка завертає прямо на північ, направо й добивається у рідну Сокальщину, Башук піде на північний захід в напрямі на Раву Руську, а я на південь. І тоді подумалося мені: це ж 16-го, а 17-го я повинен бути на Дністрі. Тільки сам цим разом, якщо доб'юся. Переказав друзям розмову з Валігурським, посміялися, а Канюка подумав і додав: «Я завжди вірив у сни і віщування».

Встаючи після передишки й устійнення дальшої дороги, ми вже відчували трохи голоду й втоми. І щойно тоді я з'ясував собі, що цукор, завинений у папір для собаки, я, покидаючи подвір'я, залишив там для нього. Іти було легко. Колишнє пластування, мандрівки, а взимі лещата стали напрочуд в пригоді. Кожну дорогу, стежку, здавалося, кожен куц знав я напам'ять. Ніщо не могло нас заскочити. Всю увагу могли ми звернути на обсервацію терену, чи немає людей, чи десь не криється небезпека.

Під вечір зблизилися до Страдча, що недалеко Янова. Тут у пахучому сосновому гайку рішили добре відпочити перед довгим нічним маршем. З любов'ю дивилися один одному в лице: удалося! Удалося нам те, чого не вдалося нікому за двадцять років існування польської держави. Стільки в'язнів пробували, плянували «зломити» Бригідки! Учасники нападу на головну пошту у Львові вже навіть мали в камері зброю, але не пощастило. А нам пощастило. Яка радість буде серед наших друзів, в тюрмі і на волі, серед родин, серед усієї нашої суспільности! Тепер треба діяти обережно

її мудро. А в першу чергу холодно й спокійно. Відпочавши, напившись досхочу холодної джерельної води, рушили ми в дальшу дорогу.

Мої друзі повністю здалися на моє знання околиць, на мої рішення. А я міркував: погоня відкриє наші сліди скорше чи пізніше. Якись люди мусіли бачити нас, приведуть поліційних собак, отже треба змінити напрямок. А що коли б вернутися до Львова, тільки з другого боку?

Не кажучи ні слова, я перетяв дорогу Львів-Янів, і ми помандрували на південь від неї. В цьому напрямку нас напевно не шукатимуть. Тоді завернули на схід, прямо на Львів. Обминали села й населені пункти, трималися якнайдалі від хат, що часом бовваніли перед нами у темряві, і над ранок зупинилися у лісі біля Зимної Води. Тут я мав шкільного товариша ще з гімназії у Яворові.

Вичистившись та обмившись у джерелі, пішов я до нього. Застав у хаті. Рішив нічого не скривати: утік з тюрми, зі мною ще двоє товаришів, голодні, потребуємо харчів, грошей, зміни вбрання, а в першу чергу сорочки, бо Канюка мав на собі в'язничну. І — мовчати. Мій колега кліпав очима, вірив мені і не вірив. Правда, накормив, але вбрання і грошей не хотів дати. Певно думав, хочучи його натягнути. Що ж, у школі були ми з ним разом яких десять років тому, то що могло статися з людиною, на які життєві шляхи могла вона піти? Нарешті витягнув одного злотого і двадцять грошів і дав мені. Якраз по сорок грошів на кожного, — подумав я собі.

Вернувся я до друзів без сподіваної допомоги. Почекали трошки, але не можна було довго сидіти на тому самому місці. Ану ж хтось побачив, ану ж колега бовкне комусь. І знов залишили ліс. Окружною дорогою почали зближатися до шляху

Львів-Стрий, щоб вийти на нього недалекого польського села Сокильники. Але щоб добитися до цього шляху, треба було перейти недалеко лево-вище в Скнилові.

І тут на відкритому полі Канюку обхопила криза. Вичерпаний нервово, стомлений і голодний, не діставши іншого вбрання, як сподівався, він почав ломитися. Відставав, не хотів з нами йти далі. Врешті дав себе переконати, коли я запропонував йому для маскуваннн свого капелюха.

Вже було темно, коли ми вийшли на стрийський шлях.

VII. РОЗДІЛ

СЕРЕД ЛЮДЕЙ, СЕРЕД ДРУЗІВ

Тут нас ніхто не міг шукати, ані сподіватися. Тільки дурний випадок, або наша велика помилка могли кинути нас у небезпеку. За нами гляділи у зовсім іншому напрямку. Десь там шниряли поліційні собаки, ганялися поліцаї й цивільні агенти на мотоциклях, напевно підглядали, скрадалися, нюшили, але не тут. Завдяки величезному переходові за одну добу, ми затерли напевно всі сліди за собою. А тепер ніч, битий шлях, вози, авта, хоч нечисленні, і люди — є в чому загубитися.

Була крайня пора знайти контакт з нашими людьми, з організацією. З інформацій зі світу, переданих нам перед утечею з тюрми, знали ми, що більшість членів покинули свої хати, вийшли на нелегальне, а зв'язкові пункти в місті ліквідовані й перенесені в поля й ліси. Залишилися тільки ті на місцях, що мусіли. Але хто зна, котра хата під наглядом, а котра ні, де засідка, а де можна без небезпеки зблизитися? Тимбільше після нашої втечі всі пункти мусіли бути під загостреною обсервацією.

А знайти контакт ми мусіли. Без сну і справжнього відпочинку, більше як добу без їжі, постійно в гострому марші, а нераз і підбігаючи, ми таки справді були вичерпані до краю. Канюка вже пережив кризу з морального й фізичного вичерпання, а нам це могло трапитись незабаром.

Значить, треба прямо йти на якийсь контакт з людьми. Я міг рішитися тільки на одно: контак-

туватися зо звичайними людьми, виминаючи Організацію, зв'язки і пункти. Людей у нас не бракувало. Мовчазні, віддані загальній справі, справжні патріоти були в першу чергу серед робітників, ремісників, біднішої частини нашої людности у Львові. А до того, за ними поменше слідкує поліція. Вибір мій упав на пані Іванчукову, вдову й бідну сторожиху, що проживала напроти церкви св. Петра й Павла, на Личакові, при вулиці Ревакови-ча 20. Її єдиний син сидів з нами в тюрмі, його за-суджено на 12 років.

Башука й Канюку залишив я в городчику, а сам пішов до хати. Десь уже було близько півночі, але в кімнаті, де жила пані Іванчукова, ще не спали. Застукав у двері.

— Прощу!

Пані Іванчук підвелася з-над величезної балії, в якій вона прала гору чужої білизни, заробляючи для себе, для свого сина-в'язня і для малолітньої дочки на кусник гіркого хліба. Підвелася, глянула:

— Ні, це не ви. Юзьо казав мені на побаченні, що ви в тяжкому положенні...

— Це я. Прощу спокійно... Нас три втекли з тюрми... Мусимо одного залишити в вас, підкріпитися, а там далі в свою дорогу.

— Чому тільки одного? Я заховаю всіх трьох у пивниці...

— Ні, так не можна. Ми мусимо бути окремо. Завелика небезпека.

— А де ж ті інші?

— Тут у городі, зараз їх приведу...

Кинулася пані Іванчук на кухню, щоб витягнути свої бідні достатки, а дочка-дитина грубим коцом заслонила вікно.

Гріла молоко і борщ, краяла хліб і — плакала. Башук розглядався по кімнаті, а нервовий Канюка

пробував ходити. Тільки не багато було місця рухатися. По хвилині взялися митися, приводити себе до порядку, бритися. На щастя, приладдя Юзя було вдома. А потім — вечеря. Так, це була північ, час на вечерю. Але для нас це було все: сніданок, обід і вечеря. А їли ми все поспіль. Потім домовилися, устійнили кличку, коли хтось прийде по Каниюку, який повеселішав і помітно почав приходити до себе. А нам обидвом треба в ніч. Потиху, один за одним, і на Кайзервальд! Ох, цей Кайзервальд: сходини, зустрічі, явки, вправи, читання мапи, рисування профілю — наш полігон. На ньому, як у себе вдома. Виминаючи хати, бездоріжжями перейшли ми його, кривчицькими ярами обійшли здалека личаківську, залізнодорожню станцію, перетяли глинянський тракт, а коли зачало сіріти, ми вже були в густих хащах великого лісового комплексу, що тягнувся аж поза Винники. Зупинилися перепочити. Була тепла ніч і ми таки добре поснули. Збудило нас ясне сонце, що пробивалося крізь густе листя. Домовилися: Башук зажде тут у кущах, а я піду до Івана С., що живе недалеко з родиною. Коли не буде кого післати, прийду нічю сам, постаравшись перед тим кинути слово на оргзв'язок. Коли ж хтось буде, щоб вислати, то йтиме недалеко, висвистуючи знайому і модну в той час польську пісеньку.

Пройшов глинянський тракт назад, залізницю і з городів просто на подвір'я С. А він щось там майстрував.

— Здоров, Іване!

Оглянувся, глипнув — і застиг. Він же знав, що я в тюрмі. Розглянувся кругом по подвір'ї і ще раз зиркнув на мене.

— Це ти?

— Так, я. Ходи в кімнату. Швидко. Хтось може побачити, — прошепотів я.

В хаті тільки охнули. А потім мили, стригли, кормили. А Башукові зготовили сніданок вдосталь на трьох. Понссла його Оксана, молода, з гарячими очима, одна з тих найвідданіших, що працювали, ризикували, що для них не було важкого завдання, небезпечно, не було великої жертви. Все для справи, для друзів. Розгубили ми їх сотні по трудних, каменистих шляхах боротьби. Впала десь і Оксана. В Сибірі, в невідомому місці, може добита кулею енкаведиста, а може з безмежної знемоги.

Тієї ж ночі зловили зв'язок з Організацією. Прийшов Ілярій Собашек, юнак, поет, спортсмен, син напівпольської родини, що зжився з нашим народом, болів його терпінням, став у ряди активних борців за його майбутнє. Не прийшов Собашек з порожніми руками: револьвер Гассер і мішечок набоїв для мене, не пригадую що для Башука, годинник, бусоля, гроші, сухі харчі. Документи будуть за кілька днів, треба зробити знімки вдень. На кінець:

— Крайовий наказує, щоб зробити все можливе й урятуватися. Втеча зробила величезний шум у місті, всі вже про те знають. Поляки заскочені і збентежені. Поліція обсаджусь й обсервус всі наші установи і станиці. Коли б натрапили на слід, живими не датися в руки...

Ясно.

В такому положенні пізнаєте, що це таке друзі, що таке Організація, що значить стояти за справою, стояти разом і стояти до кінця.

Примістити нас легко не буде, бо не тільки поліція, але й парамілітарні організації, стшельци і скапти, і навіть звичайні громадяни були зоргані-

мовні в погоню за нами. Покищо нам треба залишитися в районі Львова. Собашек буде зв'язковим до нас. Провід опрацює для нас завдання і тоді відійдемо, але це забере кілька днів, треба буде залишитися може під голим небом, бо це найбезпечніше.

— А хто ж тепер Крайовим?

— Побачиш.

Ми з Башуком давали собі самі раду. Зате Кашока був увесь час у руках організаційних людей, боялися за нього, щоб не загубився. А він таки загубився! Однієї ночі на Кайзервальді мала переобрати його Стефа Яцишин*) член дівочої бойової групи. Тим часом туди пішла поліційна облава, Канюка мусів перебиратися, не ждучи на зв'язкову, а вона так само і минуло кілька днів заки Стефа його віднайшла.

Облава показала нам, що поліція або знає, або здогадується про наше перебування в районі Личакова. Треба було переноситися. Я зв'язався зо своїм приятелем і шкільним колегою Іваном Петриною з Голоска. Він ніколи не належав до організації і був безпечний, поза підозрінням. Хата його стояла межа в межу з Брюховецькими лісами. Примістив він нас на горіщі невеликої шопи, постачав усім потрібним і зажили ми, як королі. Аж одного дня, саме в неділю, коли ми спокійно сиділи з Петром і розмовляли, загриміло на дорозі. В куряві появилися поліційні мотоцикли, потім швидким кроком пронеслася група поліцаїв, за нею кіннотчики. Зробилося гаряче — ясно, що обставляють вони брюховецькі ліси. А ми на самому їх краю! Не можна гратися з випадком. Коли наста-

---

*) Тепер Стефа Букшована.

ла ніч, проховзнулися ми між хатами й городами та вийшли на вільні луки. Що робити? Організаційного контакту тепер не впіймаєш, на ніяку квартиру не підеш, а видно, що стає гаряче. Поляки докладають усіх зусиль, щоб нас таки дістати, ми ж не можемо відійти зо Львова, бо ждемо на доручення і зустрічі. Тоді рішилися ми розділитися: Петро піде до монастиря Редemptористів у Збоїськах, де перебув п'ять років у гімназії і де настоятелем є його великий приятель і протектор*), а я подамся своєю дорогою, знайду зв'язок і передам, де він.

На черговому зв'язку Ілярій подав, що нашим скитанням в околиці Львова приходить край. Завдання готові, зв'язки повідомлені, Крайовий чекає нас на умовленому місці за кілька днів. Каянюка вже відісланий з завданнями у свої терени.

Тієї ночі нас знову звели з Башуком і повели за місто. Перетяли ми Персенківку і вийшли в поля. В одному місці взяла нас під охорону боївка. Довго проходили полями, аж почули свисток: охорона! Відсвистали умовлене, і нас увели в місце нічного постою Крайового Провідника. Собашек зголосив наш прихід, охорона зникла...

Крайовим Провідником виявився Тимчій, мій давній знайомий, колишній член Обласної Екзекутиви Стрийщини, що перейняв провід після Тураша. Тимчій мав свій стиль. Насамперед трохи іронічно накреслив він положення, перехід Організації на воєнну стопу, посилення військового вишколу, загальне узброєння більшості членства і творення військових одиниць, а тоді звернувся до нас:

— Коли боїтеся лишатися в краю, я вас зразу ж відставлю за кордон. Коли ж не боїтеся, переки-

---

*) Тепер один з найвищих достойників української католицької Церкви.

немо з цього терену, бо тут вам неможливо, і візьмете дуже романтичне завдання.

Що можна було відповісти на таку його постановку справи? Очевидна річ — лишаємося. Тоді Тимчій перейшов до завдань: перейдемо на Волинь, заквартируємося спочатку на Дубенщині, а там, побачимо. Основним завданням — творення військово-бойових груп та підготовка перекидування людей у Советський Союз. Крім того, Башук займеться організаційними справами, а я переберу пост Уповноваженого Проводу і наладнаю постійну естафету до нього й назад. Після того обговорили деталі, попрощалися й у дорогу. Собашек проводжав нас ще якийсь час, тяжко йому було розлучитися. Нашу охорону перебрала сильно озброєна боївка, молоді, здорові, загартовані львівські ремісники. Наш напрямок: вийти на шлях Львів - Броди далеко поза Львовом. За решту ночі мусимо обійти Львів - Персенківка - Погулянка - Маєрівка — тут перетяти шлях Львів - Винники, схили Чортівської Скелі, а далі вільне поле. Боївка піде з нами аж до залізничної станції і вернеться, коли всядемо в поїзд. Треба було майже бігти, щоб ще за ночі перейти довжелезну дорогу. Вже на Погулянці почало світати, а там ще Медові Печери, Лисинецька дріжджарня — небезпечні місця.

— Швидше, швидше! — підганяли ми себе, бо від цієї швидкості в великій мірі залежав успіх. А на краю лісу, що граничить з полями за Чортівською Скелею, наткнулися ми на декількох людей, що пробували слідкувати за нами. Не було що прикриватися, стиснули зброю в руках — як добре, що Тимчій дав нам охорону! Нас забагато, щоб хто-небудь поривався на нас. Вийшли в поля, закрутили неначе на Винники, а за горбами звернули на північний схід і зникли в морю вже високого збіж-

жя. Кілометрів може з двадцять, чи більше, від Львова зблизилися до залізничного шляху. Залягли з охороною в збіжжях, а один бойовик пішов перевірити положення на станції, поглянути на розклад їзди, купити квитки та пождати там аж до приходу поїзду, куди ми вскочимо в останній хвилині.

До поїзду всіли спокійно. Я дав знак охороні вертатися, а поїзд, посапуючи, рушив. Висідати мали ми на невеличкій станції перед Бродами, щоб звідтіля добитися до села, що лежало вже частково в лісі і де була надійна та бойова організаційна група. Там перебудемо кілька днів, а потім по одному подамося до села Тараканова, що під Дубном, де є організаційний пункт у Тимощука. Поїзд, що ним ми їхали, ішов на Тернопіль і нам треба б пересідати в Красному. Вже почалася вакаційна пора. Багато подорожніх різного віку з'юрмилися на цій вузловій станції, натовп збільшували групи військових та молодих чоловіків, що їхали мобілізовані до своїх частин. Пахло війною — час від часу перебігали через станцію великі військові транспорти, це поляки перекидали гарнізони зо своїх східних кордонів на захід. А все те збільшувало натовп і заколот, замішатися в цьому не було тяжко, але й не тяжко бути викритим кимнебудь випадково. Ми нібито недбало крутилися між людьми, пильно слідкуючи один за одним та за всім, що діялося навколо. Зненацька хтось торкнув мене в плече:

— Сервус!*)

Скрутився я, як ошпарений, і стиснув револьвер у кишені, набитий, готовий до стрілу. А це мій шкільний колега, Славко Літинський, що ждав тут

---

*) З латини — слуга! Так вітали себе в Галичині за віденським зразком з австрійських ще часів (прим. ред.).

на якийсь поїзд. Він заскочений ще більше, ніж я, а коли я дав йому знак мовчати, він обернувся на п'яті й пішов, ніби нікого не бачив.

Вечоріло, коли ми вискочили на своїй станції. Пахнув ліс і луки, вечірній спокій лягав між дерева, треба було зачекати ночі. Вигідно розложившись у високій траві, ми з Петром справді жили, насолоджувалися життям. А коли ніч лягла на землю, небозвід обсіпався зорями, ми рушили в дорогу. Поволі, спокійно, нічого спішитися, трішки обережності та й стільки. Застукали у вікно моїх знайомих у селі, засвітили собі ліхтаркою в очі, щоб пізнати, хто ми, і почалося:

— Боже наш! А ми думали, що тебе більше не побачимо. Стільки тут люди говорили!

Накормили й відвели на дальший пункт, в господарство, що клунею дотикало до лісу. Там ми провели кілька днів. А звідти я перший подався в дорогу до Тараканова. Поїздом заїхав у Дубно, із завченого пляну пізнав дорогу, зайшов на господарство Тимоцюків. Загавкали собаки, вибігла мати. Я запитав про сина. Викликала. Гасло — відзив, і сіли в тіні груші розмовляти. Аж прибігає мати й відкликуює сина набік. Коротка розмова, він щось опирається і по хвилині звертається до мене:

— Це якесь непорозуміння. Ви не туди зайшли, я нічого не знаю...

— А гасло?

— Яке гасло? Ніякого гасла не знаю і ні на що не відповідав...

Почалася тяганина. Я переконую, а він відмовляється. Немає ради, покидаю його, але кажу:

— Завтра приїде вечірнім поїздом такий-то чоловік з таким гаслом і ви його мусите відобрати. Не хочете ви, нехай зробить хтось з інших наших друзів, а я вертаюся, щоб в'яснити справу.

Аж рік чи два пізніше Тимошук, тоді вже студент у Берліні, пояснив мені свою поведінку: день чи два перед моїм приїздом ішли арешти в Дубні, забрали багато наших людей. Мати, відкликавши його, сказала, що саме вчора вона бачила в Дубні поліційного агента, «рудого, як я», і переконала сина відмовитися від контакту.

Я вертався, взявши квиток на Перемишль, щоб не зупинятися в загрозовому Львові. В Перемишлі обласний Нагайський та організаційний референт області Микита — мої давні приятелі. Через них зв'яжуся з Крайовим.

В Перемишлі купив газету й перечитав, що там облави, бо саме минулої ночі трапилося декілька грабунків. До того північ — краще не йти на приватну квартиру. Ануж стежать! А перемиські агенти мене знають, колись мене тут арештували.

Заночував у готелі, документ у мене знаменитий, і хоч воно може здаватися небезпечно, та нераз небезпечно місце найбезпечніше. Вранці постановив відбитися далі, туди, де мене зовсім не знали — до Динова. Там у мене приятель та організаційний зв'язок — Філько Бак. Заїхав туди, а його крамниця майже впритул із станицею поліції. Звідти відставили мене до повітового, Дівика, а там до станиці в Долині під Сяноком, у Терефенка. Тут мене застала естафета від Крайового: викликали мене за кордон, до Відня. Організаційна сітка дістала доручення негайно перекинути мене через кордон у районі Межиляборець, на пункт сотника Миколина, якщо я не маю свого власного надійного переходу. З відходом не зволікати.

Естафетою прийшла немала сума грошей. Друзі виряджали в далеку дорогу.

VIII. РОЗДІЛ

ЩЕ РАЗ ЧЕРЕЗ КОРДОН

Перехід кордону в існуючих умовах означав чимале зусилля й небезпеку. Був серпень 1939 року, гаряче літо, і не тільки в природі. Кипіло між державами й народами. По дорогах і залізницях пересувалися відділи вояків і обозні валки. Вже на перший погляд було видно, що це не воєнна гра, маневри, чи засіб політичного тиску, а справжня підготовка до смертельного бою, з якого чимало не вернеться до своїх домів, родин. Словащина була в союзі з Німеччиною і значна частина польської воєнної сили прямувала на словацьку границю. Саме туди, куди й мені треба.

Поки вибиратися в дорогу, треба зібрати по змозі якнайдокладніші інформації про положення в горах, а зокрема в прикордонній смузі, здобути найновіші дані про концентрацію військ, зайняті позиції, укріплені пункти. А то, чого доброго, можна влізти прямо ворогові в руки.

Терефенко зв'язав мене з організаційним кур'єром, що обслуговував лінію Нове Загір'я (під Сяноком) — Лупків (на словацькій границі). Зв'язковий — хлопець молодий, балакучий, знає не тільки околицю, але й багато людей. Знає, де військо, обози, де командні пункти та де найгустіше обсажені позиції. Сталої фронтової лінії ще нема, її щойно будують. Кілька кілометрів від словацької границі є тільки слаба заслона. Зате глибше постає, мабуть, головна оборонна лінія, але вона щойно в побудові. Щодня прибувають нові транспорти вій-

ська і їх спрямовують даліше в гори, подаліше від шляху Нове Загір'я — Лупків. Видно, пізніші транспортні будуть обсаджувати залізничу лінію та її околицю.

Організаційний шлях до останнього кордонного пункту в селі Воля Мигова має шість ланок, включаючи його, мого зв'язкового. Значить, щоб дійти до кордону цим шляхом, треба мені перейти через шість людей. Це мене глибоко зажурило: перейти невідкритим таку велику відстань у теперішніх умовах, міняючи шість разів «запряг», треба мати не абияке щастя. Хтось з тих наших людей мусить бути підозрілий поліції, когось може саме тепер, напередодні війни, поліція має на оці, і поява нової людини напевно викличе відповідні заходи. Всюди військо, поліція, гранична сторожа, доносики...

Але завдання треба виконати. Там чекають. Переходили люди почерез стабілізовані фронти, перехоплювалися через фортифікації, перемагали засіки й рафіновані перешкоди — чому б не перейти цієї ще не зовсім готової лінії? «До відважних світ належить» — завжди говорив Володимир Байтала, член нашої боївки за гімназійних часів, а наш зв'язковий до юнацької групи, Льонко Курчаба, скромно додавав: «... але ще треба мати трохи розуму»... Спокійно і тверезо можна зробити багато.

Як тільки стемніло, розпрацався з Терепенками і в дорогу. Полями обминули Загір'я й зашлися в ліс. Тут, у покинутій клуні, що зимою і в часі негоди служила за місце перепочинку лісовій охороні, мали ми заночувати. Мій супутник півголосом розказував найновіші блиці з околиці, а я думав свою думу: не може цьому бути, щоб я переходив аж через стільки рук! Нарешті заговорив я про те до зв'язкового: може б він сам зо мною

перейшов аж під самий кордон до останнього пункту? Та він і слухати не хотів. Має наказ від «самого Дівика» відставити мене на найближчий пункт, а цей далі. Робили вони так багато разів і завжди було добре. А міняти того на свою руку він не сміє.

— За вашу голову ми всі відповідаємо нашими, — закінчив він свою відповідь, — наказ є наказ — що порадиш?

Нічліг мені теж не сподобався. Хоч і в глибині лісу, але в будинку. Чому не під відкритим небом? Але що було робити, ставити спротив, значило почути відповідь: ми так завжди робимо.

Домовилися ми, що до півночі я сплю, а він вартує, а після півночі навпаки. Встанемо до зорі, щоб перед ранком дійти до села. Я залишуся в захистку, він піде до зв'язкового.

Не спалося мені. Напружені нерви перед останнім «скоком» і невдоволення з такого нераціонального, а через те й небезпечного переходу не давали задрімати. Зате мій товариш, хоч мав вартувати до півночі, не подолав сну. Трошки повертівся в своєму куті на сіні, а потім стих. Коли ж я шепотом заговорив до нього — ніякої відповіді. Молоде, стомлене тіло перемогло. А в мене думка за думкою: що робити? Хіба відірватися від зв'язкового? Але він на те в ніякому разі не погодиться. Знову ж я скоріше був схильний взяти весь труд і ризик на себе. Є в мене револьвер і пістоль, піддостатком стрілива, є бусоля, невелика мапа аж до кордону... Врешті і я задрімав. А коли прокинувся, рішення в мене ясне: йти вже, йти самому! Це ж усього сорок і кілька кілометрів! Хоч і без харчів, та в цю пору року безліч ягід. Зрештою, одну добу можна й так витримати, а за цей

чис мушу добитися до кордону, якщо взагалі не впаду. Тихо спорядився я в дорогу і, не будивши зв'язкового, вийшов з клуні. При світлі ліхтарки зорієнтував бусолю з мапою, устійнив напрям і майже прямо напівдень подався вперед.

Ішов рівним кроком, обережно, наслухуючи та виминаючи оселі, всякі хати й дороги. Тримався недалеко залізничного полотна, бо це був добрий орієнтир, а крім того, згідно з інформаціями зв'язкового, що здавалися дуже правдоподібні, саме цей терен ще не був насичений військом.

Спочатку було нетяжко йти. Але за кожним кілометром гори ставали вищі, ліси більш непрохідні. Треба бродити через потоки, часом спинатися гостро вгору. Було ще далеко до полудня, коли минув я Команчу.

Тепер відпочити б. Тимбільше, що тут починається ще тяжча дорога. В густому ягіднику підкріпився трохи, в холодному потічку вимочив ноги і... заснув. Коли ж розкрив очі, день був лагідний і теплий, сонце високо, — повне заперечення воєнного передгроззя і нап'ятих до болю нервів. Знов трохи ягід і далі в дорогу.

Досі ще не зустрічав ні живої душі. Так і треба. Що далі від людей, то краще. Хоч передо мною був найтяжчий і найнебезпечніший відтинок, — спокій у природі і брак несподіванок заколисували мене. Здавалося, що ось-ось і все буде поза мною, без труду й небезпеки. Перед вечором знов зупинився на довший відпочинок і «вечерю» в ягіднику. І побажалося, щоб це була остання вечеря по польському боці. Іде війна, Польщі тут не стане, і ми вертатися мемо тими шляхами в екстазі боїв і в радості перемог. Або... але пощо про те думати? Кому судилося впасти, той упаде вільним бійцем з візією недалекого тріумфу.

Скоро минав вечір, наступала густа високогірська ніч. Уже десь близько мусить бути границя. Тепер потрібно ще більшої обережності. Далеко направо чимала світляна заграва, це, згідно з моїм обрахунком, залізнична станція в Лупкові. Тільки, що давно вже ніяких поїздів не чути, а вони мусили б іти тяжко вгору і бути чутими далеко. Передо мною дзюрчав ще один гірський потік, за ним розкинулася широка долина. Тут треба бути вийнятоково сторожким, в долині мали б бути хати, якась хоч маленька людська оселя.

Відпочину, щоб набрати сил для далекого обходу. Може, на хребті, що за цією долиною, вже границя. До болю очей вдивляюся в ніч. Так, там будинки. Добре, що я з другого від них боку річки, і шум потоку заглушить мій хід та тріскіт ламаного галуззя. Іду, вдивляюся в будинки і бачу... Так, очі навіть у цій суцільній темноті не обманюють мене: високо на стіні над входом виразно видно зариси щиту, а під ним поздовжна таблиця. Так знакують державні будинки, а в цій гірській глуші — граничні станиці. Це напевно станиця граничної сторожі і я майже ввійшов їм просто в руки. Але де я? Я розраховував, що перетну кордон три-чотири кілометри на схід від Лупкова, а це мусить бути далеко більше.

Спокійно, ледве чутним кроком вимінаю і цю небезпеку. Не чути з другого боку потоку ні людей, ні собак. Вітер дме від мене. Далеко вище переходжу потік і стрімко вгору! Границя таки мусить бути недалеко і треба тільки триматися бусолі, що світить уночі нафосфоризованими стрілками. Виходжу стомлений на вершок, мала галявина, і бачу перед собою лінії хребтів, що спадають на полудне. Це мусить бути найвищий пункт, вододіл, що ним пробігає границя.

Щораз більше чую тягар тіла, ноги тяжче відриваються від землі, уста засохли й паленіють. Ні під вершком, ні на самому верху не чути дзюрчанья води, щоб загасити спрагу й підкріпитися.

Легким склоном хребта іду прямо на південь, це вже певно Словаччина. І думається: ще рік тому, коли останній раз переходив я ту саму границю в іншому місці, була це Чехословаччина, а тепер як змінилося! Аж ось і гірська дорога. Це вже мабуть словацька, бо йде прямо в долину.

Втома робить своє, а ще до того — північ. Зійшов трішки з дороги і приліг на хмизу. Надслухуючи, хоч почувався зовсім безпечно, заснув. Збудив мене нічний холод. Глипнув на годинник — минула друга над раном, треба рушати. Знов доріжкою просто на південь, це мене впевняє, що я на словацькому боці. По якомусь часі дорога скручує направо, а терен поволі підноситься вгору. Мені треба прямо на південь за бусолею. Входжу в ліс, здалеку темнота трохи рідшає, менше дерев, а там невелика галява. Переходячи її, натрапляю на добре витопану поперечну стежку, ще пару кроків і якийсь стовп. Підходжу: граничний стовп! Це щойно границя! А мені вже давно здавалося, що я на словацькому боці, ішов необережно і навіть збирався дрімати.

Наглий страх і радість злилися в одне почуття. Тепер я вже не здогадуюся, я певен, що безпечний. Перебіг я галяву і присів на краю лісу, більше для заспокоєння, як для відпочинку.

Благословилося на світ, коли сходив я з лісів на великі полонини. Здалеку видно було скот, були там і люди, та я все таки їх виминав. А коли розвиднілося і червоне сонце піднеслося з-поза гір, я брів полями до найближчого села. Якось нікого не зустрів на вулиці. Аж ось і жандармська стани-

ци. Минув і її. Як не мушу, то краще з ними не зустрічатися. Минув село, вийшов на поля і далі... Радість перемоги піддавала сил. Цього разу поцїстило!

Полями добився знов до якогось села. Тут уже треба пристати, відпочити, поїсти, а коли є залізниця, поїхати нею далі. Грошей у мене не бракує, друзі подбали. При вході до села бачу напис: Кошковце.

Сонце почало пригрівати і знов стала налягати на мене втома. Це вже більше як двадцять чотири години важкого маршу, подолування гір і рік, без справжнього сну, доброго відпочинку, без їжі.

На роздоріжжі корчма, така ж саміська, як у нас у Галичині, і Мошко напевно такий самий. Заходжу, молодий шинкар мені навстріч.

— Здорові були!

— Добре рано. Здоров'я, — приязно відпові-
дає жид.

— Хочу в вас поснідати.

— Ну, ну... У нас є все...

— Але в мене тільки польські гроші.

— Ну, то що? Це теж гроші, виміняємо. І доб-
ре вам заплачу.

— Що ж ви маєте?

— Салями, горілка, пиво, огірки, квашена ка-
пуст — все, що треба.

— Я горілки не п'ю.

— Є пиво, добре пиво, з Пільзна.

— А чай?

— Ой, нема... Нащо вам чаю?

— То давайте фунт салями, хліба, та нехай
уже буде й пиво.

На столі з'явилася гора накраяної ковбаси, пів буханця запашного пшеничного хліба, пляшка пи-
ва і склянка.

Я прихопився до хліба. Ще добре не вкисив, коли зупинив мене гострий біль піднебіння. Добре знав я цей біль. Коли довго не їси, піднебіння висихає і від дотику чогонебудь трішки твердшого дуже болить. Треба їсти поволі, починаючи м'якушем.

Не їжа це була, а справжній пир! Хіба де печуть такий чудесний пшеничний хліб, як наші селяни на Східній Словаччині? Пахучий, смачний, аж соковитий, а кольор шкірки — як золота пшениця. А саламі! Хоч тверде, але сама розкіш! Перейдіть гори, не ївши нічого, а тоді скуштуйте!

Чи були ви коли в небі, читачу? Ні? І я не був. Але я мав небо в устах у тих Кошкочках, чи як там вони називаються. Попоївши хліба й саламі, дуже захотілося пити. А тут нема нічого, тільки те пиво. З Пільзна воно, чи з нашого Буська — все одно гірке пиво. Колись пробував, недобре було, а до того ми ж проголосили бойкот алькоголю й тютюну, вели акцію проти курення й пиття, а тут що? Самому пити?

Але пити хочеться, ох, як хочеться! Жида десь нема, щоб приніс води, самому ніяково йти. Нема ради, треба братися за те гірке пиво. Влив я його в склянку, обережно торкнувся устами, а потім перекинув до дна... І це було небо. Власне, небо в устах! Решта пива миттю опинилася в моєму горлі, десь непомітно появився добряга-жид, ох, і мудрі ж ці жида — та приніс ще одну, а потім ще одну пляшку.

Признаюся, допустився я тоді головних гріхів обжирства і пиянства. Але за мій марш, зусилля й успіх — Бог мені це простить. Коли прийшлося платити, то коршмар виглядав мені радше на якогось біблійного пророка, як на звичайного продавця. І розрахувався він зо мною по-біблійному:

заплатив за польські гроші майже стільки, скільки була офіційна ціна. А скільки взяв за їжу й пиво? Хто його знає!

Тепер світ став справді гарний. Жид випровадив мене на дорогу і показав, кудю до залізничної станції. Якось я до тієї станції дійшов. Зразу купив квиток аж до самої Братислави, касир з віконця щось допитувався, а я вперто відповідав йому «ано, ано», взяв квиток, здачу... і під стіну на лавку. Коли хтось думав би, що я п'яний — помилявся б. Я ще поправив пістоль у кишені, револьвер завинув у порохівник і поклав під голову, а тоді щойно розтягнувся на лаві. Збудився аж під вечір, коли шуміла юрба людей, збираючись до поїзду. Заспокоїти знов почутого голоду вже не стало часу.

А їзда до Братислави! Як у хмарах. Ніякої загрози, ані небезпеки, тільки револьвер і пістоль нагадують про щойно минуле. Викинути б хіба їх при першій нагоді, яких не бракувало. Але ж це організаційне добро! До того — зовсім інакше приїхати до своїх зо зброєю аж у середину Європи. Їхав поїздом, потім автобусом, бо не хотів переїздити через країну мадярського «братанка», а далі знов поїздом. Кожна пересідка вистарчала, щоб підкріпитися.

Дивна була та Словаччина. Переїхав цілу вздовж і впоперек — хоч і не було куди дуже розганятися — немитий і небритий, у вим'ятому вбранні, досить незвичайний пасажир, і щоб слово хто-небудь сказав! Їдеш — їдь собі здоровий. Яке діло кому-небудь до тебе, коли ти нікого не чіпаєш?

У Братиславі першим ділом було піти до малої кравецької робітні і чистильні. Тут почистили, погладили, що треба, і вийшов звідти, якби останніми днями нічого не робив, тільки по Братиславі проходжувався. Тепер пора розшукати своїх людей.

ІХ. РОЗДІЛ

ДВІ СТОРІНКИ ЕМІГРАЦІЙНОГО ЖИТТЯ

Колись я пам'ятав адреси людей у цьому місті, назви установ. Тепер усе призабув. Не знати, хто залишився в місті, а хто виїхав, організаційні люди довго не зупиняються на одному місці. Треба розглядатися за нагодою, може знайоме обличчя, якась маленька ниточка заведе, куди треба. А втім, літо, чудесна погода і до вечора ще далеко. Є час розглядатися, є час і подумати.

Довго ждати й розглядатися не довелось. Була обідня пора і люди спішилися до ресторанів. Перед одним елегантним рестораном побачив я високого, огрядного, добре збудованого мужчину з відзнакою комбатанта українських військ. Нехай він собі спокійно пообідає, віддихне, я його зачеплю, як тільки він вийде з ресторану. Незнайомий довгенько собі обідав, видно проголодався, або може звик насолоджуватися їжею. А коли врешті він вийшов, то не сам, а в товаристві іншого чоловіка. Все одно я підійшов до нього, заговорив по-українськи, вибачився та залвив, що маю прохання до нього. Він був дуже радий допомогти. Перепросив товариша й рушив зо мною. Нічого було мені скривати, подав своє прізвище й умовини, серед яких тут опинився. Мій співрозмовник слухав дуже уважно, а коли я скінчив, він сказав:

— А мос прізвище... — і тут він назвав досить відоме прізвище з часів визвольної війни, — я вами заопікуюся та допоможу вам зв'язатися з вашим

штабом, що у Відні. Знаю чимало ваших людей. Але тепер ходить до каварні, побалакаємо трохи.

У каварні мій новий знайомий запропонував чай з ромом «на зміцнення» і перекуску. Від рому я відмовився, подумавши: тут скінчилися головокружні пригоди і треба вертатися до давнього, випробуваного способу життя — не пити, не розбалакуватися, тримати себе під повною контролею.

Отаман — під таким титулом згадуватиму мого співрозмовника, бо так його називали наші воєнно-історичні документи — докладно розпитувався про умовини в Польщі в останньому часі. Я відповідав, що знав, а по якомусь часі запити ставали підозрілі і в мені зродилося враження: невже ж він чийсь розвідник?

— А навіщо вам усе те потрібне? — запитав я його прямо, вдивляючись в обличчя. Він, видно, вичитав у моїх очах підозру, хвилинку подумав, а потім сказав:

— Ви маєте рацію, здогадуючись, що я працюю в розвідці. Я працюю і ви може додумуетесь, в якій... Та сьогодні наші шляхи йдуть у тому самому напрямку.

Він дав знак високому рудому типові, що сидів при іншому столі, і той поволі підійшов до нас. Познайомились, отаман розказав гостеві про мене, що знав. Гість почав помітно хвилюватися. Звертався він до мене якоюсь фантастичною мішаниною всіх слов'янських мов, а тому, що були в тій мішанині слова переважно сербського й болгарського походження, то мені здавалося, що говорить він давньою церковною слов'янщиною.

Мої співрозмовці, мабуть, побачили після якогось часу мій неспокій та незадоволення з розмови, і рудий гість запропонував:

— Ви стомлені дорогою і переходами, а ми вас добиваємо розмовою. Ходіть переспатися. Вечором поговоримо докладніше... А що це у вас? — кинув він, угледівши рукоять револьвера, що показався в мене за поясом, коли я вставав.

— Це мій кавалерійський Гассер. А тут у кишені гарненька еф-енка...*)

— Ух... з австрійським Гассером прямисінько до Відня, та ще й без якихнебудь документів і напередодні війни Нічого собі. Дайте те все сюди, ми вам переховаємо, бо можете мати великий клопіт, а коли вам буде треба — віддамо.

Завели мене недалеко на вулицю Шпитальську, число, мабуть, сім, де містився німецький ресторан. Власник без слова дав мені кімнату. А я миттю скинув одяг і, мов плавець у воду, пірнув у ліжку. Розкіш була. Збудився десь уночі. Тихо й темно, годинник зупинився, ненакручений. Мої знайомі певно рішили не переривати мені сну, так тоді треба спати.

Вранці після сніданку, за якого ніхто не вимагав заплати, з'явилися оба мої знайомі. Тепер вони не марнували часу. Справа проста: незабаром буде війна проти нашого спільного ворога, Польщі. І я повинен у ній взяти активну участь, бо маю всі потрібні до того умовини. А це найкраще зробити, співпрацюючи з ними.

Он, куди воно пішло! — подумав я собі.

— Я цього не можу зробити. Мене викликано до нашого Проводу і я мушу туди добитися. А крім того, без них я не смію нічого зробити.

— Ми це полагодимо. А про свою особу ви ріднасте самі.

---

*) Автоматичний пістоль бельгійської марки (прим. ред.)

Нічого з того не вийшло. Ми домовилися на дальшу зустріч вечором тут же.

Не багато бував я раніше за кордоном, і Братислава повністю заповонила мене. Могутній середньовічний замок, як цісарська корона, прикривав своїм маєстатом це чудесне наддунайське місто. Треба було напружити пам'ять, щоб пригадати собі принаймні деякі подробиці з тих епохальних подій, що ставалися в цьому місті. А Дунай — що за ріка! Коли б таке у Львові, — думалося мені. А що там у Львові? В тюрмі, по келіях? — Що з моєю дружиною, чи не знуцаються над нею за мене? Що роблять друзі — Сідор, Турковський, Ромко Лисий і сотні інших? Чи карають в'язнів за нашу втечу? А друзі на волі? Що з Башуком? Чи Тимошук підобрав його на станції, чи ні?

Вода могутніми хвилями, як само життя, переливалася в берегах Дунаю, виблискувала до сонця, спішила до свого призначення, до моря. Кораблі й баржі тихо пересувалися серединою ріки, а з другого боку на могутній греблі величезними літерами виписано: «Айн фольк, айн райх, айн фюрер!*)

Ясне, тверде і рішуче гасло, категорична вимога, за якою стояв великий нарід. Здавалося, гасло таке природне і зрозуміле. Бо чи можна бути проти того, щоб один нарід мав одну свою державу з одним провідником? Нікому тоді й не снилося, що за цими гаслами скривається хижак у людській подобі і що за кільканадцять чи може навіть за кілька місяців потоками попливе кров невинних людей на вулицях завойованих міст, а дими снуватимуться безперервно з безконечного числа люд-

---

*) Один нарід, одна держава, один провідник!

ських тіл, спалюваних у крематоріях. Чи міг хтось тоді зачути в повітрі згар і чад спалюваних людських тіл?

Тим часом місто і ріка і могутній замок, а з ними сотні й тисячі людей купалися в літньому сонці, безжурно існували.

Вечором ждав на мене в тому ж німецькому ресторані вже тільки отаман.

— Як рішилися? — був його короткий запит.

— Ні, — відповів я ще коротше.

— Нехай буде й так, але робите помилку.

Я відмовився ночувати тут, він і не дуже настоював. Не хотілося мені довше залишатися в тому лігві шпигунів. Отаман на хвилину вийшов, а вернувшись, порадив мені поїхати на ночівлю до табору наших утікачів над Дунаєм. Їзду трамваями й дорогу він так точно описав, що я попав туди без труду. Табір — звичайні дерев'яні бараки, порозкидані поміж деревами, біля них багато молодих людей. Зайшов туди, щоб зголоситися. Зразу підскочив до мене якийсь юнак, відкликав набік:

— Я зв'язковий з Організації. Не говоріть нічого про себе. Вас будуть різне питати. Скажіть, що прибули з Жіліни й хочете тут дістати працю. А завтра я вас зв'яжу з нашим провідником.

Ясно, власне так повинно бути. Це — Організація.

Наступного ранку, ледве поснідали, відразу подалися до міста на зустріч. І зустріч це була! На умовленому місці над Дунаєм чекав на мене... Ромко Мирович! Той сам, що останнього разу відвозив нас над границю, той, що мав чекати на наш поворот. Довго ждав, але діждався. Зв'язковий зали-

шив нас самих, а ми ходили й ходили, сідали, перепочили, з'їли обід і знов ходили. А що переговорили за той час! І минуле й давноминуле, про Львів і революційну роботу, врешті Ромко таки не витримав і почав розпитуватися про різних дівчат. Знав він їх чимало, а вони просто пропадали за ним, мабуть не пізнавали, що в його ясних очах крім ніжності є ще сталь, що завжди перемагає, тож дарма пропадати за ним. Не натішитися ним, бо життя його згасне в якомусь зударі.

Ромко поінформував мене, що за день-два і я буду в Відні. Треба тільки підробити папери. Але обійшлося без того. На другий день приїхав автом Ярослав Барановський і забрав мене на чужі документи.

Примістили мене в пансіоні Термінус, що при бічній вулиці від Маріягільфештрассе, підібрали підходяще прізвище й наказали сувору конспірацію. Ніхто не сміє знати, що я в Відні. А пізно вечором, коли я обложився газетами й журналами, щоб наздогнати втрачене за довгі місяці в тюрмі, хтось застукав у двері. Не зважаючи на «сувору конспірацію», прийшли Євген Врецьона і Богдан Кордюк. Почалася гаряча розмова про «все і ніщо», переплітана запитам, різними заввагами про події і про людей, про друзів і знайомих, про настрої і про все, що хочете. Це про край. А потім почалася «розправа» з еміграцією, що вів її властиво сам Кордюк, який бачив тільки чорніше чорного.

— Не здивуйтеся, коли він почне атакувати щораз ближчих людей, а на кінець покійного полковника Коновальця, — попередив мене Врецьона, мабуть, щоб зменшити вагу Кордюкових закидів.

Так і сталося. А я зовсім збитий з пантелику і несвідомий еміграційних закулісів, слухав мовчки.

Найбільше доставалося комусь, що його називав Кордюк «президентом». Хто це такий «президент?», думав я, та ніяково було допитуватися. Аж пізніше здогадався, що «президентом» називали Ярослава Барановського тому, що він був президентом ЦЕСУС-а.

Вже було над ранком, коли ми кінчили цю «коротку вступну» розмову. Відвідувачі запропонували мені зайти вдень на Ляндштрассе-Гавпштрассе, де є бюро сотника Ярого і де в просторих кімнатах відбуваються зустрічі, дискусії численних наших людей, що перебувають у Відні. Мої відвідини там маю знов же зберегти «в суворій таємниці». На другий день довідався я від Ярослава Барановського, що він знає про відвідини Євгена Врецьони та Богдана Кордюка і припускає, що я ходитиму на Ляндштрассе-Гавпштрассе. З «суворої таємниці» по обох боках вийшов пшик.

Дні тепер по вінці виповнилися зайняттями. Поділ зайнять несконплікований, але повен нових переживань і змісту. Вранці відвідини й оглядини міста, бібліотек, музеїв, видатних будівель. Тисяча років людської історії, людських змагань і трудів поволі здвигали це місто, поширювали квартал за кварталом, збагачували новобудовами, мистецькими осягами. А потім приходили воєнні навали, що вогнем і залізом зрівнювали з землею здобутки людського генія і труду, і знов починалося з початку. Мовою пам'ятників і сухих дат говорить минуле народу на цвинтарищах, а тут, у Відні, крипта Капуцинів зберігає поруч і світлі могутні імена, гасла їхньої епохи, і імена, що є символом невдач та горя. Заля за залею цісарі, королі, князі і князьки, сьогодні нешкідливий прах, а колись могутні володарі, полководці, будівничі, або руїники. Зі слів провідника, що низько склонюється пе-

ред домовинами щонайвидатніших покійників, поки почне говорити, так і видно правдивість відомої приповідки: Хай інші ведуть війни, а ти, щаслива Австріє, одружуйся! Довгі століття «метода» ця дописувала, аж прийшли нові часи, прийшла пора зійти зі сцени, і нащадки Рудольфа з Габсбургів та Матіяса стали звичайними громадянами.

Майже кожне пополудне проводив я на Ляндштрассе-Гавтштрассе. Тут сходилися всі «опозиціонери», яких охоче прикривав своїм опікунчим крилом сотник Ярій, та всі ті, що хотіли послухати новин, побачити відповідних людей, або просто побалакати, чи подискутувати. Дискусії тягнулися предовго, вони були головним зайняттям і, хоч зовсім безплянові й неорганізовані, були вони нераз дуже цікавими й життєвими. З них можна було не лише черпати матеріяли для роздумів, але й нераз знайти багато дечого, що можна переводити в життя.

Воно й не диво. Значна частина тих, що сходилися тут, мала за собою тяжкі роки підпільного життя, ще тяжчі поліційні слідства й допити різних ступенів. Майже без винятку вийшли вони з того переможно. Може з надірваним здоров'ям, близнами, але зате із загартованим характером. Мавши чималу практику за собою, яку дехто постійно доповняв всесторонньою освітою, вони багато могли сказати про те, як вести революційну роботу, які цілі й завдання можна ставити перед собою та що і як робити в часі воєнних зударів.

З тих чи інших причин майже кожного з них поставила Організація на бічний тор і стояли вони поза головним річищем кипучої роботи, гарячкової підготовки до надходячої війни. Кожен робив дещо, але замало, щоб дати поле вияву своїм енер-

гіям і талантам, своєму досвідові й умінню. Були й такі, що їх зовсім відставлено. Це все і стало джерелом незадоволення, нарікань, негативної постави до поодиноких, зокрема найактивніших, керівників організаційної діяльності, та до самої діяльності.

Саме ці нарікання, виливи незадоволення відстрашували від Ляндтштрассе-Гавітштрассе. Бо коли люди починали заглиблюватися в дійсні й надумані кривди і несправедливості, коли всю свою увагу концентрували на них, а все інше залишали поза полем свого зору, тоді затрачували здоровий глузд, кудись дівався критичний підхід, перемішувалися вартості великі й малі та все ставало злим та поганим.

Мене ці виливи «жовчі» занспокоїли. Я бачив, як вони роз'їдають людей. В часі однієї з розмов з Євгеном Врецьоною, який мав чимало часу й нагоди пізнати всі складники того стану й аналітично їх проаналізувати, запитав я його:

— Чим це скінчиться? Тут же є цілий ряд цікавих і цінних людей, випробуваних, у яких за їхніми словами стоїть рішуча готовість діяти? А ось вони киснуть, нарікають... З того можуть бути невеселі наслідки, та й тепер уже воно нездорово.

— Тепер уже, мабуть, не дуже порадиш. Час гарячий і не багато залишилося його. Погане те, що, хоч не завжди нарікайли мають рацію, особисті відносини між людьми нераз зовсім попсовані. А з тим собі найтяжче дати раду. Що тут поможуть аргументи й переконування, факти й докази, коли люди чують нехіль до себе?.. Найгірша ця бездіяльність в той час, коли кожної хвилини може вибухнути війна... Треба надіятися, що саме війна закінчить цей нестерпний стан. Люди підуть

в акцію, в трудах і небезпеці забудуть про все, що їх тут пече і їм докучає. Якби довелося задовго жити в таких умовах і такій атмосфері, могло б дійти до різних ексцесів...

На щастя, «сеансів» виповнених наріканнями ставало щораз менше. Війна зближалася великими кроками й події насували безліч цікавих питань, які полонювали людей. Центральними серед них були питання розгортання революційної роботи в умовах війни, ставлення власної збройної сили, державне будівництво. Довкола Олега Ольжича організувався Осередок Державного Плянуння, але кожен з нас уважав, що має багато важливого сказати. В цих дискусіях і діалогах не лише показували себе погляди поодиноких людей, але їх характери, їхній інтелектуальний вантаж тощо. Не могло бути й сумніву, що Євген Врецьона був не лише найбільшим ерудитом у цьому товаристві, але й найбільше холодним у своїх оцінках і висновках. Там, де інші патосом і піднесеним голосом «доказували» свою правильність, там він холодним критичним аналізом «вівісекціонував» кожну бомбастичну фразу й пишне твердження, які нераз бриніли дуже революційно, але й не менше були позбавлені зв'язку з життям.

Одного дня хтось з дискутантів поставив твердження, що в Україні існує вже така ситуація, коли сильніший «революційний спалах» розвинеться згідно зі законами «теорії хвиль» до загального виступу («теорія хвиль» було це графічне представлення доктрини, згідно з якою «революційний спалах», тобто значніший революційний зрив, виконаний невеликими групами бойовиків, викличе далі «революційні хвилі», що охоплять цілу країну так, як хвилі поширюються на ціле плесо, коли вкинути відповідно великий камінь). Дока-

зом цього мала бути саботажна акція восени 1930 року, коли декілька цього роду виступів викликали масове зрушення, куди включилися широкі елементи громади без відповідних наказів революційного керівництва, та навіть не будши зв'язаними з ним, ні взагалі з рухом.

— А я в це не вірю, — заперечив Врецьона. — Щоб витворити ці «хвилі», треба не лише кинути камінь у воду, тобто одноразового спалаху, але неменше треба зрушення чималої частини народу. Її треба не лише наставити на активну боротьбу, але таки треба її в цю боротьбу ввести тут, чи там, щоб вона в такій боротьбі «зазмакувала». А до цього мусить бути компетентне революційне ядро, яке не тільки хоче цю боротьбу поширити, але й уміє нею кермувати. Без цього будуть «спалахи», бунти, які одначе не зможуть перерости в те, що ми називаємо народньою, революційною війною.

— Не конче, — заопонував хтось. — Історія знає цілий ряд випадків, коли саме «революційні спалахи» із стихійних зривів переростали в усенародні рухи, які викидали на поверхню талановитих полководців, організаторів державного життя, навіть збирачів податків. Наприклад, Хмельниччина, чи велика французька революція. Десять років перед Хмелем була глуха тиша, народ не «закунтував» в тому часі активної боротьби та й на пальцях можна було на початку Хмельниччини порахувати тих високих старшин, що вміли б і хотіли б очолити пізнішу небувалу силу. А французька революція? Де була маса, що хотіла активної боротьби? Не було! Була маса, що хотіла хліба. А революційні провідники? Що Мірабо? Щойно пізніше з пекарів і різників повиростали революційні генерали, що громили війська професійних полководців з блискучими в тому часі іменами...

— Воно не цілком так. Насамперед: те, що було колись, не мусить повторитися сьогодні. А по-друге: за Хмельницького народ ще не забув завзя-тих розправ з польськими панами, і хоч поляки втопили в крові повстанців, то створені поляками після тих перемог невиносимі життєві умовини просто переконували українське населення, що так далі жити не можна, що треба знову пробувати збройної боротьби, бо краще гинути на полі боїв, як від ударів гайдуків. Отже десять років від Ку-мейків до виступу Хмеля це фактично час нагро-мадження революційної енергії до поновних ви-ступів. А щодо провідників, то не всі загинули в боях перед Хмельниччиною, до того виростили молоді на козацькому низу.

— А французька революція?

— Там були генерали з різників і пекарів, але наперед були вони капралями і сержантами, які на базі своїх природних здібностей, під оком добрих старшин, самі виростили на таких. — Одначе до на-ших умовин це тяжко прирівняти. Там існувала держава з арміями, адміністрацією, не дописала керівна верства, і тому основне питання було за-ступити її. А в нас основне питання — творити збройну силу, класти основи під будову власної держави, починаючи з поштового й телеграфічного уряду, залізничої станції і поліційної станиці.

— Але все ж таки існують якісь загальні за-кони революційних визвольних воєн.

— Ясно, що існують. Тільки, що в різних умовинах, можна саме одні, а не інші закони за-стосувати. Це не значить, щоб вони були проти-лежні. Мова тільки про різні закони, що діють у різних умовинах. Бо методи й засоби треба ви-бирати відповідно до потреб і умовин нашої си-туації і наших особливостей.

— А ось, Клявзевіц написав книжку про війну, і принципи війни викладені ним у першій половині XIX століття, вивчають у всіх генеральних штабах. Вивчав їх і Мольтке старший, і маршал Фош, і Пілсудскі, і Ленін, і нам не пошкодить їх знати.

— Очевидна річ, воно так і є, коли йдеться про загальні положення, як вести війну. Одначе в нашому випадку власне мова про те, як ті загальні положення переложити на практичні кроки, а ці вже мусять відповідати нашій українській специфіці.

— Усе це дуже глибокі проблеми, а чи не слід нам розібратися в різних практичних питаннях, що їх може котромусь з нас доведеться розв'язувати вже за кілька тижнів. Я думаю, що саме тим практичним завданням треба посвятити наші бесіди. Наприклад, що нам робити з тією строкатою шахівницею партійних груп і сил та різнорідних концепцій, а навіть орієнтацій, що «живуть і цвітуть» на Західних Землях під трьома займанцями та на еміграції. Під большевиками «на всіх язиках все мовчить». А втім про події там ще рано говорити. Ніхто бо не може здогадуватися, як будуть ті події розвиватися. Але тут, на захід від ризького кордону, зміни можуть початися завтра. Ми всі знаємо: переважна частина нашого народу з нами, націоналістами, головно молодь. Народ піде з нами ще більше, коли побачить, що ми правильно оцінювали розвиток подій, передбачаючи близький кінець поверсальського миру і його творів: Чехословаччини, Польщі і напевно інших, яких досягне «перст Господній» історії. Як же нам доведеться йти одним фронтом у тих подіях з тими усіма партіями, групами, діячами й провідниками? Вони мають свої думки й погляди, в багатьох випадках інші від наших, і тих поглядів вони не змінять.

— Чому ні? Зрештою під ударом подій вони розлетяться і не буде з ким...

— О, ні! — втрутився хтось третій. — «Під ударами подій» можуть розлетітися організації, інституції, але не так легко розлетяться людські погляди й ідеї. Ті залишаться й можуть замовкнути на якийсь час, або прикриватися мімікрією. Але це для нас не головне. Головна проблема в чому іншому: як ті всі сили, тих людей з іншими поглядами включити у визвольну боротьбу і державне будівництво? Включити так, щоб вони вважали це своєю справою, щоб працювати з переконанням і ентузіазмом у тяжких революційних умовах. Власне, в цьому в значній мірі рішатиметься вислід наших змагань.

— Що ви? Соціалістів, радикалів, різних зміновіхівців... Куди з ними? А до того, що німці скажуть на таке?

— Ха, ха, ха! «Що німці скажуть на таке»? А що ви вчора говорили? «Ми не чехи, і між нами Гахи не буде», а сьогодні «що німці скажуть на таке». Чи не смердить це атмосферою, в якій виростає Гаха? І тому я повторюю ще раз: ми мусимо спертися на цілій громадськості, на всіх організованих силах, бо тільки таким чином доб'ємося успіху, та й у майбутньому зможемо... протиставитися всяким затіям.

— Це правда. Чому ми маємо робити крок назад у порівнянні з Визвольними Змаганнями? Тоді, пригадуєте собі, в УГА були всі, навіть численні поворотці з Талергофу, «руські» — як ми їх називали, хоч вони у своїй масі такими не були. Кожен знає багато таких. Ось, наприклад, адвокат Плушкевич. Він досі «руский», а з яким запалом і вмінням він боронить наших політичних в'язнів!

Я ні його, ні йому подібних, ні тимбільше людей з іншими політичними поглядами ніколи не відкидав би. В нас є катастрофальний брак людей, отже ми навіть теоретично не сміємо допускати думку про поставлення будь-яких людей чи груп поза боротьбою, поза державною роботою, поза відповідальністю. Їм треба дати завдання, що їх вони зможуть виконувати завдяки своїй освіті, практиці, бажанню.

— Не гарячіться! Це тільки в теорії тяжка проблема. На практиці буде багато легше розв'язати її, — втрутився Богдан Кордюк. Він залюбки повторював теорію «будови держави від першого села» Михайла Колодзінського і при кожній нагоді проповідував і переконував до неї охочих слухачів.

— Опинившись у першому нашому селі, на нашій етнографічній території, — продовжував він, ми негайно проголошуємо дві речі: українську державу і народню революційну владу. Не чекаємо ні на столицю, ні на більше місто, ні на згоду союзників. Не бійтеся, що це тільки село, може навіть зовсім мале. Але це наша територія, і держава проголошена там стає хоч малим, але фактом. Його ми розширимо, коли здобудемо повітовий осередок і зробимо це в повітовому масштабі. Очевидна річ, це не будуть «пашківські республіки», але перші цеглини великого, перші кроки на довгому шляху, який закінчиться в столиці. Проголошуючи державу й покликуючи народню владу, ми не тільки ставляємо чужу силу — армію, політичний апарат, адміністрацію — перед доконаними фактами. Важливіше, що ми ставимо ціль, від якої не можна буде відступити. Певна річ, що довкола цієї цілі збиратимуться наші сили. І тут відразу буде видно: хто з нами, а хто проти нас. Хто відложив на бік партійні окуляри й кинувся у вир визвольної боротьби, а хто ні. Таким чином

відбудеться «природна селекція» і на ній треба буде будувати наше відношення до людей.

— А чи не думаєте, що може в тяжких початкових умовах краще погодитися на концепцію сотника Ярого: хай ті всі інші групи й партії візьмуть на початку владу в свої руки. Вони скомпрометуються, а тоді ми переберемо її?

— Скомпрометуються? Але чийм коштом? Коштом молоді української держави!

Здається, не було теми, найосновнішої проблеми, яких ці бесідники не порушили б. Менше було мови про організацію нашої збройної сили. Бо власне, на нашу думку, основи її вже творилися і діло було в надійних і компетентних руках. Відбувалися нормальні військові вишколи в кількох таборах, куди відійшли всі ті, що хотіли бути в мундурі. Вишколи йшли дуже інтензивно і вояки робили швидкі поступи. Отже їхнім привілеєм було виносити настанови в технічно-військовій ділянці. А крім цього, бесіди відбувалися в приміщеннях сотника Ярого, який, на думку більшості, був безпосереднім і дуже компетентним майстром цих справ, отже чи не краще залишити йому і його найближчим співробітникам це діло?

При цій нагоді не можна поминути мовчанкою особи сотника Ярого. Довгі роки, десятки років діяв він у керівному осередку нашої революційної боротьби, виконував прерізні важливі завдання, мав, можна сказати, колосальні впливи, і багато подій сталися або під впливом його думки та ініціативи, або принаймні в його тіні. На жаль, дотепер він не дочекався вичерпної холодної оцінки своєї особи та своїх намірів і діл. Одні бачать у ньому «чорну руку» і лихого духа різних помилок, невдач і катастроф, а другі ще й сьогодні величають його

«комендантом», раді контактуватися з ним, хоч він залишив українські справи і, мабуть, забув про них. А правда? Може одне, може друге, а може десь посередині*).

У краю він був дуже популярною особою між націоналістичною молоддю. Можна сказати, що не раз він займав у наших думках друге місце за раз за Полковником. Ми не знали його справжньої ролі, а тільки долітали до нас клаптики інформацій про його успіхи. Чи хтось їх пляново поширював? Годі мені потвердити чи заперечити. Ми радо читали його нечисленні статті в революційних виданнях, що були присвячені військовій тематиці, не раз чули, що він великий авторитет у цьому ділі, бо перейшов фахові вишколи у славних закордонних генеральних штабах. Але скільки правди в цьому — не знали.

Мені було дуже цікаво побачити, познайомитись, поговорити із сотником. Та хоч у його приміщенні перебував я продовж кількох тижнів кожен день, я з ним ніколи розмови не відбув. Він тримався здалека від відвідувачів його приміщень, входив і виходив, не виявляючи охоти встрявати в розмову. Протягом тих тижнів я ні разу не бачив його в дружній розмові з кимнебудь. Може, він був таким у своєму бюрі, але поза тим нічого такого не виявляв. А мусів він докладно знати про зміст наших розмов, про критику різних керівних осіб в Організації, про нарікання тощо. Найближче до нього стояв, наскільки мої помічення правильні, Іван Габрусевич-Джон, який працював при ньому. В постійному контакті з ним був Юрко Лоп-

---

*) Сотник Ріко Ярій помер уже після написання цієї книжки.

тшеский, який, мабуть, виконував комбіновану
ролю ад'ютанта й зв'язкового.

Я обмінявся з Ярим тільки кількома реченнями.
Як тільки я прибув на Ляндштрассе - Гавтштрассе,
мені дуже хотілося пізнати цю людину ближче.
Але умовини та його поведінка охолодили мій за-
пал. Кілька днів після моєї появи Габрусевич ви-
користав нагоду, що ми випадково зустрілися в
коридорі зі сотником, і познайомив нас. Висловле-
но декілька ввічливих і інформативних фраз, сот-
ник заявив, що йому дуже цікаво познайомитись зо
мною й поговорити основніше. На тому й кінець. Ми
не вподобалися один одному. Хоч він мусів знати,
що я можу сказати йому багато нового й цікавого,
проте волів, мабуть, дістати ті інформації з другої
руки, ніж від мене. Я ж теж не напрошувався.

Стосунок його до людей, що перебували там,
не вподобався мені ще й чимсь іншим. Було там
чимало принизливости, низькопоклонства. Коли він
входив, всі схоплювалися, неначе він їх патрон і
хлібодавець. Йому, видно, подобалася така пове-
дінка, бо коли б не подобалася, він без труда вко-
ротив би її. Найглибше вразила мене одного разу
така сцена: один з друзів, видно, дістав якесь до-
ручення, бо виїхав був на день чи два. А коли по-
вернувся, сотник був зайнятий у канцелярії і його
близький співробітник вийшов відібрати звіт. Роз-
мова тривала якийсь час і почала прибирати на
гостроті.

— Як ви сміли поробити ці зміни? — схвильо-
вано викрикував сотників помічник.

— Мусів, положення вимагало.

— Вас вислано не студіювати положення, а ви-
конати конкретне доручення.

— Так, але я поїхав з головою, а не тільки з формальним дорученням.

— Що? Як ви смієте? Хай це буде останній раз. І на майбутнє пам'ятайте: сотник платить — сотник наказує.

Як батогом ударила мене ця остання фраза. Я вже давно вийшов з приміщення, але вона переслідувала мене, я не міг утекти від неї: сотник платить — сотник наказує! А наша віра? Відданість? Запал? Готовість на найвищу жертву? За те дістаємо: сотник платить — сотник наказує! Ми ж дома не лише виконували всі доручення, ще й з правила покривали видатки з власних кишень, а як треба було — вдавалися до кишень тата-мами, а тут: сотник платить...

Мимохіть почали втискатися думки: хто є цей чужинець, що його справжнього походження, мабуть, ніхто з нас докладно не знає? Чим він живе, яке його найглибше вірую? Але сумніви розвіялися швидко, перед очима виникали постаті полковників Отмарштейна, Шаманека, різних інших старших, що до останку своїх сил працювали для українського народу й віддали своє життя на бойовій стійці.

В організаційних справах найчастіше зустрічався з Ярославом Барановським. Дуже коректні розмови, ділові, без особистого чуття та сантименту. Зовсім інші, як зустрічі з Омеляном Сеником-Грибівським. Цей останній зразу брав за людське. Заки організаційні справи, він наперед розпитав про особисте, родинне, про поточні клопоти, а тоді вже брався до справ. Ярослав Барановський методично впроваджував мене в мої завдання. Все це було під кутом війни, що може вибухнути кожної ночі. Обговорюючи завдання, він не зв'язував його з ши-

роким тлом, не узагальнював, не збагачував теоретичними міркуваннями. Просто завдання такє, а слід виконувати його ось так.

Не диво, що цього іноді не вистачало. Хотілося побачити те, що поза безпосереднім полем зору, те, чого сьогодні немає, але чого ми сподіваємося, широку сцену, де не лише я й близькі мені люди, але всі ми, велике скупчення. Вкінці хотілося почути ті широкопростірні узагальнення, що дають людині глибокий віддих та ще глибшу віру. Ярослав Барановський був іншою людиною. Ніякого деталю не забував, справу з'ясовував виразно і коротко. Він мав велику практику. Сам виконував доручення прецизно й того самого вимагав від своїх підвладних. Він не торкав нічийого приватного життя і свого перед ніким не відкривав. В організаційній системі це велика порядкуюча сила, але, мабуть, це була і одна з причин, що, коли на нього безпідставно нападали, не багато було таких, що стали за ним цілою своєю особою.

Моє завдання з хвилиною повороту до краю після звільнення від поляків: негайно зв'язатися з організаційною сіткою, допомогти до її якнайширшої розбудови в тому напрямку, щоб охопити кожен населений пункт та, по змозі, якнайбільше активного елемента, взяти участь у створенні поліційної системи, якої провідник буде визначений щойно пізніше (між іншим, мабуть, головним кандидатом на той пост був тоді Євген Врецьона), та побудувати й утримувати через Карпати зв'язки між землями і центром за кордоном, доки організаційний центр не перенесеться до краю.

А війна була щодня, щогодини ближче. Дихала вона із сторінок віденських щоденників, говорили про неї стурбовані обличчя мешканців міста, на-

гадувала про неї щораз частіша поява озброєних відділів і обозів на вулицях міста. Місто непокоїлося, а ми очікували з надією.

Серед нас переведжено останні підготовні заходи. Ярослав Барановський, видно завалений роботою понад голову, відбував щораз коротші зустрічі і ставав дедалі скупіший на відомості, яких ми власне тоді прагнули якнайбільше. Його найближчий співробітник-помічник, секретар, дорадник, шофер в одній особі — Кость Мельник — намагався припилювати безліч менших і більших справ, утримувати контакт з людьми, тримати їх у поготівлі. Заборонено нам виїздити з Відня й доручено все мати приготоване, щоб у потребі негайно вирушити в дорогу.

Не дармувала й канцелярія сотника Ярого на Ляндштрассе-Гавптштрассе. Самого сотника було видно щораз рідше, але його близькі співробітники, зокрема Іван Габрусевич, працювали, як у гарячці. Відбилося це все і на наших випадкових зібраннях і на дискусіях. Вони стали рідшими й коротшими, а в тематиці наступив перелім: кожен з нас мав щось сказати про те, як буде виглядати війна, який буде її перебіг, кінець.

Сьогодні годі повторити те все. Але в одному ми всі погоджувалися: загибель Польщі в ударі з Німеччиною неминуча, бо перевага німецької зброї, техніки, воєнної готовости, а ще більше воєнного мистецтва були величезні. Проте ніхто з нас не допускав, що це все станеться в нецілих трьох тижнях. Найбільші оптимісти говорили про пів року. Майбутня поведінка польських західних альянтів була для нас предметом найдивовижніших спекуляцій. Коли ж громом ударив пакт Ріббентроп-Молотов, ми розгубилися. Навіть Врецьона, що завж-

ди мав чимало «зовсім логічних і очевидних аргументів», не спішив із своїми коментарями. Пакт цей одним ударом розвалив цілий ряд дотеперішніх «непорушних» правд. Швидкий розвиток подій після нього не дав нам змоги хочби теоретично осмислити цей неочікуваний поворот, дати йому якесь логічне узагальнення, побудувати довкола нього нову перспективу на найближче майбутнє. Може, це зробили вони пізніше, але я перший виїхав на війну й участі в цьому не взяв.

Ми не знали ні тих розмов, що їх вів сотник Ярій з німецькими військовими колами, хоч тенденцією було розпускати серед нас оптимістичні вістки та робити з них ще оптимістичніші висновки, ні не знали ми про зміст розмов, що їх вели полк. Андрій Мельник, Омелян Сенік-Грибівський з вищим ешеленом німецьких державних діячів. Наші бажання формували наші думки й погляди. Ми вірили, що наші почини, наші зусилля, успіхи, одностайна постава народніх мас довкола революційного проводу заставлять німецькі чинники респектувати наші вимоги. Навіть обдерта з якихнебудь ілюзій лекція Карпатської України не міняла тієї нашої основної постави. І коли хтонебудь в часі дискусії на ці теми висловив побоювання, що може повторитися те, що мало місце в часі визвольної боротьби Карпатської України, тільки уже з іншими грачами при столі, його завжди прибивали майже унісоном до землі: це зовсім щось інше!

Перший вересня 1939 року. Перші воєнні комунікати закінчили наші очікування: тепер кожен знав, що він незабаром вимаршує. Ярослав Барановський повідомив мене на зустрічі, що я в найближчих днях — «може завтра, а може ще сьогодні вночі» — відходжу. З радістю кинувся я на Ліндштрассе-Гавпштрассе, щоб поділитися віст-

кою. Насамперед я її переказав Іванові Габрусевичеві, який зовсім не поділяв моєї радості. Навпаки, він був виразно незадоволений, велів мені нікому про мій виїзд не говорити й закінчив: — Таким способом Ярослав Барановський розірве цілу нашу групу, що сформувалася тут. По одному буде вивиривати й кидати на різні завдання.

На всякий випадок, я повинен перед самим виїздом потелефонувати йому, куди, з ким і як їдемо, та старатися з дороги передати йому вістки.

Була це гірка крапля для мене. І я рішив: виконувати доручені мені завдання й звітувати про них тільки своїм організаційним зверхникам.

Коли я вернувся на свою квартиру, на мене вже чекали: бери все, що маєш, з винятком книжок та журналів, і в дорогу! Того «всього» набралася повна течка.

— Це все? — запитав Ярослав Барановський, коли ми прибули до нього.

— Так! Що треба, можна докупити.

— Не дуже купуйте, розгубите. Війна живить справжніх вояків, — ні то серйозно, ні то іронічно закінчив він.

На збірному пункті, крім нас, вешталися ще й інші люди. В затишній вулиці стояло особове авто, біля нього новенький великий мотоцикл. Втиснений в куток авта сидів якийсь хлопчина. — Що цей робитиме на війні? — подумав я. Використавши нагоду, питаю Костя:

— Хто це той дітлах?.. Що він з нами робитиме?

— Дітлах? — здивовано і з негодуванням відповів Кость Мельник. — Це ж Михайлик!

Цього мені вистачило. Про Михайлика всі знали і я вже встиг почути не одне про нього. Два-надцятирічним, чи тринадцятирічним хлопчиною він

зимою перебрався із свого бойківського села через гори в Карпатську Україну. Зголосився до Карпатської Січі на стрільця. Що було робити з ним? Додому не відішлеш. В горах, у снігах загине, а коли й доб'ється — прикінчать його поляки. Прийняли його до Карпатської Січі. Згодом включили в організаційну роботу. Почалося те, що виросло в легенду Михайлика. Найскладніші завдання, що вимагали бравури й спритності, не відстрашували його. Нераз, куди не можна було вислати старших, вишколених і заправлених — ішов Михайлик. Коли ж довелося із зброєю в руках стати чоло в чоло проти ворога, Михайлик з честю виконав обов'язок Січовика.

Як він називався? Не знаю. Ніхто не казав і ніхто про його прізвище не питався. Може є хтось, що знає його рідню, рідне село, правдиве прізвище. А може й ні. Для нас усіх він був Михайлик і тільки. Сільський хлопчина без прізвища, якого нечувана історична буря вирвала з-під рідної стріхи й кинула на великі шляхи у вир жорстоких подій. Пішов на поклик свого серця може тому, що там десь далеко за Карпатами піднімався його брат і потребував допомоги, а може просто гнала його жадаба пригоди, пережити щось велике, незнане.

Безіменний сільський хлопчина, що загинув безіменним вояком революції у страшному вирі другої світової війни. Для нас він так і залишився: бойківський хлопець Михайлик. Таким знали його в Січі, таким знали його граничні станиці, які він навідував навіть у той найгірший час, коли, як казали, «пташка не пролетить».

І ось він, Михайлик, сидів спокійно в кутку авта й великими напівдитячими очима, що вже успіли пізнати найстрашніші сторінки життя, глядів на віденську вулицю. Проходили прохожі, між ни-

ми такі хлопці, як він. Нагло Михайлик повернув голову: із-за рогу показалася жінка з хлопцем. Притуливши лице до шибки авта, Михайлик вдивлявся в них. Що він думав? Може про братів, сестер, яких залишив удома, а може про маму?

Загримів мотоцикл на старті, і Михайлик вискочив придивитися йому. Розпростував вузькі дитячі плечі, якими доведеться нести такі великі тягарі.

... Появилися в нас спогади про наші бої й труднощі, про подвиги і людей. Є статті, згадки. Але про Михайлика я не зустрічав ні словечка. Хай же тих кілька слів, хоч у маленькому виправляють незроблене.

Загинув Михайлик недалеко Коростишева, що під Києвом, весною 1942 року. Пішов він на схід з багатьома друзями, з яких так мало вернулося. Призначено йому бути на стійці під Києвом разом з його провідником і, мабуть, найближчою йому людиною, Дозиком Новаківським. Бачив я його декілька разів у Києві, коли він приїздив зв'язковим і ніколи не забув привезти торбу харчів. Ніколи не забував про голодних товаришів у столиці.

Коли ж німці місто за містом, село за селом знищували самостійницькі станиці, прийшла черга і на Коростишів. Вирвався Михайлик з тими друзями, що залишилися в живих.

У Коростишеві осталися місцеві друзі, залишилися справи, ждала робота, що її не можна було зривати. Треба поїхати туди, завезти нові доручення, літературу, встановити нові зв'язки. Поїхав Михайлик.

Чи зрада, чи може випадок: хату, в якій перебував Михайлик, обскочили німці. Стріли по вікнах, а потім:

— Здавайся! —

— Хто? Я? — і різко, сухими словами заговорив пістоль.

Почався зудар, що їх наша земля в ті дні бачила так багато. Зудар одного з безчисленними, зудар людини зі страшною машиною. Розшалівся короткий бій, в якому ворог, що плянував заволодіти світом, захотів дістати живцем хлопця Михайлика. Не на життя, а на тортури і на тяжку смерть. Михайлик спливав кров'ю і відбивався. І коли чорні плями затанцювали перед очима та задрижала рука, останнім зусиллям притулив Михайлик розпалене дуло пістоля до виска. Пролунав останній вистріл у його житті — кінець. Кінець короткому, буйному, юному життю бойківської дитини. Не стало Михайлико, залишилося на завжди порожнє місце між його друзями.

Німці вдерлися до хати, роз'юшені, прикладами гвинтівок нівечили ще тепле тіло. Потім викинули його на подвір'я, на пострах. Історія Михайлика...

Наша група метушилася перед від'їздом. Ярослав Барановський роздавав останні вказівки. Легенда: хто ми й куди їдемо. Маршрут: найкоротшими дорогами, оминаючи головні воєнні транспортні, добиваємося до Пряшева. Першим їде авто, а за ним на відстані зору мотоцикл. Коли б розгубилися, або щось сталося, збірний пункт у Пряшеві при такій то адресі. Границю переїжджаємо разом на наявні документи. На всякий випадок, кожен вивчить ім'я, прізвище й персоналії людини, на папері якої їде. Після прибуття у Пряшів — дальші доручення.

З Богом!

Загуділо авто, затріскотів мотоцикл. Нас п'ять вибиралися в дорогу, що мала тривати майже шість років, мала йти через ненадійні зриви й упадки, успіхи й удари, бути осяяною найвищою людською

любов'ю, прив'язанням, відданням, посвятою і героїзмом та оскверненою найбруднішими пороками, запереченням всього гарного, чистого, людського.

В авті водієм був Кость Мельник і, крім Михайлика, їхав там ще Ярослав Барановський. Місця більше не було, бо авто виповнене вщерть усякими речами різних людей, що порозкидані по різних станицях, літературою, інструментами. Я їхав на мотоциклі, який провадив д-р Андрій Козак, свіжо промований доктор медицини в Грацу. Д-р А. Козак не мав навіть часу дочекатися закінчення університетських урочистостей, а просто з іспитової лавки вирвався в дорогу.

Їхали головною вулицею Відня на схід. Цього дня не було це легко. Тією самою вулицею просувалася безчисленними автоколонами якась віденська дивізія, що йшла, як і ми, на схід. Гуділи тяжко мотори навантажених амуніційних возів, щільно стиснені сиділи мовчазні вояки, тільки проміння сонця сковзувалося на їхніх шоломах і гвинтівках. На вуличних вибоїнах коливалися й підскакували закриті брезентами дула гармат. Усе це — і вони, їх тисячі, сотні тисяч, і ми — посувалися на схід назустріч своєму призначенню.

На пішниках групками й поодинокі стояли віденці. Колись я читав, що той самий Відень маніфестував на вулицях тисячорічного міста свою відданість «цісареві і престолові» в день вибуху першої світової війни. Літописці того часу пишуть про ентузіязм, гул бойових патріотичних пісень, а тепер усі погляди мовчки слідкують за довгими колонами, ні окликів, ні вітань. Мовчать громадяни, мовчанкою відповідають їм ті, з яких безчисленні не побачать вже більше ні свого «голубого Дунаю», ні Пратеру, ні Сімерінгу. На кінці одного загону польова кухня. Дим і пара з котлів розпливаються

у чистому повітрі, кухарі вештаються, виконуючи своє діло. Знічев'я один з них чи то в пориві міби-то патріотизму, чи щоб перервати гнітучу мовчазність, виструнчився і підніс руку вгору гітлерівським привітом. Ніяково глянули на нього з тротуарів, а він знітився, неначе збігся у собі, і кинувся щось там нишпорити біля кітла.

Нам спішлося. Дивізія, коли доб'ється на своє місце призначення, тоді й буде хоч у неї точно визначений час прибуття. Нам же призначена година, і ми самі відповідаємо за це. Бисмикнувся Кость Мельник із своїм автом, а за ним Андрій Козак з мотоциклом. Бічними вулицями подалися до Дунаю, до Кайзерсбрюке. Проскочили міст, робітничі передмістя, вирвалися в поля. Відкриті дороги, поля, ліси — ще неціла година й ми знову над Дунаєм у Петржалці, передмісті Братіслави. Глип на документи, формальні запити граничників, чи є щось для мита і — поїхали.

У Братіславі відпочивали, а Ярослав Барановський, видно, мав різні справи полагодити. Я ж не втерпів, щоб не піти ще раз побачити деякі місця, що на них були ще свіжими мої недавні сліди. Після обіду виїхали. Найпростішими, але бічними шляхами, щоб оминати головні магістралі, що стогнали від воєнних транспортів, мчимо на схід, там де наші землі й наші люди. Кругом розкидані заможні словацькі села й міста. Не зважаючи на війну, люди ходять привітні, нестурбовані. Поля, опорожнілі після жнив, виблискують до сонця високими стернями, досягає картопля. Далеко ліворуч біліють шпичі скель, неначе зібрані до купи вежі готицьких будов.

— Звернім туди. Це ж у найгіршому випадку тільки один день. Ми його легко надолужимо.

А хто зна, чи і коли трапиться нагода побачити цю гірську красу.

— О, ні. Ми їдемо прямо до Пряшева. Колись після війни подорожуватимемо для приємностей й насолоди, а тепер — обов'язок!

Шкода говорити. Але наш поспіх не вийшов нам на здоров'я. Стався випадок-зудар мотоцикла з велосипедистом, молодим словацьким вояком. Його ми, завдяки д-рові Козакові не торкнули, зате побили досить мотоцикл і на добавок мое коліно. Довелось вертатися, направляти аварію й ночувати в містечку. І гір не побачили зблизька, і день втратили, ще й до того побите коліно. Другого дня мусила з'їхати на ще гірші дороги. Ями, розкидане каміння, мотоциклом трясє, від болю коліна темніє в очах. Пробували Михайлика саджати на мотоцикл, та він малий, не доставав ногами до педалів і міг у більшій вибоїні злетіти. Треба було таки мені назад на мотоцикл.

Врешті таки добилися до Пряшева. Тут ще одна задушевна зустріч. По дорозі ніхто ні словом не згадав, що в Пряшеві керівником станиці є Іван Бутковський та що він чекатиме нас. Заїхали на велике подвір'я, закидане цямринами й різними бетоновими виробами. Було полудне. На дошках сидів напівроздягнений Іван і — чекав. З ним найближчий у той час співробітник Дозик Новаківський. Привітали вони нас з шумом. Мені ж досталося від Івана за те, що, перейшовши кордон, не подався в Межиляборці, а прямо до Братислави.

— Що за зустріч була б! А тобі спішилося на поїзд і до Відня.

Тут Ярослав Барановський дав мені остаточні доручення: втримати зв'язковий осередок у Пряшеві з міцною станицею в Межилябірцях. Перебрати

гірські переходи в Галичину, стягнути місцевих людей і тримати в районі Межилябірців у поготівлі. Як тільки рушиться німецька армія на цьому відтинку вперед, на північ, негайно творити по галицькому боці кордону сильні бази, використовуючи місцевих людей і стягнених зв'язкових. Наше завдання — зв'язок з Пряшева на схід і звідти до Пряшева. З Пряшева зв'язок на захід в інших руках, а до організаційного центру — в руках самого Барановського, який переноситься з Відня на схід. Зв'язок на захід і засоби прийдуть за два-три дні.

Ярослав Барановський і Кость Мельник не довго тут барилися. Розпитали про людей, про новини, Кость докладненько записав це у нотатник, і подалися далі. А нас п'ять розгостилися тут. Та не надовго, бо вже другого дня треба було «засягнути язика», побачити всіх потрібних людей і найважливіше: довідатися, коли почнеться наступ. Це останнє й найтяжче завдання взяв на себе добровільно Андрій Козак. Він говорив стирійським діалектом, як стирійський верховинець, до того його вигляд, агресивна постава й неуступливість нагадували достоєнного «шваба»-завойовника, яким почувався кожен німець у ті часи. До того титул доктора, та ще й медицини, витворювали серед німців довір'я й пошану. Доктор Козак виявився до того ще й добрим інтендантом, бо мав чималеньку суму грошей з собою і цілу величеньку торбу лікарських специфіків. Озброєний цим усім удався він на «хсждене по мукам». Хождєня ці не були на марно. Під вечір приніс він неймовірну вістку: наступ починається завтра на зорі! Головний удар піде на Лупків, ціллю його буде вв'язати в бій польські частини, а за той час легкі відділи підуть в обхід.

Отже нам теж треба рушати на зорі. Заки триватимуть бої за Лупківський просмик, ми доб'ємо-

ся до Межилябірців і приготуємо там усе потрібне. Іван залишається в Пряшеві. Дозик буде на зв'язку Пряшів - Межилябірці та матиме при собі Михайлика.

Наш рух до Межиляборців був вийняtkово тяжкий. Спочатку ішло все незле. Але що далі, то більше війська й обозів. Потім дороги стали завізнi. На перехрестях німецькі польові жандарми, що керували рухом якимсь несамовитим криком (звідки такі дужі голоси в людей?) — наказують, кому рухатися, а кому чекати. Молоді старшини, що на чолі своїх колон, собі кричать і вимахують руками, вимагаючи першенства у проїзді. Куди нам двом цивілям! Хоч я мав напіввійськовий порохівник і тирольський капелюшок, та ще й з пером, ті в мундирах дивляться на нас згори і з погордою, як на якихсь заплутаних непотребів. Їм молодим спішиться у бій і по лаври. Врешті й ми взялися на штучки. Козак своїм діалектом намагається перекричати німців, а голосочок у нього нічого собі, я ж додаю, що ми «Сушко Штелле» і мусимо бути якнайскоріше на фронті. («Сушко Штелле» вигадали ми, використовуючи прізвище полковника Романа Сушка, про якого ми знали, що він десь на фронті, коли нас німці питали, з якого ми «штелле»). Німці, як німці, коли побачили, що ми назираємо вперед та ще й голосно кричимо, думали, видно, маємо право на це. Коли це не помагало, перебивалися ми ровами, польовими дорогами. Щоб тільки скоріше до Межилябірців, де саме тепер мусів кипіти жорстокий бій. Це з ранку чути було густі гарматні сальви, невисоко пролітали штурмові літаки, потім стихло. Німці увірвалися в польські позиції і йдуть рукопашні бої, артилерія замовкла, щоб не разити своїх штурмових відділів, — пояснювали ми собі.

Яке ж було наше здивування в Межилябірцях, коли ми довідалися від сотника Миколина, що бою взагалі не було. Поляки відступили в ночі без бою. Вздовж чеської границі польський фронт ліквідований, швидкі німецькі частини вийшли на тили польських військ, що тримають чи тримали фронт у Татрах і Бескидах, та посуваються спішно паралельно до гір.

— Що робити?

— Наперед поїдемо, а тоді подумаємо! — порадив сотник, пізніше полковник Миколин. Сам сотник вислав людей зібрати найновіші інформації, перевірити, що діється на шляху при кордоні. Тут уже не можна покладатися на відвагу й щастя. На підставі зібраних інформацій рішили: я беру «короля пашераків» (пашераком в тих околицях називали тих, що нелегально переходили кордон, а не раз ще й при цьому займалися контрабандою), найбільшого знавця тутешніх гірських переходів, Микола Тетканича, що останніми часами переніс центнери зброї і літератури на другий бік, не зважаючи на польські оборонні лінії.

Наше призначення Чистогорб, родинне село Тетканича. Звідти до Команчі. В Команчі негайно побудуємо перший головний на галицькому боці організаційний пункт, куди треба буде спрямовувати всіх людей, що йдуть тими переходами, всі засоби й зброю та техніку. Андрій Козак залишається в Межилябірцях, доки я не викличу його, та коли вже можна буде проїхати границю мотоциклом, яка тепер замкнена для всіх за винятком тих, що проходять військовими відділами і транспортами. Це смуга фронту.

Х. РОЗДІЛ

ДРУГА «КОМАНЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА»

Забравши децю харчів «на попас», зброю, та найпотрібніші речі, рушили ми з Миколою Тетканичем в дорогу. Стояв лагідний, зовсім безхмарий, ясний осінній день. Микола знав ці гори, як своє подвір'я, і скорочував дорогу оповіддю про те, що останньо сталося на цих теренах, що робили поодинокі люди. Границю привітали ми зупинкою, коротким відпочинком.

— Хоч недавно я переходив цю границю, але сьогоднішній день виглядає мені на неділю, або навіть на велике врочисте свято. Ми не скрадаємося більше, ідемо відкрито — додому... — зауважив Микола. Я ж щасливо думав собі: не довго довелось мені побувати за границею.

Над вечір були ми в Чистогорбі. Миколу вітали на городах люди, що поралися коло своїх господарств, його здоровили радісно діти. Хто зупинився, а хто підбігав до нас.

— Що ж буде тепер, Микольцю? — питали його односельчани. Він заклопотано мовчав, а потім глянув на мене за відповіддю. Я ж думав своє і не зразу поспішив з відповіддю. Тоді Тетканич ще раз глянув на людей, хвилинку мовчав, а тоді каже:

— Україна буде!...

— Щоб Бог з тебе говорив, Микольцю...

Я ж у міжчасі зібрав свої думки і передав тим, що оточували нас:

— Ідіть по селі, хай люди сходяться до громади. Ми туди незабаром прийдемо, розкажемо все й скажемо, що треба робити.

Заки ми дійшли до обійстя Тетканичів, вістка про наш прихід випередила нас. Нас запросили в хату, куди почали збиратися люди. Микола був героєм. Його всі питалися, звертали до нього, він спочатку відкликувався на мене, а потім набрав відваги і говорив, пояснював. Я ж думав тяжку думу: Що і як робити тут? Люди ж чекають чогось нового, особливого. Вони хочуть відчувати ту зміну, що сталася, пережити початок нової доби. Як це зробити? І тут мені пригодилося «доктрина побудови держави від першого села». Значить, на зборі, що ось відбудеться, треба з'ясувати велику зміну, кінець Польщі, початок вільного життя у власній державі. Що іншого можна було сказати тим людям, які напружено ждали великих вісток?

Збір пішов несподівано добре. Людей зібралася повна громада, багато стояло в дверях і надворі. На лавках попід стіни засіли найстаточніші господарі, молодші стояли. Як звичайно у нас у таких випадках, жінок було обмаль. Зате багато молоді назбиралося на подвір'ї.

Мова моя була коротка: Польщі кінець, приступаємо до будови власної держави. Будувати треба від низу, від першого села і до повіту, а коли опинимося в столиці, постане своя влада. Вони тут мусять зробити все, що треба у своєму селі. Ніхто до них не прийде, щоб зробити за них. Що зроблять самі, те й буде. Від сьогодні селом буде керувати Народня Рада, яку зараз виберемо, починаючи з голови. Рада буде за все відповідати, всім керувати, звітувати зі своєї праці перед народом і перед Повітовою Радою, що постане за кілька днів. Школа мусить працювати далі, але вже як

українська, що їй треба ще сьогодні передати управительці — польці. Поки буде оформлена наша влада в Сяноці, в усіх справах звертатися до Команчі, де буде наш осередок. Те саме передати до інших сіл, бо не всюди ми зможемо в короткому часі бути.

Кого ж на голову Народньої Ради?

Розглянулися дядьки між собою, мовчали, думали. А тоді заговорив один зі старших:

— У нас був добрий солтис. Свій чоловік, що і при поляках людям помагав, нікому кривди не зробив. Хай буде він головою. Він має практику, знає людей, знає що робити.

— Так, солтиса, Боївку, на голову... — говорив один за одним і всуміш.

Боївка, дрібний, скромний селянин з інтелігентним обличчям, відмовлявся. Але люди настоювали, і він погодився.

Я із зворушенням приглядався, як глибоко ці люди беруть усі ті справи. Наче в якомусь давньому, з глибокою традицією парламенті, вибраний на голову Боївка подякував, пообіцяв працювати ще більше, як дотепер, радитися людей, а головно Народньої Ради. Після цього вибрали членів ради, не пригадую собі навіть скільки.

Дивний це був збір. Дивлячися в ті лица, мені чомусь уявлялися поморщені, висушені вітрами і твердим життям Франкові герої із «Захара Беркута». Невже ж у оцих лемків десь з глибин групової підсвідомости прорвався наверх давній етос, звичаї, відродився стиль життя? А може це в крові наших селян, тільки що вони придушені злиднями й переслідувані не можуть заманіфестувати своїх внутрішніх вартостей? Де ж бо, позбиралися вони тут нашвидкуруч, старші й молодші, декілька молодичь

і наче інстинктом відчули про що йдеться: не стало панів, старостів, не стало чужої влади, не стало польського поліцая і оце вони мусять самі взяти свою долю в руки. Говорили просто, коротко, без кучерявих слів і деклямацій, без окликів і тільки до речі. Коли голосували, майже чутно було, як западали тяжкі рішення, які вони самі виносили, самі й переводитимуть у життя. Тут відчувалося село, як одність інтересів і прагнень.

Можливо, причинився до цього й факт, що Чистогорб — село глибоко в горах, оподалік великих шляхів, незрізничковане, ще не почало ферментувати під впливом міської культури. Справи всіх близькі, подібні. Селяни жили селом, як мале плем'я, і тому їх згуртованість, спільність поглядів такі великі. Без хитань і сумнівів беруть спільну долю у свої руки. І видно в них впевненість, що dadуть собі раду.

На кінець і, як виявилось пізніше, дуже необхідно, передав я новому голові один з пістолів, що ми мали при собі, а він заповів, що кожного вечора відбуватимуться наради Ради. Гімном закінчили цей селянський збір.

На другий день повторили те саме в Команчі. Та тут діло було не те саме. Тут уже були місцеві «нотаблі» з отцем парохом на чолі, що видимо творили окреме тіло. Сидячи на перших місцях, вони тим підкреслювали інакшість, відмінність від решти.

Після мого слова падали різні запити, до речі й не до речі. Почалася дискусія про державу, різні її форми й вияви діяльності. Тут уже були такі, що хотіли вирізнитися своїм знанням, якого не раз і не мали, красномовністю і виступали ради самого виступу, щоб показатися. У виступах відразу було видно розбіжності, протиріччя. В розгарі дискусії почали витягати співпрацю деяких присутніх у залі

з польською владою. Вершком цього був виголошений піднесеним голосом зі залі запит: — А що буде з хрунлями?

— Команча, — це не Чистогорб, — подумав я.

— Ми не суд, ні політична партія. Нам треба навести порядок. Життя мусить іти вперед. Кожен втрачений день ніколи не вернеться. Треба будувати своє життя від основ. А це найтяжча робота і до неї треба всіх рук. В роботі покажеться, хто що вартий. Команча має свої великі традиції. В часі Визвольних Змагань ці терени були відрізані від материка, не мали зв'язку і тут проголошено українську державність, звідки почалася розбудова, пішли вказівки й допомога околиці. Тут створено т. зв. «Команецьку Республіку», що намагалася своїми силами впорядкувати життя, допомогти в будові держави. Ми тепер мусимо показати, що ми не гірші від наших попередників. Отже на бік різниці, разом до спільного діла.

Мабуть, ніщо з моїх слів не подіяло так на людей, як згадка про «Команецьку Республіку». Повіяло іншим настроєм. Можна було приступити до вибору голови Ради і цілої ради. Все ж таки не пішло це так легко, як у Чистогорбі. Довелося чи не двічі поширювати склад Ради, щоб задовольнити і тих, що настирливо напихалися і тих, що будуть працювати. Зі школою була складніша справа. На місці були безробітні інтелігенти, що могли з успіхом бути вчителями, але хто їм заплатить? Саме село не має сили на етати. Іншою заковикою була станиця граничної сторожі, залізниця, пошта, шляхи. Врешті-решт рішили, що Народня Рада займеться тільки самоуправою села, а організаційний осередок, який тут буде, перебирає на себе відання загальними установами. Першим завданням новообраної Ради було приготувати визвольну маніфес-

тацію, щоб засвідчити перед німцями, чого ми хочемо.

Крім масового віча, рішено виставити тріюмфальні брами з відповідними написами, бо крізь Команчу переходили великі німецькі частини й штаби, і їм треба було показати, чим дихає наше населення, чого воно прагне. Рада дала доручення вивісити на всіх будинках національні прапори.

Майстри здвигнули в короткому часі вітальну браму при в'їзді на міст. Зате з прапорами на хатах діло було нелегке. Звідки набрати жовтого і блакитного полотна? Шукали, міняли, красили, щоб тільки показати своє село. Село справді виглядало імпозантно.

Тепер пора приступати до побудови організаційного осередка. На першу руку вибрано хату Василя Ч. Сам Василь Ч. до безтями захопився роботою. Вже наступного дня почали приходити з поблизьких сіл люди за вказівками й порадами. Тетканич увихався як міг. Його зв'язкові стягали з різних криївок зброю для нашої поліції і майбутнього війська. Але головна потреба була в людях. Тетканичем вислав я виклик до Межилябірців, щоб усі люди звідти з виїнятком сталої обсади станиці негайно прибували до Команчі. Те саме з Пряшева.

Не минуло багато днів, як ми почали опанувати події. Завдяки людям, що прийшли, можна було обслужити потреби околиці, відбутися зустрічі з відвідувачами, почати плянове поширювання. Була вже крайня пора на те, бо мені треба було виїжджати далі. Андрій Козак на мотоциклі нишпорив по околиці, призбирував всі потрібні інформації й дані. Завдяки йому стверджено, що в докоолишніх лісах перебувають недобитки польських військ і різні мародери, що перебиваються на Мадярщину і треба організувати оборону, щоб не впас-

ти жертвою несподіваного нападу. Хвиля німців пройшла, і були дні, коли їх зовсім не було видно.

Великою допомогою був Дозик Новаківський. Він з кожним говорив, як з давнім знайомим і приятелем, його оптимізм заражував найгірших песимістів, а його циганська вдача з непереможним прагненням руху і мандрівки — були нам дуже потрібні. Побачивши технічні недоліки, брак власних машинок до писання, він кинувся на Словаччину. Багато не привіз, але о. Зореслав, що перебував по словацькому боці в монастирі, пообіцяв допомогти нам друком різних потрібних матеріалів.

Виїзду до Сянока вже не можна було далі відкладати. «Команецька Республіка» набирала м'язів, здавалося, що вона може сяк-так «нормально» працювати. Віднаходжені організаційні зв'язки й люди ставали в допомогу, із закордону прибули деякі інтелігенти — треба робити дальші кроки. Виростала організаційна система, при рішальній участі населення поставала адміністрація (в деяких випадках вона перетривала цілу війну), зароджувалося нове, вже наше шкільництво, щораз очевидніші були потреби й можливості культурної активності.

Перед від'їздом до Сянока — хоч ми говорили, що йдеться про день-два, але знали, що це буде багато довше — треба було ще докладніше перевірити канцелярію, архіви, записки станиці граничної сторожі. Пішло нас там три чи чотири. Видно було, що польські граничники втекли прожогом, бо все було порозкидане, а в житлових квартирах навіть ліжка лежали в безладі. Частина з них, зірвана зі сну, подалася в дорогу. Але в печах були купи попелу із спалених паперів — знак, що папери палили вони заздалегідь.

Та ми все ж таки знайшли багато цікавого матеріалу. Частина з цього відносилася до Карпатської України і про події там, хто з хлопців з близьких околиць утік туди тощо. В окремій конверті знайшли ми кільканадцять карток, негативи фотознімків і замітки рукою, що були очевидними записками для пізнішого протоколу. З тих записок довідалися ми, що деякі галичани — карпатські січовики, передані мадярами полякам, перебували для допитів на станиці в Команчі. Станиця була велика, добре вивінована для таких цілей. На більшості карток були помітки: «Одставйони на Карпатскон Українен». Це нас заскочило, бо дотепер ми не чули, щоб поляки видавали наших людей — своїх громадян мадярам. Загадку розв'язали дві картки з написами: «Пшитранспортовани з Венгер, одставйони на Карпатскон Українен». Нам стало ясно: «одставйони на Карпатскон Українен» означало — вбитий. Ціла фраза була тільки глумливим шифром. Коли б був час, може вдалося б знайти поховані тіла. Це ж було кільканадцять людей і закопано їх напевно у недалекому сусідстві. Одначе тепер ми могли тільки забрати знайдені документи. Може колись пізніше вдасться вернутися й понішпорити тут.

По дорозі в Сянік вступили ми в декілька місцевин, щоб послухати людей, побачити, що діється. Присмно було спостерігати, що одні самотужки, а другі по інструкціям «Команецького центру» таки жваво бралися за полагоду всіх місцевих справ. Дорогу сповільнювали нам спроби д-ра Козака давати лікарську допомогу в найтяжчих випадках. Та хоч це забирало час, зате збільшувало в населення довір'я до нас і наших заходів.

Сянік ще не заспокоївся. На околицях ще ховалися польські вояки, деякі з них вряди-годи на-

падали й обстрілювали менші німецькі відділи. День перед тим кількадесят «гарцежи» (польські пластуни) з групою «підхорунжаків» (вояки з середньою освітою, що переходили в школах «підхорунжих» вишкіл на молодших старшин) зненацька напали на німецьку колону, що посувалася в напрямі Ліська. Зав'язався бій. По німецькому боці була очевидна перевага в людях і зброї, але, видно, молоді поляки вибрали тут свій останній плацдарм і рішили тут якнайдорожчою ціною продати своє життя. Німці їх швидко оточили переважними силами, але ті з типовою польською бравурою відстоювали поле до останнього набою, останньої людини. Щойно легкі танки докінчили їх. Німці зазнали тяжких втрат, бо в першій хвилині злегковажили ворога. Через те озвірили: танки змісили місце зудару, вгнітаючи в землю людські тіла й розриваючи їх до непізнання.

Через такі події запах крові ще не осівся в місті. Люди обережно розглядалися по вулицях, німці були готові кожної хвилини до акції. Тимбільше, що між їхніми довгими клинами, що посувалися зі заходу на схід (один через Тарнів - Рясів на Ярослав - Перемишль і далі на Львів, другий попри Карпати на Сянік - Дрогобич - Стрий) був величезний простір, в якому знаходилося чимало польських частин і розсіяних вояків. Багато між ними було таких, що відступали від першого дня війни, не віддавши стрілу й не бачивши ворога. Рішені на все командири з відповідним вишколом могли схопити цю нагоду і нанести німцям тяжких ударів та завдати їм величезних шкод. Німецькі крила видовжилися на сотні кілометрів, слабо, а то й зовсім незабезпечені. Німці знали про те й тому постійно були готові до протиатаки.

Не треба було багато часу, щоб зорієнтуватися

на місці у складності нашого завдання. Було ясно, що «Команецьку Республіку» ми мусимо залишити на її власні сили. Нам треба було охоплювати щораз ширший терен, де можливості в багато разів переростали команецькі, а потреби тим більше. Перед нами розкривалася ціла Галичина. Правда, там є наша організаційна система, теж правда, що і в ролі перекладачів і так само, як ми, пересувається більше людей. Але ми перші, вивінувані знаменитим, найкращим в тамошніх умовах комунікатійним засобом — мотоциклом, отже мусимо зробити якнайбільше. Перші заходи й перші враження залишать дуже глибокий слід.

Зробили ми з Андрієм нараду. Поділилися завданнями: він займається зв'язком з нашими громадськими колами і разом з ними ставитиме адміністрацію та робити такі демонстраційні політичні заходи, які будуть можливі й потрібні. Він же перебрав на себе контакти з німецькими військовими чинниками. Мені ж припала, згідно з організаційним дорученням, опіка над відшукуванням та розбудовою організаційної системи, організація міліції, ставлення перших кроків для створення нашої збройної сили і накінець підбір і підготовка людей для майбутніх державно-політичних завдань.

Непокоїв нас брак інформацій з організаційного штабу. Ще з Команчі висилали ми через Межлябірці до Івана в Пряшеві естафети з вимогою передати звіти й дістати нові інструкції. Але відповідь завжди була та сама: не можу досягнути. Керівні чинники в дорозі.

Щойно в Сяноці дігнула нас естафета з найновішими відомостями: наше керівництво посувається на схід з Криниці на Коросно. З уваги на воєнні перешкоди, їх рух не такий швидкий, як було плановано. Тому нам треба рухатися рівно з німцями,

щоб негайно підносити звільнені терени. Життя на тих теренах мусить бути організоване, заки появляться призначені для його організування німецькі чинники. Треба бути дуже обережними, бо німецьке командування видало новий наказ про безжалісне ломання всякого непослуху. Через те, та з огляду на поширені завдання, слід нам увійти в нормальний зв'язок з німецькими штабами, заки прийдуть наші люди, що тим займаються.

Це останнє нас врадувало, бо в первісній інструкції не було ні слова про це.

ХІ. РОЗДІЛ

МІЖ МРІЯМИ І ДІЙСНІСТЮ

Спочатку ми зовсім не прив'язували ваги до стосунків з німецьким командуванням. Але випадок, що стався в Команчі в часі мосі й Андрієвої відсутності, змусив нас змінити поступування. Наш осередок у Команчі розростався, ставав щораз активнішим, його впливи в терен поширювалися кожного дня. Людей приїжджало багато з різних околиць і сіл по пораду і допомогу. Осередок, як тільки міг, висилав доповідачів і організаторів, які разом з місцевими силами клали основи під нове життя.

Жив у тій околиці лісничий, поляк, Стефан Кубік, що говорив без закиду німецькою мовою. Зразу з приходом німців він почав співпрацювати з ними і навіть подав себе за фольксдойча. Його поведінка прозраджувала, що йому добре відомі методи й поведінка співробітників секретних служб. На підставі цього ми дійшли до висновку, що він працював у якійсь розвідці, використовуючи зручно своє постійне перебування недалеко кордону і можливості без перешкоди порушатися в терені.

Кубік швидко довідався, що діється в Команчі, мабуть підіслав своїх людей до нашого осередку для зібрання докладнішої інформації і на цій підставі затіяв чималу провокацію. Здобувши довір'я німців, він доніс командирові однієї німецької частини, яка проходила через Команчу й зупинилася тут ночувати, що в будинку, де перебували ми, зна-

ходяться підозрілі люди і зброя. Німець офіцер, не думаючи довго, за вказівками Кубіка, вечором обложив вояками нашу станицю. На чолі важко озброєних вояків вдерся до середини й почав типову німецьку операцію: не питаючи нікого й не слухаючи пояснень присутніх там людей, з яких деякі, будши студентами на університетах в Австрії чи Німеччині, володіли добре німецькою мовою, почав погром. Людей били без розбору, ламали приміщення, а вже забули про всякий стрим, коли побачили зброю, що лежала незахована. Керівника станиці М., що був студентом медицини в Грацу і намагався стримати погром, власне за його німецьку мову скатували найгірше. Розгромивши станицю, пов'язали всіх присутніх у будинку, причасних і непрічасних до станиці, і повели на розстріл.

На Команчу, по якій блискавкою розлетілася вістка про те, що сталося, впав жах. Група членів Організації, що перебувала недалеко й готовилася до нічлігу, рішила негайним наскоком відбити людей. Одначе німецький офіцер не був дуже певний у своєму поступуванні. Він велів пов'язати людей і завести до станційного будинку. Будинок обложив щільно вартою і назначив езекуцію на черговий день, на полудне.

Нещастю перешкодив тільки випадок. Наступного дня раненько Андрій виїхав з Сянока до Команчі, щоб передати станиці щойно отримані інструкції, вказівки та інформації. Приїхавши, застав те, що сталося ніччю. Німці готовилися до розстрілу людей. Спроба Андрія говорити з офіцером, командиром відділу, не давала успіху. Туний німець настоював на своєму, мовляв, це війна і нелегально зібраних цивільних та ще зі зброєю слід розстрілювати. Андрій кинувся шукати вищих старшин та заалярмував, кого можна було, щоб не до-

пустити до трагедії. Знайшов якогось майора, переконав його, щоб стримати ексекуюцію. Це вже був великий успіх, бо був час інтервенювати в різних місцях. Та заки дійшло до цього, в Команчу почали входити перші частини легіону під командою Осипа Карачевського (псевдо: Свобода). Козак негайно з'ясував їм положення. Карачевський наказав своїм частинам боєву готовість і разом з Андрієм негайно кинулися до німецького коменданта. Той, побачивши перед собою озброєного старшину, але не в німецькій уніформі, не дуже хотів слухати. Андрій і Карачевський аргументували: станиця в Команчі — це політичне рамено військових формацій таких самих, як та, якою командує він. Німці зглядалися, але не поступалися, людей випустити не хотіли. Задалеко бо зайшли. Пробували погукатися з вищими інстанціями, але не вийшло. Тоді Карачевський заявив: якщо німці не звільнять людей, він їх звільнить силою. Тепер німці заговорили вже інакшою мовою. Наперед людей порозв'язували, потім зовсім звільнили.

Та хоч ціла пригода скінчилася, поминаючи побиття і страх, щасливо, наслідки її були тяжкі. Розмах Команецької станиці, самовпевненість людей, що працювали там, значно послабили. Населення, заскочене німецькою брутальністю, принишкло. Було очевидне, що треба часу й чимало зусиль, щоб привернути попередній стан.

Коли Андрій полагджував справи в Команчі, до Сянока наспіли вістки про іншу аналогічну подію, якої однак не удалось зупинити й вона розвинулася до свого трагічного кінця. У відомому лемківському селі Босько, недалеко Риманова, якісь озброєні поляки вчинили стрілянину. Обстрілявши село, німецький обоз та вояків, вони втекли. Німецький командир, не розбираючись і не розгля-

даючи справи, захопив цілий ряд ні в чому неповинних селян і на чолі з нашим священиком о. Величком велів розстріляти.

З інших околиць почали теж приходити тривожні вістки про різні польські провокації в українських сслах, яких метою було штовхнути німців на помсту над українським населенням.

Нам стало ясне, що треба негайно почати протизаходи. Треба ввійти в контакт з німецьким командуванням, щоб не тільки відносно безпечно робити свою роботу, але, що важливіше, щоб у потребі стати на захист безборонного населення, тим більше, що найновіша інструкція вказувала нам це. Ї той час у Сяноці стояла 26 німецька дивізія. Ми відразу подалися туди. Андрій, схвильований подіями в Команчі, а ще більше в Боську, так настирливо домагався негайного побачення з командуючим генералом, що нас зараз же до нього впустили. І тут почалося. Андрій не добирав слів, він зовсім забувся й піднесеним голосом атакував генерала. Заскочений генерал слухав, а коли Андрій закінчив, запитався, звідки він це все знає. Андрієві того й треба було. Він розказав про недавно пережите в Команчі. Видно було, що на генерала це вплинуло глибоко. Він попросив нас зложити в штабі записку про це, залишити свою адресу й бути в постійному контакті з ним. На другий день нас викликано знову й передано текст роз'яснення, розісланого штабом дивізії до всіх частин зі закликом бути оглядним, ставитися прихильно до населення й на провокації мародерів не відповідати масовими розстрілами. Таке роз'яснення видав від себе теж штаб корпусу.

Почерез зв'язок з названою дивізією дійшли ми до корпусу, а пізніше до командування цілого армійського з'єднання, що оперувало на південному

фронті. Стосунки наші з ними прибрали досить несподіваний оборот. Вище військове командування йшло нам майже в усьому на руку і старалося не відмовляти нашим домаганням і пропозиціям. Однаково, чи йшлося про захист місцевого населення, чи звільнення людей з полону, чи якісь адміністративні проблеми, німці, розпитавши докладно, давали свою згоду, а в потребі й допомогу.

Зате дивна була їхня постава в загальних політичних питаннях. Ми не могли собі уявити, щоб генерали й високі штабові старшини не мали ніякого поняття про політичне майбутнє зайятих ними теренів, ані не знали концепцій і плянів свого державно-політичного проводу. Але так було. Старшини, навіть найвищі, слухали наших думок і висновків, ставили запити і... відмовчувалися. Спочатку ми думали, що німці просто «знають, та мовчать». Одначе після короткого часу виявилось, що вони не лише не мають точних інструкцій політичного характеру щодо української справи, але й кожен з них сподівається чогось іншого. Пакт Ріббентроп-Молотов розбив їхні загальні політичні калькуляції, так само як і багатьох інших. І їм не залишалося нічого іншого, як мовчати, вичікувати, або механічно повторяти: «Фюрер знає... фюрер скаже... фюрер зробить». Одні це стверджували, як самозрозумілий факт, інші при цьому не приховували свого незадоволення й неспокою. Українську справу бачили вони як проблему заприязненого чинника, якому треба йти на руку, бо коли не сьогодні, то завтра він матиме німецьку допомогу в реалізації своїх державно-політичних аспірацій. Та це питання майбутнього, а покищо все ще невизріле і його радше треба уникати.

Використовуючи прихильну поставу військових кіл, з якими ми мали стосунки, та їхнє бажання

якимсь способом дати нам сатисфакцію, ми вису-нули перед німецьким командуванням потребу не лише негайного поновного озброєння нашої поліції, але й вимогу дозволу на формування нашої військової сили. Легіон, який брав участь у воєнних діях, був ослаблений, щоб бути важелем у вирішуваних майбутніх політичних проблемах. Андрій почав цим штурмувати і штаби, і поодиноких вищих старшин. Але як перед тим у політичних питаннях, так і тепер вони розгубилися й не знали, що відповісти. Ми ж натискали, мотивуючи різними щоденними подіями, яких вимова була очевидна. Як звичайно в таких випадках, військове командування звернулося за вказівками вгору. І на нашу несподіванку, командир 26 дивізії передав нам згоду вищого командування на: 1) формування в районі Сянока тритисячного українського збройного відділу, 2) передання тій формації відповідної кількості зброї й амуніції, 3) передання в наші руки і виключне відання великих казарм за Сяном на початок, а потім інших військових об'єктів, що їх звільнять німецькі частини, 4) до часу зорганізування української влади, що заопікується своїми військовими частинами, німецька інтендантура перебирає на себе постачання тих частин.

Коли Андрій приніс ту інформацію й передавав її точка за точкою, ми з радости мало що не танцювали. Це ж бо був величезний успіх. Ми не лише ставали силою, але й така розв'язка нашої справи вказувала б, що німці погодилися з думкою про невідхильність постанови української держави, хоч покищо на докладно визначеній території. Але наша радість була недовга. Вона кінчалася, коли прийшлося згадані чотири точки переводити в життя. Ще не було сформовано Національної Ради в Сяноці й коло цього треба було дуже багато заходів, з Кома-

нецької Республіки приходили майже щоденні по-
бажання прислати їм людей і різного роду засоби,
дотепер ще не вдалося нам зловити тривалого зв'язку
з членами Проводу Українських Націоналістів
(а зокрема з полк. Романом Сушком), які десь
недалеко в полосі фронту повинні бути. А тут та-
ке тяжке завдання. Ми не тільки не мали відпо-
відної кількості старшин і підстаршин, щоб по-
вести цілу справу, але не мали одного кваліфіко-
ваного військовика, щоб це діло почав. Крім цьо-
го, ми з Андрієм не могли довше зупинятися тут,
бо польська армія перестала існувати як цілість,
наші землі стояли навстіж для здійснення наших
намірів і ми не сміли не поспішати. Радилися ми
в місцевих діячів, адвокатів Ванчицького і Бла-
вацького, та в інших людей, але вони не багато
могли допомогти. Військово кваліфікованих україн-
ців тут не було, а коли були, то нікому про місце
їх перебування не було відомо.

Отже ми рішили: тимчасово цим ділом зай-
мається й приготує його Дозик Новаківський,
старшина Карпатської Січі. Однак він не починає
мобілізувати людей і приміщувати їх у казармах,
доки не матимемо відповідного старшинського і
підстаршинського складу. Бо введені в казарми,
але незайняті люди не лише будуть деморалізува-
тися, але й можуть стати джерелом різних клопо-
тів. Єдине, що можна й треба тепер робити — це
формуванню якнайшвидше кадру, і для цього До-
зик повинен покористуватися старшинами і під-
старшинами всіх армій, а зокрема звернути пиль-
ну увагу, щоб українці, які тікають з польської
армії, залишилися тут для формування такої
кадри.

Знов же щасливий випадок допоміг нам без
дальших зусиль зловити контакт з членами Прово-

ду. Несподівано на дорозі наскочив на Андрія інж. Осип Бойдуник, що саме шукав нас. Він нам передав доручення: зголоситися негайно на організаційному пункті в Хирові під вказаною адресою, а він, інж. Осип Бойдуник, аж до налагодження справ буде тут. Місцевій сітці передали ми, щоб вони за всяку ціну привели якнайскоріше Дівика до диспозиції інж. Бойдуникові. До Команчі вислали естафету про тривалий зв'язок з Проводом, а Іванові в Пряшів передали, щоб припинив висилання естафет на захід, передав пункт у Пряшеві на когось іншого, а сам подався до нас. Він теж старшина Карпатської Січі і міг особливо пригодитися в організуванні військової частини. В часі відступу Карпатської Січі з Хусту, він виявився неабияким організатором і знаменитим бойовим старшиною.

У Хирові з «журбою радість обнялась». Ярослав Барановський вислухав мого довгого звіту, поставив безліч додаткових питань та виявив задоволення з наших починів і успіхів. Але на цьому не кінець. Це був тільки один бік справи: як це так, що ми зробили так багато доброго з власної ініціативи, а занедбали виконати основне доручення? Основним дорученням було: постійно тримати зв'язок з Проводом; коли ж цей зв'язок з якоїсь причини зірветься, негайно відновити його і вважати це першочерговим завданням. Чому я не вислав гінців у різні сторони шукати їх? Чому не розставлено естафет, що мусіли б були їх знайти? Як може Провід ставити загальні справи, коли окремі ланки живуть своїм окремим життям і зв'язок між ними принагідний?

Я пробував відбиватися, що нам не ставало ні сил, ні засобів на все, що ми й так безперерійно були в дорозі. Зрештою, ми мусіли орієнтуватися на ієрархію завдань. В цій ієрархії охоплення те-

решу, зв'язок з сіткою, ініціатива в розбудові нашого життя на низах і на середньому рівні, на мою думку, найперше завдання. Але ці аргументи не зовсім переконували Барановського. Зв'язок — передумова роботи у відповідному масштабі, — продовжав він. Без зв'язку будуть поодинокі клітини, групи, а нам треба одного цілого, великого. Те, що ми робимо на місцях, мусить вкладатися в загальний плян і в'язатися з іншими теренами й ділянками. Так мусить бути в організаційній роботі, а тут справа ще серйозніша: йдеться про ставлення підстав державности і то в зовсім непрозорих умовах. На цьому він перервав, а після короткої надуми додав: — Я вам не хочу робити ілюзій. Тут тепер нема нічого певного. Ось там у тих будинках Єзуїтської колегії десятки німецьких генералів і високих штабових старшин. Всі вони непевні завтрішнього. Армія викінчує своє завдання, її передові стежі виминули Самбір, може навіть Дрогобич, інші зближаються до Львова. Але ніхто не знає, що робити з українською справою. На терені корпусу, де оперували ви, німці були готові погодитися на все, навіть дали вам дозвіл на творення збройної сили, а тут ми щойно вирвали їм згоду на нашу міліцію, на її узбросння. Певно, переломивши їх початковий опір, ми будемо виривати щораз більше, а здобуті концесії на цьому рівні автоматично обійматимуть велику частину українського терену. Тому в тій особливо неясній ситуації треба себе показати справжніми організаторами народнього життя, кваліфікованими провідниками, людьми зрілими, що вміють іти у бій та вести народ за собою, але вміють теж кермувати відбудовою життя від льокальних основ аж до найвищих державних органів. Ми хочемо закінчити фазу революційної роботи поодинці чи малими

групами, хочемо зрушити й обхопити народню масу та вести її. Це треба розуміти й відповідно поступати всім нашим провідним людям. А тепер підкріпіться, і після того йдіть у місто. В місті є організаційна сітка, але я не знаю людей і не маю доступу до неї. Нам же треба негайно ставити міліцію, міську управу, щоб тут під оком гордовитих німецьких генералів показати себе як слід.

З Андрієм, що вже встиг спритно наповнити авто «генеральською» бензиною (в «танкштелле», яке містилося недалеко Колегії), подалися в місто. З бензиною взагалі були історії. Навіть найбільше обмежені «танкштелле» ніколи не відмовили Андрієві, хоч у черзі стояли вояки зі своїми автомобілями й мотоциклами.

— Доктор Козак з Грацу..., — починав Андрій своїм стирійським діалектом... — Камеради вибачать, але ми дуже поспішаємо... воєнно важливе завдання...

Німці розступалися й ми мовчки добивалися до помпи. Навіть ніхто не розпитував, що ми за така служба. Цивільні, з жовтоблакитними пов'язками на лівих раменах, на яких для підвищення їхньої «урядової ваги» Андрій, що був якимсь достойником у «Січі» в Грацу, повідбивав печатки управи «Січі».

Хирів шумів. Усі, і старі, і малі, були на вулицях. Німці забили площі й головні вулиці, обложили місто тисячами автомашин, танковими з'єднаннями, в різних місцях розставлені батареї протилітунських гармат. Вулицю за вулицею «прочісували» ми, щоб знайти знайомих. Я знав тут людей, але не пригадував адрес. Не знаю, як у тому натовпі і шумі без більшого труду наткнулися ми на того, кого я найбільше потребував: свого шкільного колегу, давнього члена Організації, Єв-

гона Зубальського. Так, це він іде навіть не тротуаром, а таки просто серединою вулиці, а з ним якісь молоді люди. Зупинили їх, привіталися. Зубальський робив це дуже сердечно й зашамистю, а Андрій з боку приглядався.

Зубальський не давав мені прийти до слова, розказуючи, що тут діється і що треба б зробити. Я ж хотів якнайскоріше з'ясувати моє завдання.

— Генку, ти будеш тут головним комендантом міліції, — сказав я без ніякого вступу.

— Що ти, варіят? Я одного дня в своєму житті не був навіть сільським поліцаєм. З поліцією мав тільки те близьке, що часто арештували мене, а декілька разів таки здорово збили, що довго не міг позбиратися. А командувати всією міліцією? З тими всіми німцями? Тут же генералів на кожному кроці, як в Потсдамі і я маю тим усім закручувати?

— Нічого... Ти собі даси раду. Не святі горшки ліплять. Ми тобі поможемо, — заохочував я його, не згадуючи, що за день-два нас кинуть у дологу, а він залишиться тут.

З Зубальським пішли ми до якогось будинку, мабуть, міської управи, а Андрій погримів мотоциклом на організаційну станицю привезти Барановського. Для підкреслення ваги завдання треба було, щоб саме він перевів номінацію. Крім цього, він мабуть довше залишиться тут на місці, отже саме йому треба бути в центрі всіх справ. Зубальський ще трохи відпекувався, але заки приїхав Барановський він уже якось погодився з новим завданням. А завдання це було!

Насамперед дібрати собі найближчих помічників, а потім уже разом з ними перевести набір людей до міліції. Рівночасно треба було перебирати на себе охорону порядку й безпеки, подбати про

збірку в призначені пункти порозкиданої скрізь зброї і амуніції. Тих усіх завдань було понад силу добре зорганізованих і вправлених поліцейській системі, а тут була горстка аматорів, що хоч і працювали день і ніч без перепочинку, але завдання переростали їх.

Наступного пополудня, коли ми в комендантурі міліції помагали пускати ту новотворену машину в рух, принесено вістки, що хтось починає напади на жидів. Зубальський вислав групу міліціонерів навести лад. Між тим під будинком міліції людей не убувало, а навпаки. Приходили вони з найрізномроднішими справами. Одні хотіли просто поради, інші вимагали справедливости в різних справах, ще інші подавали всякі пропозиції, що і як робити. Все те Зубальський полагоджував якоюсь дуже дивною мовою: його рішення й поради звучали, як вислови з ідеологічної доповіді. Все таки людям це подобалося.

Одначе справжній розгардіяш почався щойно під вечір. Ще не вернулися міліціонери, яких вислано стримати побої, як прибігли люди з новиною, що в деяких місцях розбито крамниці й почався грабунок. Зубальський скочив, як опарений. Він вибіг перед будинок гримів якимсь несамовитим голосом, що його мабуть було чути аж на езуїтську гору.

— В українській державі мусить бути закон і порядок... Нікого ніхто не сміє торкнути. За кожен проступок у тюрму... Там, де я комендантом, нікому нічого не пропаде... Свою державу ми будемо будувати чистими руками. — В слід за тими словами він розіслав усіх міліціонерів, що були на станиці, припинити грабунки, а награбоване добро відбирати й знести сюди. Вже по короткому часі міліціонери й різні цивілі почали зносити сувої сук-

на й інших матеріалів, бунди шкіри й іншого добра на міліцію. Привели й деяких хуліганів, спійманих на гарячому вчійку граблення. Почався допит. Тоді виявилось, що справа не така проста. По місті ходять німецькі вояки і видно за чиймсь дорученням розбивають жидівські крамниці й захоплюють людей грабувати. В деяких випадках викидають товари на вулицю людям під ноги. Це, одначе, зовсім на Зубальського не впливало. Він розставив міліціонерів під розбитими крамницями з рішучим наказом не допустити до грабунку.

Один з німців, що підбехтував до грабунку, прийшов вслід за міліціонерами, які зносили награбоване добро, на міліцію. Німець був лютий, як чорт, розглянувся по кімнаті і, зорієнтувався, що Зубальський тут комендантом, погрожуюче захарчав до нього:

— Ти хто такий і хто дав тобі право це робити?

Усі в кімнаті замовкли. Хоч німець був тільки підстаршиною, але при зброї й видно було, що це не простий собі підстаршина. Ану ж почне стріляти? — подумав я собі. А тут декілька людей при зброї і напевно хтось з наших йому відповідь тим самим — може трапитись велике лихо. Зубальський почервонів, як грань, піднісся з крісла, здоровенний револьвер стирчав у нього у відкритій кобурі, і такою німецькою мовою, якої навчили нас у перемиській гімназії наші професори Малиновський, Волянський і інші «германісти», закричав:

— Я тут комендант... Я відповідаю за порядок... Я влада... — На цьому його знання мови Гете скінчилося, і він перервав, мабуть, шукаючи слів і будуючи чергове речення. Німець подивився на нього хвилинку, подумав, обернувся без слова і вийшов. Щойно в цьому моменті всі присутні

визнали в Зубальському справжнього коменданта. Тому й не диво, що цього вечора йому таки вдалося припинити грабежі й заспокоїти місто. Та це не був кінець його клопотів. Мотоциклом під'їхав Андрій і забрав мене до організаційного осередку. Там чекали Зубальського нові завдання й нові клопоти.

— Негайно почати організувати в Хирові сильний осередок, щоб з нього можна було променювати на широку околицю. Приступити до мобілізації всієї охочої молоді. Зараз таки перебрати від німців польський амуніційний поїзд, що на бічних рейках на станції. Вислати свою міцну охорону, бо німці опівночі стягнуть свою. Відкривати вагони, перевірити, яка там зброя, що треба взяти для місцевої міліції, тяжчу змагасинувати, а решту треба буде роздати в округу.

— Що? Цілий поїзд зі зброєю і амуніцією? Чим же ж я його берегтиму, як у мене немає під рукою потрібної кількості людей. Пильнуй порядку у місті, бережи різних магазинів, а тепер ще це... — ремствував Зубальський. Але видно було, що йому припало в смак таке поширення його завдань. Він з місця взявся формувати окрему групу, що зайнялася б тією проблемою. Одначе нам з Андрієм не судилося бачити дальшого розвитку положення в Хирові.

— Поїдете завтра раненько в Перемишль. Там нічого немає. Ні міської управи, ні міліції. Допоможіть поставити це. Увійдіть в контакт з тамошнім командиром фронтового відтинку, покличтеся на зв'язок з німецькою комендантурою тут і негайно до діла. Перемишль — велике місто й усе треба робити дуже тонко. Радьтеся з тамошніми нашими нотаблями й зруште їх. Їх там багато. Нам залежить на тому, щоб у Перемишлі якнайскоріше закипіло наше життя... — і, подумавши хвилину,

Барановський додав: — Бо не знати, що буде зі Львовом...

Поїхали. В Перемишлі Андрій мав свого близького родича, д-ра Модеста Козака. Заїхали туди, застали всіх дома і почали вже нормальну для нас «операцію». Спочатку зустріти якнайбільше відомих українських громадян, відбутися з ними приватні інформативні розмови, тоді ширші сходини. Це дасть змогу зорієнтуватися в положенні й у людях.

Людей тут було доволі, було з ким говорити. Але цікаве: коли прийшло до конкретних наших пропозицій, не було багато охочих ставати першим у ряд, брати на себе керівні обов'язки, люди були стримані. Вони мали поважні сумніви. Положення неясне, німці непевні, ніхто з них нічого виразного не говорить, не знати, що буде, і головне: союз з большевиками! Де ж нам тут місце?

Однак всі погоджувалися в тому, що робити щось треба, не відкладаючи. Громада живе, вона мусить виявляти себе активно й оформляти свої погляди та переводити в життя свої прагнення. Так чи сяк, відстоюватися не можна. Більшість опитуваних громадян погодилася в тому, що посадником міста повинен бути адвокат д-р Навроцький, а команду міліції повинен перебрати майор УГА Микола Підгірний. Обидва названі погодилися. Представники організаційної сітки вважали теж, що вибір можливо найкращий в існуючих умовах.

Це ми й довели до відома німецькому командуванню. Вони прийняли це без застережень, але присутній в часі розмови генерал вийшов, а незабаром вернувся й запропонував нам зайти до них знову за які дві години у дуже важливій справі. На цьому ми і розійшлися. Андрій, що на відстань прочував німецькі наміри, заявив:

— Тут щось висить у повітрі... Треба уважати. Тому, висилаючи зв'язкового до Хирова зі звітом, попереди про цю замовлену німцями зустріч. На всякий випадок. Це війна. Заки оглянешся — голови не стане.

Приблизно за дві години, полагодивши все що треба, виславши зв'язкового й приготувавши місцеву сітку та здалека натякнувши родині Андрія, ми пішли в штаб. На нас чекали. Завели в кімнату, де було два гавітмани (сотники). Ті привітали нас, попросили сідати й без ніякого вступу перейшли до ділової розмови.

— Ми тут дві сторони, яких інтереси повністю збігаються. І тому нам треба спільно багато чого робити. Розмова, що ведеться тепер, секретна. Про неї не буде ніде ні сказано, ні написано. І цього не забувайте, — підкреслив німець.

— Положення таке: Польщі нема й уже більше не буде. Армії її розбиті, хоч ще навколо багато сильних з'єднань і деякі з них бороняться за пекло. Та це вже не змінить положення. Важливе ось що: незабаром, може ще цієї ночі большевицькі війська, згідно з умовою між нашим і їхнім урядом, перейдуть до наступу на цілому польському кордоні. Про політичні причини й наслідки цього, ви нас не питайте, ми вояки, і це не наша справа.

— Нашою ціллю в тій ситуації є: зайняти якнайбільше терену, бо де стане нога німецького вояка, звідти ми вже не відступимо. А займати можемо тільки ті місцевини, які відбираємо силою від решток польського війська, або ті, які ніким, тобто в даному разі, большевицькими відділами, не зайняті.

— Завдання: податися негайно в передпілля фронту, виявляти незайняті терени й населені пункти та передавати інформації до німецьких форпос-

тів, щоб ті могли давати вказівки, куди просуватися німецьким частинам.

— Чи ви згодні? Якщо так, ми вам передамо гасло та зв'язок до наших перших ліній.

Я глянув на Андрія. На його чолі блистіли краплини поту. Бо було чого. І щойно зачуті інформації і пропонувані завдання могли викликати не лише піт на чолі. Андрій стиснув кулаки на колінах і думав. Врешті звернувся до мене:

— Ти керівник — рішай!

Рішати не було легко. Мені виразно сказано, щоб не зв'язуватися завданнями з німцями. Ми були частиною організаційної оперативної одиниці, яка мала свої окремі завдання. В обсяг тих завдань зовсім не входило зв'язуватися ділово з німецьким командуванням. Тут же виразно ділова пропозиція, виконання якої зумовлене тісним контактом з німцями. До того нам призначено терен операції та кожної хвилини може прийти зв'язок з новими завданнями від нашого Проводу. А ми подамося між фронтами... І де нас шукати? З другого боку, ідеться про українські землі й про наше населення, про відомі й дорогі кожному з нас села й міста, може про тисячі людей, яких ми можемо врятувати цим способом. Кожне село, присілок, кожна людина має свою неповоротну вартість. Що буде, коли через нашу відмову багато таких, що могли б опинитися по цьому боці демаркаційної лінії, попадуть під большевиків?

Німці мовчки перебирали в своїх паперах і чекали. Андрій дивився без слова то на мене, то надвір через відкрите вікно, звідки вривався до кімнати теплий подих ранньої осені.

— Так! Я завдання беру. З доктором ми ще порадимося, що і як технічно перевести. Завтра виїдемо. Перед тим доктор ще зайде до вас.

З цим ми і вийшли. Андрій тримався випнято, як добре натренований німецький юнкер, тягнув ноги за собою й ішов з похиленою головою. І в мені варилося.

А ми надіялися, що з Волині, Галичини й Полісся після упадку Польщі постане українська держава, хоч би така як Словаччина. Справді це не багато, але на початок і це добре. Ти мені стільки розказував про чари Полісся й Волині, про задуманих, спокійних, але невгнутих поліщуків і буйних воляняків, а виходить, що більшість з них попаде піл большевиків. Ух, просто не хочеться думати про це. З того, що говорили німці, можна додумуватися, що вони домовилися з большевиками про поділ наших земель але видно не зовсім точно, коли можна вплинути ще й тепер, як буде виглядати демаркаційна лінія. Тепер найважливіше, щоб найменше людей і землі попало під большевиків.

Не можна було тратити дорогоцінних хвилин. Ми тільки встигли повідомити на квартирі та організаційну систему, що виїжджаємо й повернемося мабуть завтра вранці. І подалися до Хирова.

При дорогах тут і там стояли німецькі обози. Одні вояки без поспіху сновигали між автами й розставленою зброєю, інші, розташувалися вигідно на простелених коцах, безжурно відпочивали. Кінець війні, чи що? Де поділися ті напружені, готові до хижого скоку німецькі вояки, що з закованими рукавами, з машиновими пістолями, перевішеними на грудях, з розвіяним на вітрі волоссям, або з шоломами цупко застібнутими під бородою «маршували в смерть»? Щоб однаково холоднокрівно завдавати і приймати її. Чи це ті самі вояки, тільки якийсь новий наказ, нові умовини звільнили їх напругу, і вони тепер вже тільки Ганси, Фріци й Конради, такі самі як колись у своїх селах і містечках?

Такими думками перекидалися ми з Андрієм, перекричуючи вітер, а мотоцикл гудів і підскакував. Гнався по нашому війною розбитому галицькому «гостинці». В зустрічних селах починався поворот до нормального життя. Худоба, як звичайно, на пасовиськах, газдині де-не-де жваво увихалися біля хат, діти зводили шум й бігали поміж вояками. Тільки дядьки... О, дядьки нічого не роблять. Часом їх видно по двох-трьох, а то й більше, стоять, гуторять і, мабуть, важке розсуджують. А є про що гуторити й буде на довго-довго про що думати. Ось знаки, недалеко «танкштеллс», треба буде пристати й напоїти нашого стальового коня. Андрій, як звичайно, пішов просто до підстаршини, минаючи військових у черзі, а я кинувся до дядьків, що стояли оподалік біля містка.

— Здорові були, батьки!

— Дай і вам, Боже, здоров'я, пане!

— Що ж тут у вас? Немає Польщі, нема пана старости і жондци (жондца — управляючий панським фільварком, який був сливе в кожному селі).

— Та старости нема, але жондца є, та ще з німцями пристає, а на фільварку офіцери їдять і бавляться...

— А ви що? Не вмієте свого слова сказати?

— Та ми що — люди бідні, а пани завжди з панами.

— А що, ліпше тепер, ніж колись?

— Та хто його знає... Покищо ніби ліпше. А що буде, побачимо... Щоб тільки гірше не було, — закінчив дядько і потягнув з порожньої люльки. Пережив він цісарів і президентів, великі і малі держави, кілька війн, може сам бився в Босні і Герцеговині, або над Піявою «за цісаря, за наш трон»

і тепер стояв біля мосту з іншими такими, як він. Дорогою котилися гармати, гналися потужні дизелі, далеко на обрії снувалися дими з догоряючих сіл. А вони стояли й думали: скінчиться війна, поховають убитих і їм, ратаям, доведеться як тисячу і п'ятсот і сто років тому вирівнювати розриті заго-ни, відбудовувати села й виросцувати життя від основ. Зникнуть потвори гармат і дизелі, залишаться вони, селяни.

— А може... подумав я собі — а може, страш-на десниця Господня кине їх у пекло на землі й пі-сля стільки трудів і страждань віддасть у руки червоним? Ні, не бути цьому! Десь же є хоч трішки правди на землі, і за піт та сльози не пла-тять пеклом!

В повітрі висіло і бриніло в ушах дядькове — «щоб тільки гірше не було...» Мені стиснуло горло й не стало сил потішити їх. І тільки:

— Здорові оставайтесь!

— І вам здоров'я зичимо!

Знов шуміла дорога і вітер свистів. Обабіч се-ла і присілки. Ось розкинене з обидвох сторін шля-ху спалене село. Рідко видно людей. Либонь, вий-шли зі схованок і землянок, які встигли вже викопати. Трішки далі з лівого боку дороги стояло їх двоє — чоловік і жінка. Ще молоді. Прийшли на своє обійстя. А з нього тільки попіл, згарища і чорний обсмалений комин, що стирчав, як привид. Напів-спалене вориння, розвалене й розсипане, ще тільки домальовувало картину знищення й смерті. Збоку попелища вигнувся видутими ребрами кістяк спа-леної і обжертої звірями та птахами корови. Мо-же, єдиної у них. Вони стояли бліді, спокійні, мов-чки дивилися на ту купу попелу, що залишилася після довгих років тяжкої праці. Вона насилу від-тягала свій погляд від спаленого кістяка корови.

Ні, я не помиляюся. На комині, що так понуро кричав у небо, синьожовтий прапор. Виклик долі, а чи може зухвальства, юної задержуватости, національної гордості, а може тільки знак життєвої тверді. Віри, звичайної віри у вічність життя, в правду і справедливість, що колись таки прийдуть, віри в перемогу тих, що трудяться і в злі та добрі стоять твердо на своїх ногах.

Андрій зупинив мотоцикл. Я глянув йому в лице, очі його були вогкі.

— Ходім до них, скажім їм якийсь слово, їх же нещастя може зовсім знівечити.

— Дай, Боже, здоров'я!

— Дякуємо. Дай, Боже, і вам.

— Згоріло вам обійстя і худоба.

— Пів села згоріло. Тут билися... і люди погинули.

— Бог допоможе — відбудуєте.

— Відбудуємо, але буде дуже тяжко. Нас тільки двоє і малі діти. Все згоріло.

— А де ж діти?

— У лісі.

Андрій різко повернувся й без слова рушив до мотоцикла. Він не в силі сказати їм щось на потіху.

— Тримайтеся, люди добрі. Ми все перетриваємо, — сказав я їм, а ще може більше, щоб підтримати себе.

— Дякуємо. Їдьте з Богом.

Їхали ми далі, а кожна спалена хата, спалене обійстя здавалися нам зруйнованим живим тілом. Тільки прапори, що їх чийсь руки понастромлювали на всі спалені хати, маяли на передвечірньому вітрі.

У Хирові наш звіт слухали з увагою. Залягла ніч, а нам ще ставили запити, вимагали додаткових інформацій. Тривала довга дружня розмова. На столі блимала лампа, тіні мандрували по кутах, ми чули, що нам щось обривається в середині. Ще перед кількома днями, ще вчора були сумніви, але й були надії. Тепер ще нічого не сталося, але все дихало недобрими вістями.

— Завдання прийняли, нехай буде й так. Поїдете. Що з того буде — побачимо. Вирушайте завтра на зорі, щоб у Перемишлі бути вже вранці. Хай буде так, як кажете. В Перемишлі поділитесь. Андрій поїде північним маршрутом через Любачів з метою осягнути Раву Руську, а як можна то і Сокаль. Під Равою він підбере в поворотній дорозі свого батька, що живе там пенсіонером, і перевезе на захід. Ви придбаєте собі в Перемишлі вельсіпед і поїдете південним маршрутом: Мостиська — Яворів. Старайтеся підійти якнайщільніше до Львова. Ви знаєте там передвоєнні організаційні пункти, вступіть. Коли б спіткали Лопатинського, передайте, щоб він якнаскоріше подався сюди. Хай нас шукає в Самборі, де квартира полковника Сушка. Коли ж стрінете його, перекажіть це все.

— Завдання обидвох — однакове: коли вдасться зробити щось з того, про що домовлялися з німцями, то обов'язково робіть це. Там де можливо, передайте сітці, щоб поступала так само. З нашого боку: стримати творення народніх міліцій під керівництвом організаційних людей. Робити вигляд, що це все роблять стихійно громадяни. Коли буде льокальна ініціатива — хай буде, але тільки для охорони порядку і без політичних наголосів. Не поспішати ні з міськими управами, ні з радами на селах. Бо всі ці почини завжди викидають наших місцевих активістів на поверхню. Це може показа-

тися небезпечним уже в недалекому майбутньому. Отже ані організаційна сітка, ані поодинокі члени не сміють виявлятися наверх. Приготуйте всіх, що, як тільки матимемо тверді дані, передамо повніші інструкції.

— Самі в дорозі дуже уважайте. Перед німецьким фронтом напевно багато розсіяних польських вояків і частин. Є інформації, що в районі Замостя - Білгороаю, аж до Томашова й Тарногороду значні скупчення польських військ. Вони можуть пробувати перебиватися в Румунію, куди котиться їх головна сила, їхній уряд та міністерства. Тоді ви могли б знайтися в районі їхніх дій. Позбудьтеся вже тут усіх українських і німецьких записок та документів. Ще раз: уважайте, — один необережний крок і можна заплатити головою. Не гайтеся. Виконуйте завдання якнайшвидше й вертайтеся. Шукайте нас у Самборі, через штаб полковника.

Побудили нас ще заки на світ не благословилося. Накормили й у дорогу. В Перемишлі Андрій пішов до родини, щоб приготувитися в дорогу, а я намірився на організаційну станицю. Глянув на мотоцикл і стало жалко: стільки тисяч кілометрів переїхав ним, стільки мрій перемріяли на ньому, виїжджали з Відня сповнені райдушних надій, а тепер замість на повному газі вперед, доведеться під чужим прізвищем і крадьки, як колись, посуватися від однієї місцевини до другої.

На організаційній станиці, не зважаючи на ранок, був рух. Людей багато, шумлять. Прибувають щораз нові. До міста приходять ті, що розбрилися були ховаючись, і ті, що сиділи в недалеких тюрмах, а тепер мали щастя вирватися. Передаю нові інформації, нову інструкцію, попередження, що їх треба передати в терен, дістаю найкращу «ма-

шину» (вельосипед) з їхньої «моторизованої колони», прощаємося.

Давній, такий відомий, а тепер ще гірше розбитий «гостинець» з Перемишля до Львова. Столочена трава по його боках, понищені рови, а ще більше роздерті стрільними дерева говорять виразно про війну. Обабіч шляху амуніційні скриньки, розбиті вози розмальовані на зелений кольор польської армії, німі свідки того, що тут діялося ще кілька днів тому. Натискаю на педалі, щоб якнайшкоропіше до Судової Вишні. Адреса й кличка — все в порядку. В Судовій Вишні та сама картина, що всюди. Багато війська, бойових машин і перше боляче підтвердження того, чого ми так боялися: великий відділ німецьких піонерів з розложеним на тягарових автах понтоновим мостом і різними іншими технічними оснащеннями тягнеться довгою валкою на захід. Значить, кінець форсуванню рік, здобуванню причілків — армія відпливає на захід.

Місцевого провідника не застав. Не знати, коли буде. Я пішов на помічний пункт і знайшов на ньому зв'язкового з Городка, що присланий сюди дістати інформації й доручення. Їм сказали, що десь тут мали б бути представники Проводу, і вони рішили вислати людей шукати. В хаті зібралось декілька людей, почали питатися про те, що діється, чого сподіватися. У них ще зовсім рожеві надії. Як не хочеться говорити їх про сумніви, можливу небезпеку поділу Полісся, Волині, Галичини між німців і большевиків! Але попередити треба. Розказав загальне, а решту зв'язковому з Городка з проханням, щоб передав це місцевому провідникові. Черговий етап Яворів.

В Яворові радість. До міста прибула німецька частина, що була на передміських вулицях Львова. Вони подають, що Львів окружений німцями, які

можуть кожної хвилини взяти його. Тільки не хотять брати боєм, щоб «не зруйнувати українцям столиці» і тому чекають на капітуляцію польської залоги у Львові. Слухаю і мені самому стає радісно. Ану ж ті всі сумніви й підозри, що німці «поділилися добиччю» з большевиками, безпідставні? Коли вони оточили Львів, то вони його візьмуть напевно, а опісля хіба не передаватимуть большевикам. Коли їхні війська оточили Львів, то значить, вони посуваються на схід від Львова. То все таки може все в порядку?

Без великого внутрішнього переконання, але з обов'язку передаю організаційному референтові повіту (провідника немає) — інформації й інструкції. Ледве я скінчив, він не звертаючи занадто багато уваги на мої песимістичні інформації й інструкції, каже — Друже, їдемо завтра до Львова. Хоч на передмістя. Може завтра місто впаде. Я зорганізую цілу групу людей. Там же треба буде якнайбільше наших хлопців.

Думка добра. погодилися. Почали обговорювати, хто і як поїде, скільки взагалі людей взяти з собою, які харчі і на як довго. Організаційний із своїми людьми приготував «виправу», а я пішов відвідувати своїх давніх знайомих і шкільних друзів, бо ж якийсь час ходив тут до школи. Пізно над раном пішов спати.

— Друже, вставайте! Большевики перейшли границю... Їх танки вже в Тернополі... І йдуть далі. Вставайте!

Мені здавалося, що я щойно приліг, ще й не заснув, як слід. Але вістки, що їх кричав мені над головою господар хати, відразу протверезили мене. Пішов нанівець наш «марш на Львів», милянкою банькою приснули перед очима вчорашні сподіван-

ня. Назад до дійсности! Простої, суворої, гнітучої — такої, що в ній нічого не дістати даром, випадком, а за кожен здобуток солоний піт заливає очі. Назад до дійсности! — було видно на лицах тих, з якими ми вчора вибиралися в тріюмфальну дорогу, тепер же, пригадавши ще раз, що треба робити, розходилися. — Беріть, друже, хліб і до хліба. Киньте у торбу, пригодиться — виряджали мене, як і на всіх інших станицях.

«Старою» дорогою, якою мандрували ми стільки разів безжурними пластунами на чолі з своїм опікуном полк. Іваном Чмолою, подався я на Городок. Містечко це було для нас, учнів яворівської гімназії, «брамою» на Дністер, у Карпати, у довгі мандрівки по галицьких дорогах і стежках. Колись на цій дорозі полк. Чмола вчив новаків тайнств мандрівки, використання й береження своїх сил, вміння носити тяжкий наплечник. Тепер же гнаний несподіваним розвитком подій, я мчав, щоб якнайскоріше поспіти на пункт, де мусів бути постійний зв'язок зі Львовом і крайовим провідником. По дорозі ніодного німецького вояка, все спокійне, селяни, як завжди, господарять, неначе б смерч війни взагалі не заторкнув цих околиць.

У Городку несподіванка. Хоч знаний мені організаційний пункт був недієвий, але мене завели на новий, і я тут зустрів Опришка. Де Опришок, — там десь недалеко і Крайовий. Бо Опришок — одна з найбільше довірених осіб у нього, приятель, порадник. Міцний і коренастий, погордливо наставлений до всякої небезпеки, він непохитно вірив, що його зірка ще блукає десь високо у небесах і ми не ще чимало часу, заки вона почне падати.

— Я вчора був у Самборі, в полковника Сушка. Маю матеріяли й інструкції. Може, щось переказати від вас? Мені казали, що ви будете в тих

теренах, тому передали і вам дещо. Я йду прямо до Крайового. Він з групою людей, на чолі з вашим приятелем Ілярієм... Той тепер організаційний референт. Забрав ваш хліб, — жартував далі Опришок. — Він добре справляється і тепер хіба доведеться вам брати в нього якусь область, — сміявся Опришок.

З Опришком не можна було наговоритися, бо він «усе знав». І події і людей. Лопатинський, мабуть, не мав ніяких таємниць перед ним, а він за те працював більше, як хтонебудь інший. Ніяке завдання для нього не було затяжке і ніякий ризик завеликий. Перехід большевиками польського кордону і їхнє простування на Львів зовсім не позбавили Опришка оптимізму й самопевности.

— Ну, то що? Будемо з ними битися. Може краще, що вони прийдуть сюди, бо не треба буде постійно пробувати висилати найкращих людей через їхню границю. Ви самі знаєте, скільки це нас коштувало!? — філософував Опришок.

— Все ж таки, вони винищують все здорове й свідоме з корінням. Подивіться, що вони зробили на Надніпрянщині! Там гірше татарського лихоліття.

— Тут, на західніх землях, їм таке не вдасться. Ми в підпіллі і з підпілля не вийдемо. Теж для їхньої приємности не будемо робити повстання. Полк. Сушко власне передає, щоб існуючі групи розійшлися, розплилися в своєму терені, заховали зброю, а всю роботу вести, як у найгірших часах — п'ятками, а навіть трійками. Не спішитися з набором нових людей. Особливу увагу звернути на небезпеку агентури. І заки большевики зорієнтуються, зорганізують «капусів» (донощиків), то напевно щось станеться.

— Що станеться?

— Що ви питаєте. ніби самі не знаєте: війна між ними й німцями. Гітлеризм і большевизм — це вода і вогонь. Вони співіснувати не можуть, вони себе взаємно виключають, — рубав Опришок.

У нього всі справи ясні і прості, — думав я. А Опришок продовжував:

— Казав полковник, що німецькі старшини тільки головами хитають, коли їх запитати, що воно таке діється. І ніхто з них не вірить у тривалість того союзу. Інакше й не може бути. Все незабаром зміниться. Певно, що якийсь час буде тяжко, треба буде помучитися й може кусень хліба треба буде видирати пазурями. Але це не буде довго. Пригадайте собі, що тому два місяці ми сиділи на полукіпках під Скниловом, дороги були обсажені польською поліцією і військом, а що в міжчасі сталося? Тимчій вислав вас на Волинь творити зелені кадри на випадок війни й будувати основи під майбутню політичну роботу, а сьогодні вже фактично по війні. І яка війна! Я ані разу не вистрілив навіть з пістоля. Спочатку ми були озброєні, як на справжню війну, тягали зі собою все можливе, гранатами обвішувалися, як грушками. За кілька днів війни поляки почали дерти на всі чотири вітри, залишаючи цілі обози, то ми знов вернулися тільки до пістолів. Так, що нам нічого боятися. Ми собі раду дамо.

— А не думаєте, що ваша постава суперечить тому, що через вас переказує полковник Сушко?

— Чому? Він тільки вимагає обережності та накликує, щоб не легковажити большевиків. Зрештою, всі старі завжди більше налягають на обережність, але хто має рацію — покаже майбутнє.

— Воно правда. Мені пора в дорогу, щоб заки западе ніч, бути в Самборі. Передайте від мене

привіт усім друзям. Я напевно затримаюся в Самборі, бо мушу принаймні виспатися добре й відпочити трохи, тоді побачу Тимчія і Ілярія. Нагоновимосся.

— Так, візьміть нове гасло до відділу Свободи, бо його стежі ви повинні зустріти десь у районі Рудок. І не баріться там. Прибувайте з Тимчієм до нас. На снопах, чи у землянці, або в чагарнику, чи під прекрасним голим небом — в нас завжди доволі місця для добрих людей.

До Самбора був би я не добився ще цього дня, бо йтома таки добре давалася в знаки. На щастя, німці перепинили в дорозі для контролю. Випитавши докладно, зупинили тягарове авто, що їхало в напрямі на Самбір і решту дороги відбув я з усіма розкошами. Розмістився вигідно в тягарівці і мав доволі часу роздумувати над тими всіми змінами й переходами, що сталися за останні дні.

У Самборі, в приміщеннях, де був штаб полковника Сушка, вже нікого не застав. Тільки стрільці на подвір'ї робили службу. Будинки староства, чимале подвір'я справляли дуже додатне враження. Коли наш штаб у такому приміщенні, то може справи й не так дуже зле, — думалося мені.

Шукати людей тепер? Організаційного зв'язку, чи полковника? Вкритий пилюгою, небритий і вичерпаний довжелезною, та й не дуже легкою дорогою, рішив я піти ночувати. З нічлігом не було в мене тяжко, тут у мене була неначе постійна квартира: у місцевого купця, давнього знайомого, голови місцевого Відділу СУКіП (Союзу Українських Купців і Промисловців), Степана Хом'яка. Він мав крамницю з залізними виробами біля торговиці, нарікав завжди на тяжкі часи і на те, що в «різні» (податковому уряді) виточують з нього

рештки крові, але всі знали, що він матеріально стояв дуже добре.

Наступного дня вранці пішов я до будинку староства. Полковник Сушко, вислухавши мого звіту, запитав:

— Чи німці відступають з передових позицій, посуваються ще далі вперед, чи розташовуються на довше перебування на тих позиціях, що їх займають?

— Я не бачив частин, що рухалися б уперед. Зустрів тільки раз у Судовій Вишні тяжкі піонерські частини у відході на захід, ніяких інших. Але я не бачив найменших слідів, щоб частини розташовувалися на довший час. Мені виглядає, що все так, як було у поході, застигло на зайнятих теренах. Чекає.

— Виходить, що нам тут говорять правду. Ще ніхто з них не знає напевно, що станеться. Як далеко посунуться большевики, де буде демаркаційна лінія — кожен думає по своєму. Ви, друже, дістанете від мене доручення, заки приїде Славко (Ярослав Барановський), якому ви підлягаєте. Він тут був учора, але поїхав на схід в напрямі Дрогобича — Стрия з наміром зв'язатися з організаційною сіткою, дати їм вказівки, заки можна буде передати формально через Крайовий Провід. Теж поробить він заходи, щоб усі наші в'язні з Дрогобицької тюрми подавалися на захід, там ми заопікуємося ними. Мабуть, зорганізуємо їм добрий відпочинок разом з відповідною лікарською опікою. Тим часом ходить зі мною... Ось тут вам секретна кімната староства. Як бачите, тресор ми вже розбили, але не багато документів знайшли. Здебільшого списки підозрілих у шпигунстві на користь Німеччини, та довгий список наших громадян, запідозрених у

членстві ОУН. Питали місцевих членів про тих людей, нам відповіли, що це просто прізвища активніших громадян, деякі з них не то членами ОУН не були, але не скривалися зі своїми іншими поглядами. Та полякам вистачало їхня громадська активність, щоб зареєструвати їх як членів організації і в часі масових арештів загнати в тюрму, чи до концентраційного табору. В шухлядах і шафах є ще чимало папок, але, як побачите, вони перечислені. Певно важливіші документи забрано з них. Та все таки їх треба переглянути. Кожен документ зокрема. Крім цього, обшукайте кімнату, тут можуть бути сховки. Коли щось важливе, кличте мене, я в сусідній кімнаті. Коли мене не буде, Сулля (псевдо) завжди знає, де я.

Я довго розглядався по кімнаті, обстукував стіни, пересував меблі, перевірював всі нерівності в стінах і підлозі, вікна й двері, одначе ніякої схованки не знайшов. Черговим завданням було перевірити, чи в печі нема попелу з палених документів, які ще може частково можна б відчитати. Провірювати піч треба було вже тільки «для чистої совісти», бо кругом неї було чисто, як би свіжо заметено. Ледве я відчинив дверцята, зі середини посипалися надпалені папери. Очевидно, напхали їх туди забагато, а потім підпаливши, примкнули щільно дверцята, певно в поспіху, і брак продуву задушив вогонь. Тут мусять бути цікаві матеріяли! — подумав я. І справді, вони й були тут.

Дарма, що деякі аркуші були надпалені і їх не можна було відреставрувати, знахідка була особливо цінна для нас. На довгих аркушах були списані щомісячні виплати для поліційних конфідентів і провокаторів: з-поміж українців, комуністичних, польських, соціялістичних і різних інших. Прямо ціла армія тайних співробітників, що жиру-

вали серед своїх співгромадян, друзів і приятелів. Приглянувшись ближче, я побачив, що цей список на ділі для нас безкорисний. Хоч він був складений «по групам», як згадано вгорі, але всі особи виступали під криптонімами. Ані знімок, ані їхніх підписів, ні даних про особи не було ніяких. Не зважаючи на те, я впорядкував аркуші, відложивши окремо «наші» українські, окремо комуністичні, а всі інші скинувши разом. Розбираючи дальше матеріал, натрапив я на звичайний зшиток у непомітній, сірявій обкладинці, з трохи надпаленим рогом. Яке ж було моє здивування, коли в цьому непомітному зшитку знайшов я ключ до всіх криптонімів! Пильна душа якогось бюрократа при кожному криптонімі подала не лише ім'я і прізвище та адресу, але які організації, середовища та зокрема яких людей даний донощик «обслуговує». Довелося пріти, читаючи не раз не зовсім чужі прізвища. Деякі серед тих типів відзначалися особливою «оперативністю»: вони були в різних організаціях, з усіх тих організаційних складала поліції звідомлення і, як потвердили місячні фінансові звіти, діставали нічого собі грошеві нагороди. Правда, траплялися й такі, що їх Юдин гріш був мінімальний.

Про цю знахідку я вважав відповідним негайно повідомити полковника Сушка. Полковник, переглянувши папери, рішив, щоб я якнайдокладніше провірив увесь матеріал, знайдений у печі і якнайскоріше приготував звіт. Окремо підкреслив полковник, щоб я зберіг тасмніцю знайденого, бо коли інформація про те розійдеться по місті, можуть трапитися різні комплікації. Рівночасно доручив полковник, щоб почати збирати від місцевих членів Організації і інших людей додаткові інформації про розшифрованих донощиків. Бо ж перед арештом і поставленням перед Револуційний Три-

бунал треба перевірити всі потрібні дані, зокрема ствердити, наскільки даний донощик пошкодив різним людям.

При праці над тими матеріялами й виготовлюванні звіту застав мене Ярослав Барановський, що вернувся із своєї дороги. Він уважно переглянув матеріяли, зокрема ті, що відносилися до українських справ, і сказав:

— Із звітом не поспішайте. Я поговорю з полковником. Тут мусять бути ще й інші матеріяли.

Тепер замкніть кімнату й ходіть зо мною до будинку поліції. Там теж є цікаві речі і їх треба переглянути та ними заопікуватися. Ми вже там були з комендантом української міліції, децю переглянули, але ані він, ані я не мали часу перепрацювати все. З того, що ми там знайшли, я підібрав гончий лист за собою, до якого долучена копія моєї знімки, яку мені вкрали одного дня в Празі на університеті. Я залишив індекс на столі професорові до підпису, а коли відбрав, знімки не стало. А є там матеріялів мабуть більше, як тут. Тільки вони, певно, іншого роду. Тож ви мусите взяти на себе їх перевірку. По дорозі вступимо на міліцію взяти ключі до потрібних нам кімнат.

На поліції пізнати було, як народ її любив. Хто тільки зайшов сюди, то виявляв свої «симпатії»: один надломив двері, другий розбив бюрко, ще інший брався до крісел, декому вистачало тільки порозкидати папери. В цьому приміщенні була не лише повітова команда поліції, але ще й якісь експозитури різних вищих поліційних установ. Через те і роботи показалося тут багато більше ніж у старостві.

Перебравши ключі, я тут улаштував свою «квартиру», приніс документи зі староства й по-

чав «урядування». Урядувати було з чим так, що тільки голод виганяв мене звідси. Навіть не дуже кортіло мене заскочити до староства, щоб там у нашому штабі довідатися, що діється в світі. І коли б не родина Хомяків, у яких я жив і харчувався, та різні знайомі, яких у мене було в Самборі чимало, а яких я зустрічав на вулицях, або які заходили на квартиру Хомяків, щоб засягнути язика «що діється» — то я мабуть на добрих кілька днів був би зовсім відірвався від світу. Щоб їх усіх задовольнити, я мусів забігати до штабу кілька разів денно, хочби тільки на короткий час, зібрати найновіші відомості і таким чином могли трохи задовольнити допитливих, непевних свого завтра громадян.

Це завтра ставало щораз невизраźніше. Спочатку всі повторяли в місті: «де стане стопа німецького вояка, там і буде демаркаційна лінія», згодом почали говорити «пів Волині і Полісся, та пів Галичини», що виглядало зовсім логічно, згідно з розбійничою поведінкою «пів-на-пів», то знов хтось пригадав «лінію Керзона», що перебігала залежно від оптимістичного чи песимістичного наставлення даної одиниці. Два міста були завжди ключові у визначуванні тієї лінії: «Львів більшовикам — Дрогобич німцям». При всякій з тих розв'язок Самбір мав би залишитися на захід від демаркаційної лінії, тобто поза більшовицькою окупацією.

Хоч це давало підставу до деяких надій, але ніяких твердих даних за тими всіми твердженнями не було. Навпаки, було видно, що вони всі однаково родилися у людських поглядах та бажаннях, а ще часом притягали як аргумент якусь історичну аналогію. Мені тяжко було над цими вітками дебатовати з громадянами. Вони сподівалися від мене запевнень, а я, як і кожен інший, міг тільки здогадуватися. Вони сподівалися з війною щонайкра-

щого для себе і свого народу, хоч трохи справедливої історичної розв'язки, кроку вперед у нашій такій довгій боротьбі, а тут заносилося на невдачу.

Купець Хомяк, як пристало на купця, дивився на речі тверезо й оцінював положення та вигляди холодно:

— Я вже нікому не вірю. Добра з того напевно не буде. Коли б була добра вістка, її не ховали б. Зрештою, що доброго може бути в союзі з большевиками? Будьте певні: нагорі знають, але тримають для себе: мовляв, хай перемелюється. Люди поговорять і привикнуть до різного так, що ніяка розв'язка їх не заскочить... Нам же, таким, як я, залишається всюди те саме: тут тяжка робота, а там може бути ще тяжча. Під поляками тріщала шкіра по швам, а тепер, коли Польщі не стало, може статися таке, що й кістки тріщатимуть...

Та хоч говорив він так і, здавалося, бачить усе радше в чорних кольорах, але й у нього в очах було видно надію, що може все таки щось ненайгірше для нас з цього вийде. Може не багато, може замало, але щось таки вирвемо від долі цим разом.

Поринувши в тайні документи і прочитуючи їх за порядком, щоб вилучити всі в українських справах, я забув про ці всі великі справи, від висліду яких залежала наша доля. Документи ці своїм змістом переносили мене в останні передвоєнні роки, роки підпільної боротьби, настирливих зусиль революціонізувати широкі маси, творити відповідні організаційні рамки, вирощувати провідну верству, щоб могла подолати усі завдання, про що мріяла ціла наша спільнота. А які сили спряглися проти наших прагнень! І великі й малі, великодержави, малі держави, розвідки, протирозвідки,

поліції. Саме одна така, і то не найбільша, поліційна станиця була в мене на обсліді: скільки співробітників, явних і тайних, скільки заходів, різних маневрів і підступів, скільки техніки і матеріяльних засобів ішло на боротьбу з нами! Ставало прямо дивно: як ми могли втриматися в тій боротьбі?

Документи, як на фільмовій стрічці, передавали й навітлювали інформації з нашої підпільної роботи. Були там і точні відписи цікавіших звітів поодиноких донощиків, були матеріяли з закордону, інформації переказані чужими, з поляками заприязненими, джерелами, були інформативні бюлетені з фактичним поданням справ і подій, були ситуаційні опрацювання, прогнози, накінець вказівки, чого в найближчому майбутньому сподіватися і що в поодиноких випадках робити. Прочитати те все — не сила і я обмежувався до перегляду тих, що звертали на себе окрему увагу, а решту тільки класифікував.

Найбільше інформацій було з українського студентського життя. Видно, поліція й польські державні органи не помітили ще, що «часи Академічного Дому» і студентської супрематії в революційній роботі минули, і точка важкості тієї роботи пересунулася в інші соціяльні нашарування. Не лише на низу підпільної роботи, але й у вищих організаційних органах, а теж і в Крайовій Екзекутиві, були тільки деякі студенти. Правда, вони були закваскою, що зрушувала й побуджувала, а інші це були молоді інженери, адвокати, робітники, підприємці, службовці. Соціяльна база революційного руху обхопила всі суспільні верстви, що й відбивалося в складі його керівних органів. Крім цього, поволі поставала група «професійних революціонерів». Ті всі Левки Зацні, Тураші, Василі

Турковські, Миколи Вігуни і численні інші, хоч займалися прерізними заробітковими роботами, насправді «професійно» віддавалися тільки революційній діяльності, що стала головним завданням і змістом їхнього життя. Польські органи чомусь не помітили того і рилися далі в студентському середовищі і в студентських справах, шукаючи там джерела і вияснення для всіх проявів революційного життя і «винних» у щораз частіших революційних спалахах.

Серед поліційних звідомлень, розмножених урядами у львівському воєвідському уряді, а навіть у центрі у Варшаві, були звіти донощиків з розмов між студентами, з подій у студентській харчівні, на студентських доповідях, в часі національних свят і маніфестацій. Увесь той матеріал робив вигляд серйозного, основного вивчення проблеми, а на ділі був ударом у фальшивому напрямку. Державні польські органи і поліція були в цьому відношенні добрих декілька років позаду життя і розвитку подій.

Інший відтинок, що його поліція розпрацювала дуже основно, була наша кооперація. Тут поліційні «специ» пішли за популярними поглядами польської суспільности, а в першу чергу польської вулиці, і за вигадками польської преси, і то не тільки брукової, в роді «за масло Маслосоюзу — бомби для ОУН», або «сотки тисяч з кооперації на підрикну діяльність» і т. п. У звітах з тієї ділянки були подані виссані з пальця відомості про те, як українська кооперація продає за кордоном різні сільсько-господарські продукти, насамперед масло, а гроші пускає в нелегальні канали. Ставало дивно, що високі державні діячі й установи, замість перевірити явно й славно господарку й книговодство, підтверджували й вірили в цього роду історії.

Подібне було з нашими священниками. Згідно із звітами й опініями «пана коменданта постерунку» аж до «пана коменданта» поліції у воєвідстві, мало що не кожен, а напевно кожен другий наш священник, зокрема ті молодші, були «вивротовцями» і «члонками ОУН». Так і видно було, що коли б поліції дано вільну руку, то вона більшість душпастирів посадила б за ґрати, що вона зрештою нераз пробувала переводити в життя.

Якісь поліційні «специ» випрацювали еляборат під наголовком «В каждой вйосце гняздо ОУН» (В кожному селі гніздо ОУН), в якому доказували, що згідно з наказами «Провіду за ґраніцом» (Заґраничного Проводу), в кожному селі є принаймні одна ланка ОУН, яка тільки чекає на наказ з гори, щоб виконати якийнебудь акт проти Польщі. Документ цей так мені подобався, що я негайно відніс його полковникові, який, прочитавши його, сказав замріяно: — От, якби так було...

Не поминули звіти теж нашої інтелігенції в загальному, уважаючи її побіч священників спричинниками «всього лиха» і звалюючи на неї «вину» за те, «же хлопі бунтуйонсєн» (що селяни бунтують-ся). Дивно, що зовсім не було звітів, які з'ясовували б глибше тло розвитку національних почувань серед українських мас та які кинули б світло на нелюдські матеріяльні й соціяльні умовини життя широких кіл українського населення. Ані одного такого звіту я не знайшов. Може вони й були, але вища влада не подавала їх до відома нижчим, щоб їх «не деморалізувати», тобто, щоб їм не відкривати очей на глибокі коріння того, що діялося й росло серед нас.

Читаючи та переглядаючи ті всі дані, звіти й оцінки, я дивом дивувався, як могли нераз дуже високі державні чинники вірити в те все й причи-

шоватися до його поширювання. Було ясне, що фальшива інформація впроваджувала на фальшиві рейки й породжувала фальшиві оцінки серед відповідальних людей на всіх щаблях державної адміністрації. Це в немалій мірі давало вияснення, чому низові польські органи й польська суспільність таким всеобіймаючим невіглаством сприймали наше життя й наші зусилля.

Як я вже згадував, усі ці матеріали я класифікував, вкладав у папки і приготував до транспорту. Було ясне, що без огляду на події, матеріал цей тут залишитися не може. Одначе не я його вивіз на захід. Вивіз його до Коросна тягаровим автотом Ілярій Собашек, що прибув разом з Тимчієм до Самбора. Але це сталося вже після мого від'їзду з Самбора. Собашек ще раз його перевірів, заки передав під опіку іншим. Про це і про свою опінію сказав він мені під час нашої зустрічі на узгір'ях над Сяном, недалеко Перемишля, коли востаннє перехрестилися наші дороги: він ішов на схід, я на захід. Тимчій поїхав далі на захід на зустріч з членами Проводу і з Головою Проводу, Собашек вертався в край, щоб в часі неприсутности Тимчія заступати його.

Ілярій Собашек походив з дуже вбогої мішаної українсько-польської родини. Як більшість таких і його родина злилася з українською народньою стихією, жила й трудилася, радувалася й горювала разом з нею. Тому й не диво, що Ілярій вже в середній школі пристав до юнацьких гуртків. Вісім років у гімназії — це неповторна типова для українського заходу епопея селянського хлопця «у школах» у місті. Нові друзі, несподівані враження, розкритий, зовсім інший від села світ, а над тим усім тяжка хмара злиднів. Бракувало на книжки й зшитки, на взуття й убрання, та найбільше докучав голод.

Про цей голод і найбільше рафіновані трюки, щоб заспокоїти його, Ілярій розказував безконечну кількість сміховинних історій. Він взявся за дивний засіб: поборювати голод насміхом. Ми залюбки вслухувалися в історії, як «миші занаджувалися в хаті», «чужі незнані дітиська» використовували відсутність хазяйки, що вибігла на подвір'я «перекинутися кількома словами» з сусідками й ледве вспівала вскочити до хати акурат перед поворотом пана Костюка — так називався господар — з праці, коли вже ті «дітиська» поласували й хлібом і молоком погасили спрагу. Пана Костюка ці проблеми дуже хвилювали. Він майстрував удосконалені лапки на миші — на звичайні куповані рафіновані львівські миші не ловилися, — наслухував довго в ніч, коли вже появляться ті трекляті миші, але тільки зморений заснув, як повторялася звичайна історія. Ранком пан Костюк лаявся, як швець, а Ілярій, співчуваючи йому, вигадував різні способи, як позбутися шкідників.

Так перебився Ілярій через гімназію, здобувавши завжди найкращі оцінки, і виріс на стрункого, пристійного парня з буйною чорною чуприною, веселим усміхом і «мішком повних веселих голодних кавалків». Дівчата зиркали за ним, а неодному з його товаришів ставало заздро.

Воно й не диво. Бог бо не поскупив Іляріві і інших талантів. Він був добрий спортсмен, що завзято боронив кольори Сокола IV на Личакові, переконливий промовець, за яким зчаста заїздили представники підльвівських сіл і — леле! — писав поезії. А тим уже не багато могли пописатися.

В організації щабель за щаблем, акція за акцією підносився він по невблаганій піраміді, де смерть це «найвищий вінок».

Прийняв він свій «найвищий вінок» не в отвертому бою, не зі зброєю в руках, не в гроні друзів, а самотно в сірих тюремних мурах. Коли вже Яцишинові ставало загарячо й кожної хвилини міг прийти арешт, Організація дала наказ перекинути його на захід. З уваги на важливість завдання взявся за те Ілярій. Та не всім щастило перебитися через прикордонні застави. Падали на них не раз навіть найкращі. На суді Яцишинові дали двадцять років, — Ілярій закатований у часі допитів.

Ні дня, ні години його смерти, ні місця вічного спочинку ніхто не знає. Десь може у пісках Лиснич, або на янівських узгір'ях спочиває його тіло. Його тінь, його слова, запал, вогонь і віра мандрують завулками Личакова і просвічують молодому поколінню, новим юнакам і юначкам з убогих сіл і розтерзаних міст шлях у життя, шлях угору.

Між матеріялами на поліції знайшов я і гончі листи за мною після моєї втечі з тюрми. Не міг я надивуватися, що в тих гончих листах була гора небилиць. Навіть в описі особи, хоч, здавалося, це вже поліція повинна знати якнай докладніше, були звичайні неточності. Але одно заскочило мене: один з гончих листів подавав, що я перебуваю на Сяніччині. Звідки поліція могла мати цю правдиву інформацію? На щастя, і ця інформація була zdeформованою й унеможлиблювала пошукування. В ній було підкреслено, що я перебуваю «у неякого Старицького». Бідні агенти мабуть перерили всі лемківські реєстри й усіх Старицьких та людей з подібними прізвищами взяли під найгострішу опіку, очевидна річ, без висліду.

В часі, коли я рився в паперах, події не стояли на місці. По Самборі кружляли дедалі гірші здо-

гади. Місцеві громадяни зачали нас тиснути, щоб ми їм «сказали правду». Одного дня запросив мене до себе на вечерю мій давній знайомий, один з найсолідніших громадян і відомий патріот д-р Хомин. В часі вечері він поставив питання прямо: Що буде далі? Чому не скажемо людям правди? В наші вияснювання, що ми самі не знаємо, нам ніхто не вірить і в місті помітне значне незадоволення. Коли ми цього не полагодили, зародиться глибока нехоть до Організації, а ще більше до тих осіб, що тут діють. Дотепер ці люди мали всі симпатії за собою, та незабаром може прийти злам.

Я навіть не пробував докторові вияснювати, бо всі поголоски він уже чув, навіть я йому декілька разів дещо переказував. З його слів було видно, що діло серйозне і треба конче щось зробити. З цим я і пішов наступного дня до полковника Сушка. Полковник вислухав мене і своїм звичаєм поставив ще деякі запити. Він теж зустрічався з такою постановою, як у доктора Хомина, та не в такій відкритій формі. Але саме виступ д-ра Хомина показує справжні настрої, і їх не можна легковажити. А в тім, нам самим треба остаточно знати, що і як.

— Друже, хоч вірте, а хоч ні, але я нічого певного не знаю. Не знають і німецькі старшини, навіть найвищі, що з нами в контакті. Але я теж, як і ви всі і громадськість, маю цього досить. Сьогодні йду до штабу й вимагатиму категорично, щоб нам сказали. Це вже задовго тягнеться, щоб у військовому командуванні не знали цілої справи. Хай звідси натиснуть, їм напевно скажуть. Як тільки довідаюся, повідомлю вас, — закінчив полковник.

Перед вечором переказав полковник, щоб зайти до нього ще того самого дня в означеній годині.

Хоч я прийшов точно-точнісінько, я був останній.
— Видно, була нарада перед тим, — подумав я.

— Має прийти майор Демель. Вони обіцяли, що він передасть усю інформацію, і тому я вас закликав сюди, щоб ви почули з першої руки. Мусить бути погано, бо в штабі всім, як позамикало. Дехто з наших приятелів видимо уникав мене, а з інших ніхто вже не потішав мене надіями, ніхто не казав «де станула стопа німецького вояка»... Мабуть, большевики заберуть значну частину Галичини й Волині та Полісся. Та сподіваюся, що нафти німці таки не дадуть, і Дрогобич залишиться по цьому боці. Нафта ж їм потрібна, як рибі вода... — з'ясував положення й подавав свої думки полковник.

На цьому тлі почалася дискусія. Не довга була, бо прийшов майор Демель. Про Демеля ми всі знали, що він справді із розумінням та прихильністю ставиться до нашого народу і його прагнень. Високий, стрункий, завжди без закиду елегантний і до кожного дуже чемний, він здобував довір'я й симпатії.

Цього разу він не привітався «гайль Гітлер», як це робив раніше, але дуже підкреслено сказав: — Добрий вечір, пане полковнику і мої панове. Полковник Сушко мотнув на це головою і сказав напівголосно: — Дуже погано. Попросив німця сидати. Та цей згадав, що йому краще кімнату з мапою. Ми перейшли до другої кімнати, де велика частина стіни була закрита пересувною чорною таблицею. На цій таблиці були зазначені українські території під Польщею й сумежні терени, приблизна лінія фронту і різні інформативні знаки, зрозумілі тільки для втаємничених.

Демель поведився дуже стримано й методично.

Підсунув крісло до таблиці, поклав на ньому свою папку, а сам підійшов щільно до стіни:

— Пане полковнику, панове! Те, що я вам скажу тепер, офіційне. Але тільки для вас, ні в якому разі прошу цього не поширювати, доки не буде офіційного комунікату. А коли б воно вийшло, то ні в якому разі прошу не відкликуватися на мене... Тут він зупинився, мені виглядало, що концентрується й добирає слів для дальшого викладу. — Демаркаційна лінія визначена. Південна частина дефінітивна, над північною є ще дебати, армія висуває свої вимоги безпеки, але великих змін від того, що я скажу вам, не буде. Іде вона — і знов зупинка. Подивився на кожного з нас, стримав свій погляд на полковникові Сушкові і якийсь час говорив так, неначе тільки полковник був у кімнаті.

— Пане полковнику, демаркаційна лінія починається в Карпатах, недалеко села Волосатого, в районі джерел річки Сян. Іде вона здовж Сяну аж до точки, що вище міста Ярослава... — знов зупинився. Ми здеревіли. В кімнаті, здавалося, навіть ніхто не дихав. Кожного лице стягнулося й застигло: вся Галичина большевикам! Полковник Сушко пересохлим голосом перебив Демеля:

— Пане майоре, прошу повторити, а якщо ви маєте запис, то прочитайте нам.

Демель витягнув аркуш паперу, форму радіо-телеграфічного запису, і почав читати слово в слово те саме, що сказав нам перед тим. Він вивчив текст напам'ять...

— ... Від Ярослава на схід попри Чесанів, залишаючи його по німецькому боці, аж до Белзця, залишаючи його по німецькому боці. Звідси на схід річкою Солокією аж до Кристинополя над Бугом, залишаючи містечко Белз по німецькому

боці. Потім Бугом на північ аж до ріки Вепр... Вла-
сне в цьому районі демаркаційна лінія ще не ус-
тійнена остаточно...

Я глянув на полковника. Він був блідий, тіль-
ки очі в нього блищали. Не чекаючи, аж Демель
скінчить, він сказав:

— Дякуємо, пане майоре! Дякуємо, ми муси-
мо застановитися.

Це значило, щоб Демель залишив нас самих.
Демель зрозумів намір полковника й майже тихо
додав:

— Ні, це ще не все, що я вам хочу сказати.
Заки я вас залишу, мушу вам ще дещо сказати...
Від себе й своїх приятелів. Насамперед передати
глибокий біль і співчуття нас усіх, старшин і тієї
частини вояків, що розуміє про що йдеться. При
цьому мушу вам сказати, що прихильність, симпа-
тії і гарантії співпраці німецької збройної сили —
ви маєте запевнені. Всі матеріальні й технічні по-
треби, які ви матимете, ми задовольнимо. Так само
всіх ваших людей. Ваші парашутисти, що верну-
лися або вернуться з поза фронту, будуть відпові-
дно забезпечені. У випадку їхньої загибелі, ми за-
опікуємося їхніми родинами.

— Ваші збройні відділи залишаються на тих
самих правах, що дотепер. Коли вважаєте доціль-
ним, можете їх доповнити. Поліцію на українських
теренах по нашому боці творите ви і прошу негай-
но приступити до цього. Де є міліція і ви з неї за-
доволені, переведіть її у поліційну форму. Накі-
нець мушу вам передати, що ви із своїми людьми
переймаєте охорону границі на Сяні, а які відтин-
ки на півночі, подамо вам пізніше... — і, після ко-
роткої застанови: — Зрозумійте нас, ми не рішали
цього, ми тільки вояки! —

— Дякуємо, пане майоре! — полковник підвівся й відвів майора до дверей, цей поздоровився по-військовому і вийшов.

Після цього кам'яна тишина. Ніхто — ні слова. А потім заговорили всі...

— Це неможливо... Це неймовірно... Виключене, щоб німці віддавали нас більшовикам та ще й уступали добровільно з території, де не тільки «стояла стопа їхнього вояка», але й стільки їхніх стрілецьких могил... Просто неможливе: більшовики з нацистами, як мадяри з поляками...

— Друзі, а я думаю, що це правда, це факт. Шкода потіпати себе, Демель напевно говорив правду. Я вже від кількох днів помічав у штабі зміну настроїв, можна було чути в повітрі щось недобре, але такого я не сподівався.

І знов почалася гарячкова дискусія, в якій ще не було видно якихось спільних загальних висновків. Тоді втрутився Ярослав Барановський, що весь час сидів мовчки:

— Добре, але що ми в цій ситуації робимо? Що скажемо людям, які інструкції дамо, вказівки? Бо ж не будемо зойкати, ані плакати. Власне в цій трагічній ситуації ми мусимо зайняти виразні позиції... І навчитися ще раз, не знати вже котрий у нашій історії...

Хтось перебив Барановському, і всі знов почали говорити навипередки. Один хотів вносити негайно «дипломатичний» протест, інший пропонував негайно для демонстрації відкликати свої відділи з фронту і взагалі з-під німецької опіки, знов хтось інший домагався зірвати з німцями остаточно і «раз на завжди». Наперед Карпатська Україна мадярам, а тепер Галичина, Волинь і Полісся більшовикам! Чого ще більше чекати? Щоб нас у запечатаних вагонах передали більшовикам?

Зробилося гаряче. Виглядало, що розійдемося без якихсь уточнень. Все ж таки полковник навів якийсь лад:

— Признаюся, що я спочатку не вірив своїм вухам, коли чув, що говорив Демель. Щось таке, такий удар і так несподівано! Але треба прийти до себе, бо нас завтра вранці запитають, що робимо. Я вас заскочу, коли скажу, що, не зважаючи на біль і обурення, нам це треба прийняти як факт. Ми ж не маємо сили змінити його! Протести, негодкування, заклики, очевидна річ. Але це інша справа. Відділи треба зберегти, а як зможемо, то розбудувати. Використати пригожу нагоду. Граничну сторожу почнемо формувати негайно, щоб вона почала існувати, заки німці обсадять лінію Сяну. Нам треба брати, що зможемо, та добиватися дальшого. Бо не забуваймо, їм не тяжко змінити поставу й «забути» про обіцянки. Заберуть Демеля й інших, дадуть других, а ті заспівають зовсім іншої. Таке бувало й ще напевно нераз буде. Тому, не чекаючи, треба обсадити всі поліційні станції на наших теренах і вищі команди. В тому напрямі я видам негайні виконавчі доручення через наш військовий реферат, але прошу вас, друзі, наперед висловитися до цього конкретно. А вас, друже Барановський, прошу такі самі доручення, як я видам по військовій лінії, передати по організаційній.

Очевидна річ, що я прилучуюся до вимоги вислати протести, куди слід, але й почати ширшу акцію. Цю протестну акцію використати як один із засобів тиску за дальшими здобутками. Про це ми негайно повідомимо голову Проводу і неprisутніх тут членів Проводу. Хай вони знають нашу думку і наші вимоги щодо дальшої акції. Я прилучуюся до думки, що ми не сміємо бідкатися, мусимо кинути до збільшеної активності.

Це мої думки і прошу висловитися до них.

Хоч думки полковника чимало охолодили атмосферу, але дискусія далі йшла гаряче. Кожен починав із категоричного засуду німців. В ході дискусії ставало щораз ясніше, що хоч які приманливі вимоги якнайгострішої реакції, включно із зірванням з німцями, коли б їх застосувати, вони не зміцнять, а мабуть ослаблять позиції визвольного руху.

— Може ви, друже інженере, скажете свою думку, — звернувся полковник до інженера Бойдуника. Інженер виразно ще не прийшов до себе, він і не сподівався, що його запросять до слова. На ньому видно було, як він переноситься із свого світу, в який його вкинули інформації Демеля між нас. Він думав і мовчав, аж після якогось часу почав говорити:

— Саме перед виїздом на фронт я відвідав деяких з тих друзів, що завдяки німцям потратили своє здоров'я в малярських таборах. А скільки і які загинули! Цим хворим тепер, як і нам, німці дали лікарні, лікарську опіку й санаторії, відпочинок — але ж чи цього ми бажали?... Я просто не можу зрозуміти того, що сталося. Я хвилинами не вірю в це. Мені здається, що це поганий сон. Але бачу вас перед собою і переконуюся, що це правда. І тепер я найрадше кинув би це все й зашився в якесь село кооператором, учителем, чи що, жив з людьми і робив найтяжчу роботу серед народніх низів та забував про те все що сталося, що ми чули недавно... Я є за якнайгостріші протести та виступи. Але цим ми не вичерпаємо справи. Маємо діло з перфідною силою, з людьми, що нараз «грають на кількох фортепіянах». Десь перед тижнем у штабі в Хирові німці говорили мені про «Фертравен геґен фертравен» (Довір'я за довір'я) і ось маєш довір'я! Чим таке довір'я кінчається! Якщо

вони під цим «довір'ям» думали, щоб ми здалися на їхню ласку, то дуже хибно про нас поінформовані. Бо ж суть українського націоналізму в тому, що ми ані на чужу ласку, ані на добру волю не розраховуємо. Ми можемо в додатку до наших народніх потенцій намагатися використати всі можливі зовнішні сили, але на них і їхній добрій волі будувати — ніколи.

Але розберімся, хоч би коротко, в існуючих в цьому моменті можливостях: а) зірвати з німцями, б) якнайгостріше заперечити їхній поступок і домову з большевиками про передачу українських західніх земель, але не зривати з ними, тільки, використовуючи ситуацію, вирвати якнайбільше, в) не реагувати на німецько-московське домовлення в справі українських земель, заявити, що це їхня постова, яка нас не зобов'язує, і далі робити своє діло.

Щодо першої можливості, то вона найпряміша і її найлегше було б нам обґрунтувати та переконати до неї членство. Але не цілу українську суспільність. При застосуванні цієї розв'язки ми повністю обмежуємося до власних сил. Це для нас не страшне й не було б уперше в історії нашого революційного руху, але ми поставили б німців і на низу і на верхах проти себе, коли хочемо бути консеквентні. Консеквентними ж ми мусимо бути: що говорити, те й робити. Це утруднило б нам контролю всіх майбутніх самоврядних установ, включно з поліцією, контролю шкільництва, кооперації тощо. Ми мусіли б зрєктися тих озброєних формацій, що їх уже маємо, чи будемо мати, а нам широкий доступ до зброї конче потрібний, врешті ми створили б порожнечу і в неї напихалися б люди, які не завжди мали б добро спільноти на увазі, а навпаки, свій інтерес. Далі я все ж таки вірю, що такому станові, як тепер, не бути вічно, при майбут-

ніх поворотах нам таки треба буде ввійти в контакт з німецькими чинниками і, очевидна річ, починати з нічого. З цього логічний висновок: хоч як перша пропозиція близька нам психічно, ми її, холодно розважуючи справи, прийняти не можемо.

Другу можливість фактично вже запропонував полковник і, здається мені, що більшість прихилиється до неї. Правда, є вона нашим відступом у тій чи іншій мірі. Але ми йдемо на той відступ тільки тому, щоб приготувати собі кращі позиції і більші сили для майбутнього сильнішого наступу. Цю думку треба розпрацювати, переконати до неї революційний актив, бож будуть такі, які зареагують «ідемо проти німців», що в існуючій ситуації і нерациональне і передчасне. Я, як Головний Контрольний УНРуху, заявляюся за прийняття цієї розв'язки.

Бо третя не лише позбавила б нас шансів «виривати, що можна», була б фактично пасивістичною, а такими ми бути не можемо, і створювала б небезпечний прецедент: німці роблять своє відносно української справи і це їх діло. А воно так не може бути. Вони мусять знати, що вони є обмежені українською стороною в довільній поставі до нашої справи. Доки вони заявляють, що з нами. Коли скажуть, що проти нас, тоді ціла ситуація зміниться.

Після виступу інженера Бойдуника дискусія ще велася, та вже нічого нового не додала ні до його виводів, ні до думок полковника. Тоді перейшли ми до обговорення організаційних завдань, у тій зовсім новій ситуації. Вступні думки подав Ярослав Барановський.

— Те, що ми тут скажемо, напевно не вичерпає всіх питань організаційного життя й роботи ні по цьому боці фронту, ні по тому. Але ми мусимо

вже з'ясувати, а як треба то їй узгіднити, основні завдання, щоб уже завтра можна було давати людям вказівки та вести роботу.

Перед нами два нераз суперечні завдання. Це я говорю про землі, що їх окупувають большевики. З одного боку, вивести з тих теренів можливо всіх відомих і розконспірованих за Польщі членів підпілля, а з другого боку, поставити там таку нову підпільну систему, що мала б вигляди втриматися під большевиками якнайдовше. Суперечність полягає в тому, що ми виводитимо з тих теренів досвідчених у революційній роботі людей, які там дуже придалися б. Та на це не маємо ради. Не можемо мати ілюзій: большевики мабуть спочатку зачнуть загравати з нашими людьми, а опісля, сконсолідувавши свої позиції й розбудувавши систему своїх явних і тайних співробітників, вдарять по нашому членстві і то якнайжорстокіше. Їм попали вже напевно і ще більше попаде в руки польських документів про українські справи. В їх руках опиняться багато працівників польської поліції, що були зайняті на протиукраїнському відтинку. Отже є підстави побоюватися, що большевикам стане майже все про нас відомим. Наші власні, українські донощики і провокатори, що продавалися польській поліції, перебіжать до большевиків — тим байдуже, кому служити. Служили полякам за юдин гріш, послужать і большевикам. Значить, ми не можемо мати ілюзій, що з малими винятками наше членство, яке залишилося б під большевиками, буде знищене. Тому їх ми мусимо перекинути на цей бік фронту.

У справі перебудови сітки і нових метод підпільної діяльності під большевиками випрацюємо спільно з виконуючим обов'язки Крайового Провідника та з його співробітниками нові напрямні й ін-

структаж. Ці люди повинні бути вже в дорозі до нас.*)

Та заки прийде Тимчій зі своїми людьми, я мушу передати на той бік фронту інформації й загальні доручення. З цим ждати не можемо. Кожна проволока може нас коштувати дуже дорого — життя найкращих друзів. А втім, ми революційна організація й на всі події, а в першу чергу на цього роду події, мусимо реагувати з місця. Крайовий може прийти за день чи за кілька, тут він муситиме залишитися якийсь час, в його оточенні може не бути вільної людини до такої подорожі, отже ми мусимо цю проблему розв'язати самі. Від цієї розв'язки залежить дуже багато, бо оце вперше після майже двох десятків років большевики захопили нову велику частину території, і люди чекають нашої відповіді. Я свідомий, що ми зовсім не знаємо, як переходити тепер большевицький фронт, якого прикриття вживати, чим маскуватися. — Не було часу зібрати потрібних для цього відомостей. Ми зовсім не знаємо, як большевики оперують тепер на фронті і близькому запллі. Признаюся, я покищо не бачу тих людей, що могли б піти. Але такі му-

---

*) Я Барановський назвав Тимчія-Лопатинського виконуючим обов'язки Крайового Провідника, бо формально Крайовим Провідником був ще Мирослав Тұраш. Мирослав Тұраш виїхав через Румунію за кордон (словацького кордону він уже перейти не міг з огляду на присутність польської армії), брав участь у Другому Конгресі — Великому Зборі Українських Націоналістів у серпні 1939 року в Римі і подався назад до краю. Границю мав він перейти на туристичні папери в Татрах. У Татрах і загинув слід по ньому. Переведене слідство (вів його між іншими теж і Микола Лебедь, який мав нагоду побувати довший час зимою 1939/40 в Татрах), не розв'язало загадки смерті Тұраша. Але в часі самбірської наради ще були надії на поворот Тұраша.

сять знайтися... Може, хтось піддасть якісь пропозиції?

Всі були заскочені закінченням Барановського. Не тому, що воно було незвичне. Навпаки, його висновки були зовсім на місці. Але очевидність потреби вислати негайно людей і брак таких людей заставляли мовчати. Бо й справді, як же слати людей у зовсім невідоме? Самому йти, зовсім інше діло, але слати людей?

Мовчанку перебив я, бо, ніде правди діти, присутні таки сподівалися від мене якоїсь думки чи пропозиції. Я ж ще недавно був на тому терені, був організаційним референтом, знав кращих місцевих людей, отже кому, як не мені, дати відповідь на поставлене Барановським питання?

— Таких людей я тут не знаю. Є ряд добрих людей, є декілька в бойовому відділі, але це все замало. І тому піду я. Піду насамперед до Львова. Я там прожив ціле життя, знаю місто та людей і мені там буде найлегше. Знаю нашу загальну лінію тепер, можу відповісти майже на всі питання. Знаю терен доступу до Львова... Може перед відходом знайду когось, що погодиться піти зо мною. Завтра скажу про це; коли ні, піду сам.

Знов мовчанка. Я відчуваю, що іншим співучасникам наради ніяково. Личило б відмовляти, але моє рішення таки зовсім виправдане й найдодільніше в даних умовах. Мовчанку перебив полковник.

— Добре. Ми приймаємо це до відома. Це мабуть і найкраща розв'язка. Хоч ризик великий, але завдання оправдує цей ризик. Я думаю, що відходу не слід відтягати. Завтра вранці я матиму готові вказівки по своїй лінії. Напевно друг Барановський буде мати свої теж. Тепер, заки ще розійдемося та коли хтось ще не піднесе якоїсь важливої справи,

мусимо роз'яснити одне питання. Тим більше, що відповідь на нього треба подати в большевицькому запллі. А це питання: наші відносини з українськими партіями, що діяли легально під Польщею, і з їхніми членами. Може ви, друже інженере? — звернувся полковник до інженера Бойдуника.

— Я пропоную залишити тепер на боці нашу загальну політику на внутрішньому відтинку, нашу поставу до партій і груп. Все так нагло і глибоко змінилося, що ті всі проблеми треба передумати, передискутувати, перевести розмови з деякими з тих, що їх вчора називали угодовцями, і щойно тоді можна буде говорити про опрацювання загальної нової внутрішньо-політичної лінії. Коли ж ідеться про членів тих партій і груп, то в нас не сміє бути ніяких сумнівів! Ми всі однакові українці, немає між нами національних різниць, а с різниці поглядів, тож мусимо стояти разом, співпрацювати, зокрема в тій претяжкій і складній ситуації помагати собі взаємно. Організація помагає кожній українській людині. І я прошу передати це якнайскоріше на терени, свіжо окуповані большевиками. Там ще напевно залишилися взаємні антипатії, ресентименти, старі негодування — що зовсім зрозуміле. Ми ж з ними змагалися, билися нераз навіть дуже гостро, може часом і загостро. Але це було. Тепер нова дійсність. І в тій новій дійсності ми всі разом і всі однакові.

Пізно вночі вернувся я до хати. Хомяки чекали на мене. — З вечерею, — сказала господиня. Але я відчував: вони чекають вісток. І їм треба було сказати. Вимога Демеля не поширювати поданих ним інформацій була чисто формальною, що він підкреслив, додаючи, щоб не покликуватися на нього, коли б вістки стали відомими. Він бо знав, що ми не сміємо тих інформацій тримати для себе.

Полковник домагався їх власне для людей, а не тільки для себе. Щоб відразу не «застрелити» господарів страшною для них вісткою, що їх місто незабаром опиниться під большевиками, я почав з чого іншого:

— Завтра виїжджаю... Мабуть, на довше... Не знаю, чи вернуся ще в Самбір.

— Куди? Чому? Що сталося? — занепокоєним голосом запитала хазяйка. Видно, я своїм голосом таки прозрадив чуйному жіночому вухові, що не з добром прийшов і не добрі вістки женуть мене знова в дорогу.

— Багато сталося... І то дуже поганого, — не витримав я.

— Що таке? — перепитувала господиня, а господар не звертав погляду з моїх очей.

— Що сталося? Краще не говорити б... Нещастя. Большевики йдуть до Сяну!...

Господиня схопилась зі стогоном: — О, ні! Цього не може бути? Не кажіть! А що з нами? З нашими родинами? Нашими дітьми?... Ми ж... — і кинулася до другої кімнати, не витримавши. Хом'як нібито «тримався».

— Я того боявся. Забагато непевности й слухів. Але що робити?

— Ясно: йти за Сян. Ви відомий громадянин, активний, до того заможний. Вам большевики не перепустять.

— Але ж це не буде тривати вічно. Таке щось неприродне, незрозуміле... Може все таки перетриваємо... Стільки праці, стільки зусиль, поту, недоспаних ночей, а журби. Подивіться на мої руки, я ж дня не був без тяжкої праці і тепер кидай це все чортові в зуби і йди в світ за очі? Ні! Це не буде

вічно. Ми перетриваємо! Перетривали інших, перетриваємо і большевиків. Всіх і вони не знищать.

— Ви не знаєте большевиків. Не рахуйте на щастя. Вони виривають методично село за селом і місто за містом, цілими родинами, громадами. Винних і невинних.

— Знаю їх. Але все одно ми перетриваємо. Не залишимо свої землі і своїх хат!

— Не гарячкуйтеся. Хвилювання злий дорадник. Поговоріть з ріднею, з приятелями, передумайте те все — і тоді рішайте. Одначе я стою за те, щоб ви виїжджали за Сян. Коли все зміниться, як кажете, тоді ми вернемося. Нащо голову наставляти на удар?

Тяжко було Хомякові, як і кожному іншому, що почув цю вістку і мусів рішатися. Він знітився, зробився якимсь меншим у кріслі, вже не стало того Хомяка, що завжди бачив вихід з кожного положення, готовий був брати кожного бика за роги, тільки очі горіли й говорили про внутрішню бурю у ньому.

— Я завтра вранці відходжу, передайте привіт знайомим і приятелям, зокрема вітайте молодих підприємців, що ми їх спільно ставили на ноги і збиралися вирізьбити новий характер нашої вужчої батьківщини.

Довго в ніч, хоч вичерпаний до меж видержливості, я не міг заснути. А Хомяки взагалі не спали. Вранці видно було це з червоних і підпухлих очей господині та з блідого, стягненого обличчя Хомяка. Видно було по ньому, що тяжкий удар і його захитав.

Заки піти до нашого штабу, я кинувся шукати товаришів у дорогу. До кого ж іти? Ясно, насамперед до Івана Бутковського, що останньо був перенесений сюди.

— Іване, пішов би ти через фронт і в Большевицьке підпілля?

— Ти що? Думаєш, що це жарти? Це ж большевики, а мене так багато людей знає. А до того польські агенти, донощики... Завеликий ризик і яка користь з того? Кому це потрібно?

— Може й треба.

— Ти що, — направду?

— Так, я сам іду і то мабуть незабаром, сьогодні. За декілька годин. Шукаю товаришів. Думав, що може ти...

— Нащо тобі товаришів? Нас двох вистачає. Більше людей, більше клопоту. Сам знаєш, що найкраще бути арештованим без товариства. Тоді завжди якось викрутишся. Там знайдемо, кого треба. Але, що ти собі думаєш? Чому відразу не кажеш, що сам ідеш, а заходиш біля мене, як біля дівчини?... Який напрямок будемо брати?

— Збирайся до маршу, розкажу тобі докладніше по дорозі.

— Що значить: збирайся в дорогу? Яку дорогу? Вже тепер? Так просто з ліжка та через большевицький фронт і в запілля?

— Мусимо йти вже. Завдання вимагає. Зрештою, що тобі збиратися. Твого майна й на течку не вистачить. Та ми нічого не будемо брати з собою. Втікачі, що нічого не мають, вертаються голі-босі додому. Наперед підемо у Львів. Хоч це може найгірше, але завдання вимагає так. Розглянемося, напевно знайдемо потрібних нам людей. І тоді поділимо між собою терен. Завданнями своїми мусимо обняти весь простір зайнятий тепер большевиками. Ти нічого не бери з собою в дорогу. Те, що маєш, так як і я, передаси на організаційні руки. Вернемося, повернуть нам...

— Або ні, — втрутив Іван, — я вже знаю як про чужі речі дбають — зрештою, аби була ціла голова, то й буде що взяти на голову.

Іван бурмотів, але швиденько зібрав своє «майно» в течку й ми подалися до штабу. В штабі був тільки полковник і декілька стрільців. Між ними такі, що недавно вернулися із завдання, на яке їх скидали з легкопадів. Тепер, здавши звіти, вони чекали на виїзд на захід.

— Готові? — запитав полковник.

— Так.

— Це добре, бо від'їзд назначений на сьогодні перед полуднем. Повезуть вас Славко з Костиком (Ярослав Барановський з Костем Мельником) до останніх німецьких стійок. Треба поспішати, бо німці почали стягати свої передові пункти й відкочуватимуть на захід. Далі — промишляйте самі. Це вам не першина, напевно й не останній раз. Тільки дуже вважайте. Ми вам не можемо дати ніяких інформацій і вказівок, куди йти і як поводитися. Загальні напрямні ви знаєте самі. Знайшли когось, що годиться йти з вами на цю виправу?

— Так, Іван.

— Знаменито. Ліпшого товариша не могли б ви підняти. А до того ви давні знайомі й не одну справу майстрували разом. Будете почуватися певніше.

— Вчора вечером ви чули загальні завваги й дискусію, в якій ви самі брали участь. Наше становище вам відоме. Організаційні доручення дасть вам Барановський. Від мене не багато по моїй лінії. Віднайдете у Львові адвоката Івана Рудницького. Скажете, що від мене, ви знайомі, отже окремого знаку не треба. Йому перекажете: Всі члени Військової Колегії, УВО, старшини Київських Січових Стрільців, а головно старшини армії УНР,

що як емігранти перебували під Польщею — мусять негайно йти за Сян. Так само активні в громадському житті старшини УГА. Всіми ними ми заопікуємося. Нехай голосяться в граничних містах, де Військовий Відділ покличе до життя свої пункти. Нехай ніхто з них не має ніяких ілюзій: большевики всіх нищитимуть. Членам УВО — це наказ, всім іншим гаряча порада.

Рудницький хай негайно зв'яжеться з ким треба, він має всі потрібні зв'язки, і передасть доручення далі. Всі матеріяльні засоби, що в нас там ще є, а якими відає власне Рудницький, треба стягнути і роздавати потребуючим на дорогу. Якщо щось лишиться — добре, коли ні — теж нічого не станеться. Тільки, щоб усе було розраховане, як передбачає норма. Бувши у Львові, ви тримайте контакт з ним. Він може потребувати вас, або ви його. Він має контакт до тої частини старшого громадянства, куди у вас нема зв'язку. Коли зайде потреба, він може і серед своїх знайомих, між якими є і керівники наших господарських і фінансових установ, zorganizувати додаткові матеріяльні засоби. Там знають, що він уповажнений від нас у цих справах.

Далі дивіться за тим, щоб якнайбільше молодих, військово вишколених людей перейшло на цей бік. Нам вони потрібні, про що ви чули вчора. Самі теж не баріться... Не дивіться на початкові безпорядки й нелад, що пануватиме при большевиках, бо в них разом з передовими частинами згідно з їхнім полевим регуляміном посуваються оперативники органів безпеки й ті негайно починають свою роботу.

Особливо кладу вам на совість справу наших збройних груп. Зброю негайно заховати і перейти до нормального життя. Дальший побут у лісах зі

зброєю в руках приведе до боєвих сутичок з большевиками. А на це ми не готові, ані не час. То ж зволікати не можна, щоб не платили ми занадто високої ціни. Та це є тільки один бік справи. З другого боку треба поширювати військову кадрову, як це робити — покажеться дуже скоро, бо не за горами час, коли треба буде братися за зброю. Прошу вас передати це і як треба буде переконати друзів в правильності того поступування.

Нашу розмову, яка й так добігала кінця, перервав вхід Барановського.

— Ходіть, друже, коли вже скінчили. Нам не багато часу залишилося. Костик уже прилагодив авто в дорогу. Прибув Опришок, якого ви знаєте, він мабуть поїде з вами. Але не до Львова. Він має своє завдання. Ваше завдання ви знаєте: зорієнтувати людей в положенні й передати нашу поставу до нього. Ідеться про вищі організаційні кадри. А ці вже вниз подають у відповідній формі. Всі виявлені організаційні люди мають переходити за Сян. Без проволоки і в цьому не повинно бути відхилень. Сітка хай ставить шляхи пересування на захід і пункти переходу через кордон, але на влаштування їх не слід чекати. Кожен вирушає в дорогу сам, не ждучи на налагодження шляхів і пунктів. Це відноситься в першу чергу до провідних членів Організації. Ви чули вчора, що всім іншим громадянам треба подавати нашу інформацію, а в потребі допомагати. Це власне одно з головних наших завдань в теперішній ситуації. Зайдіть до адвоката Степана Шухевича, коли його нема, то до Дмитра Палієва, коли вони у Львові, й передайте, що, на нашу думку, всі політичні діячі мусять якнайскоріше переноситися за Сян. Хай вони це переказують іншим. І сітка хай робить те саме.

Справу побудови нової організаційної сітки, чи перебудови давньої на нових основах будемо устійнювати з Лопатинським, від якого власне прибув Опришок. Лопатинський виконує обов'язки й тільки з ним треба ці справи ладнати. Покищо сітка хай не показує себе назовні. Ніяких демонстраційних виступів, летючок тощо. Нам важливіше зберегти людей і поставити систему, як робити демонстрації. На те прийде час. Та система, що є, лишається аж до дальших наказів, але не виконує ніяких зовнішніх завдань. При тому всіх непевних або слабих виключити, мотивуючи деактивацією Організації.

Нам пересилайте якнайскоріше зв'язкових, інформації про Львів і про інші міста, та взагалі про край. Головні пункти будемо мати в Сяноці, Косроші, Перемишлі. Про інші подамо пізніше.

Подбайте, щоб інформації і вказівки, які перевозите ви, якнайскоріше розійшлися в цілому краю. Ви виступаєте в характері делегата Проводу, а це значить, можете давати інформації, вказівки, але не накази місцевій системі. Для того вони мають свої проводи. Крайовий буде поінформований про все, як тільки прибуде сюди. Коли б від нього були якісь побажання, старатимемося передати вам через ваших зв'язкових.

І накінець приватне. Ви з Личакова, а там живе брат моєї дружини, отець Ярослав Чемеринський. Зайдіть до нього і перекажіть від мене, від Проводу і від Голови Проводу: він не сміє ні на хвилину залишитися під більшовиками. Ті його знищать і то дуже скоро. Його зв'язок з Організацією, довірочні функції і високе становище були в якійсь мірі вже відомі полякам, які дуже йому приглядалися, але, не мавши твердих доказів, не чіпали його дуже. З більшовиками справа йнакша.

Тому нехай він негайно вибирається на захід. Поможіть йому і пришильнуйте самі того. Те саме перекажіть колишньому Крайовому Ребетові, коли б зустріли його. На цьому покищо кінець. В дорозі буде трохи часу, то ще поговоритимемо про ці справи. Чи знайшли товариша в дорогу? —

— Так, Бутковського.

— Певно, тільки такі, як він, можуть рішитися з години на годину на таку виправу. Бажаю вам успіхів. Приблизно за годину виїжджаємо звідси. Харчі на дорогу маємо. Для вас теж є селянський хліб і якесь залишене м'ясо на дальшу дорогу. Чи треба вам грошей?...

Бутковський сидів у кімнаті зі спадунами й вони навипередки розказували про свої недавні пригоди. Вихуділі, обсмалені сонцем і вітрами; в очах в них ще не зовсім потахла гарячка. Іван слухав і милувався оповіданнями про високі лети в безмежному небі, де не було нікого «тільки Бог і ми» — як висловлювався молодий спадун — про зіскоки в темну безодню простору, плавбу з вітрами, причали до землі, блискавку, бойову готовість і про короткі відчайдушні зударі з ворогом.

— Пішли, Іване, пора.

Х. РОЗДІЛ

А МИ ВСЕ Ж ТАКИ ПЕРЕТРИВАЄМО!

Наше авто, єдине, мчалось в напрямі на Львів. Назустріч нам тяглися колони німецьких військ, що відходили на захід та відступали наші землі большевикам. Вояки сиділи байдуже в автомашинах і коливалися з ними в такт. Що їх це все обходить? Десять є старшини й генерали, політики й міністри, хай ті журяться й думають, що робити. Вони — вояки, мають виконати доручене їм діло. І кінець. На нас, невійськових у цивільному авті, зглядалися, але ніхто нас не чіпав. Барановський передавав мені дальші дані й вказівки. Перевдягнені в убогі вбрання, ми виглядали на звичайних битих долею воєнних утікачів. Рішили йти головною дорогою прямо, як звичайно йдеться додому. На бічних дорогах на нас скоріше можуть звернути увагу й питатимуть, чому не йдемо найкоротшою дорогою? «Легенду» ми мали: втекли перед польською мобілізацією, бо були проти буржуазної Польщі. Принесеного большевиками чудесного вислову «панська Польща» ми ще не знали. Ховалися по селах і лісах в околиці, а тепер, щасливі, що Львів звільнений, вертаємося. Я сам зі Львова, а Іван у Львові шукав праці, де його і заскочила війна.

Яких п'ятнадцять кілометрів перед Львовом зупинила нас німецька стійка: куди й пощо їдемо? Вони — найдальше висунена німецька стійка і в означеній годині від'їжджають на південний захід.

Барановський вийшов з авта, підійшов до старшини і щось з ним говорив. Вернувшись, передав нам, що більші большевицькі з'єднання три-чотири кілометри звідси, а їхні передові патрулі певно ще ближче. Ми мусимо вернутися, щоб вийти в закритому місці.

Ще раз твердий, дружній стиск руки, гарячий погляд глибоко в очі, а через них десь аж у душу...

Перед нами розкинулися наші галицькі поля і гаї. Ми йшли стежкою біля битого шляху, нібито байдуже розмовляли, насправді ж бистро розглядалися довкруги. Не минуло ще навіть години, як ми перейшли пагорб, що височів над околицею. Перед нами внизу тягнулася поперечна дорога, обсажена деревами, за нею долина. У долині розкинулася обозом маса большевицьких вояків і бойових возів. Саме так ми собі їх завжди уявляли: сірі шинелі, збиті в купки люди і якийсь ні то шум, ні то зойк, що з вітром долітав від них. Колись нашим пращурам такими були загони татарської орди, а нам тепер «красноармейці».

Ми спокійно, не міняючи темпа ні «змісту розмови», ішли вперед прямо на них. Щораз ближче ми почали розрізняти людські обличчя. Сірі, як і сірі шинелі, зливалися з посірілою осінньою стернею і полем. Вони ще не звернули уваги на нас. А втім, «нам же нічого боятися», ми грали ролю щасливих, відважно ідемо вперед, а ноги так і угинаються. З чого ті ноги створені, що нагло зробилися вони такі тяжкі і так дуже відчуваємо їх? А може це тому, що вперше в житті йдемо прямо на «доблесну червону армію»? Коли ми вже були дуже близько до них, серед групи старшин, які стояли побіч невеликого танка біля дороги, на нас звернули увагу. Шкіра трішки стерпла на плечах,

але ми йшли прямо й далі говорили про щось зовсім звичайне. Зблизившись, заговорили:

— Доброго здоров'я!

Вийшло воно в нас, як на команду. Большевицькі старшини в групі, ще цікавіше приглядалися нам. Після короткої хвилинки вони майже хором відповіли:

— Здравствуйте!

Не знаю, чому: хоч не було в їхньому голосі ні ворожости, ні погрози, не чути навіть недоброчливости, але якимсь незвичним, цвинтарним холодом повіяло від того слова. Воно було таке якесь чуже і непривітне цим полям і лісам, здавалося, що з болем переносило його повітря. Звичайне слово вітання, а в устах завойовників воно мало зовсім інше звучання. Нам ще довго бриніло воно в ушах, як страшна пригадка, що сталося щось страшне для нас, щось несподіване і вороже, насичене небезпекою і загрозою.

Серед большевицьких старшин стояла жінка, якої ні постаті ні віку не вгадати. У сірій шинелі, стиснена широким ремінним поясом, а під шинелею гора різного вбрання. Прямо зі страхом глядів я на неї і подумав собі: викапана комісарша. Саме така, як згадують учасники визвольних війн, якою представляють її селяни, як малюють їх оповідання про роки чека, ГПУ. Широкоплеча і ще ширша в бедрах, в чоботях і в тій довжелезній шинелі, що сягала майже землі. Заперечення всього жіночого. З-під військової шапки вихоплювалися космики простоволосся. Коли заговорила до своїх товаришів, блиснула ротом повним сталевих зубів. Просто символ, — ті сталеві зуби. Сине аж фіолетне, змучене, без виразу обличчя. Невже ж це типова представниця жіноцтва з «червоного раю»? Нічого собі наслідки рівноправности жінки!

Думалося це все, коли ми — не знаючи чи не зацікавляться нами, чи не затримають нас, а може арештують, — віддалялися від групи старшин. Воєцтво навіть не дивилося у наш бік. Вони зайняті своїми справами.

— От тобі й бабка! — сказав Іван півголосом, хоч ми вже відбилися так далеко, що вони не могли почути. І далі спокійно, не оглядаючись, начебто нам не першина зустрічатися з большевицькими воєнками, що даліше, то більше натискали на швидкість.

— Ти, як просто і щасливо! Хто б подумав?... Проїшли попри них, а вони навіть словом не кинули, хто й куди.

— Почекай, це початок. Це перші частини, яких цивілісти зовсім не обходять. Побачимо, що буде далі. Боюся, що воно не буде аж так легко.

Незабаром показався скнилівський аеродром. Проходлячи повз нього, ми завважили большевицькі літаки; мотори гуділи на ходу, готові до льоту. А в розкритих ангарах стояли польські літаки, яких поляки не встигли забрати з собою, або які були в напрямі. Звідси вже тільки «буком кинути» і ми у Львові.

По дорозі дедалі більше большевицьких бойових і транспортних авт, групи воєнків. Щораз більше трапляється цивілістів, які йдуть у різних напрямках, або просто стоять і приглядаються тому всьому, що діється довкруги. На вузлових перехрестях і площах стоять, захищені мішками з піском або просто бруківкою, гнізда польських кулеметів. Біля них скриньки з амуніцією. Опуцені, вони виглядали беззахисно й безборонно, а ще перед декількома днями були готові наносити спустошення й смерть. На важливіших перехрестях стоять про-

тилітунські гарматки, звернені майже під прямим кутом у небо.

— Готові до стрілу, — подумав я собі. Але без вояків вони були тільки купою сталювого зламу разом зі стрільнями, що в безладі порозкидані кругом. Тротуари в багатьох місцях позривані, на купах каміння залізо, пісок, дерево. Видно, хтось думав про барикади. Та до цього не стало серця і рук.

Оподалік з лівого боку видно збомблений і надпалений львівський головний залізничний двірець. Не доходячи до вулиці Лева Сапіги, ми зустріли перших міліціантів: звичайне цивільне вбрання, польські шоломи, перевісивши через плече польські гвинтівки, вони ходили вулицями з червоними опасками на лівому рамені, єдиною ознакою їхньої «советської» приналежності. Дехто з них для підкреслення своєї «класової свідомості» й большевицького патріотизму розмалював собі на польському шоломі червону зірку.

З поведінки і слів Івана я бачив, що йому це все дуже подобалося. Просто — червоний карнавал. Він майже без перерви висловлював свої поміччя й завваги. Я ж дивився й дивився, що діється з нашим і в нашому місті. Перед нами група молодих людей. Серед них деякі з червоними пов'язками на куках. Міліціанти й усі вони разом приводять до порядку розритий пішохід. Робота йде в них жваво, можна б сказати, з захопленням. Ми зійшли на вулицю, щоб обминуть їх.

— Товарищу Гайвас! — впало з-поміж робітників. Я глянув, звідки мене кликнули, і задеревів. Серед групи молодих людей, з кайлом у руці, з червоною пов'язкою на закочену рукаві стояв і нібито приязно усміхався до мене Мойше Умшвайф. Заскочений знечев'я я зупинився. Пробігла думка:

тікати, чи ні? Бо ж Мойше мій давній знайомий з однієї келії в Бригідках. Наперед комсомолец, він з часом своєю працею і відданістю комунізмові добився посту в Центральному Комітеті Комсомолу Західньої України, накінець перейшов до Компартії Західньої України, де виконував якісь важливі функції. Сидів він з нами в слідстві, а потім відсиджував присуд, після чого вийшов, щоб згодом знову опинитися в тюрмі за дальшу нелегальну комуністичну роботу. — Донесе, чи ні? Покаже на мене пальцем котромусь большевицькому воякові, яких не бракувало тут, чи ні?

Мойше випростувався від роботи, кинув кайло і підійшов до нас. Іван станув збоку, приглядаючись насторожено.

— Добридень, товаришу! — і Мойше простягнув руку мені, а тоді Іванові.

— Ви тут? А я чув від ваших товаришів у тюрмі, що ви вирвалися за кордон, що навіть виступали по радіо.

— Та куди! Це звичайні сплітки, як завжди в таких випадках... Іду шукати родину...

— Ви трохи збентежені. Не журіться. Все буде в порядку. Червона Армія прийшла визволити нас усіх і вона нікому кривди не зробить. А до того ми, члени КПЗУ, знаємо, що ви всі стояли за народ. Перемогла Червона Армія й ми будемо разом з нею рішати. Зайдіть до мене ще може сьогодні вечором. Я живу й досі в тому самому будинку, де каварня моєї матері (мати Мойше мала каварню напроти львівського театру, яка через те й називалася «Театральна каварня»). Ми збираємося в ратуші, а ваші друзі збираються в Народному Домі при Рутівського. Мене з тюрми звільнила Червона Армія, як і всіх ваших. Тепер будемо разом будувати нове життя...

Я усміхнувся ніяково, слухаючи Умшвайфа. Він це помітив і завважив:

— Ви не вірите, побачите!

Стиснувши один одному руку, ми розійшлися. Ми з Іваном пішли Городецькою вниз, щоб побачити, як тепер виглядають порожні й відкриті Бригідки.

— Це твій знайомий з тюрми комуніст? Він що, п'яний чи «мішигене»*, що таке говорить? Не знає, що таке комуна?

— Ні, він один з небагатьох комуністичних ідеалістів і романтиків. Натерпівся за Польщі не менше від нас. Сидів по тюрмах, товкли його, а коли вийшов, знову брався до тієї проклятої роботи. За його ідеалізм ті на самому вершку не вірили йому. Його приятеля Єкеля й інших, менше заслужених, висилали на вишкіл аж у Харків, а Умшвайф тим часом товкся в комуністичному підпіллі.

— Ми краще ідім найкоротшою дорогою, і вибирай якісь бічні вулиці. Під Бригідки не підемо. Надивилися на них. Правда, зі середини, але цього досить. Треба вважати, бо знов можемо наткнутися на знайомого комунаря. Не кожен з них такий романтик, що хоче з нами «будувати нове життя». Більшість видасть нас у руки червоним.

Іван мав рацію. Ми зійшли з Городецької й пішли якнайкоротшими бічними вулицями. Мойше Умшвайф не сходив мені з думки. Сидівши з нами, він залюбки читав українські книжки, говорив добірною українською мовою, нишпорив по словниках за маловживаними українськими словами, випитував про подробиці з нашої історії, літератури. Знав він менше від свого приятеля Єкеля, який більше року пробув у Харкові на вишколі, але

---

*) Божевільний (жид. жаргон).

Скель трактував українську справу, як канву для своєї професійної комуністичної роботи. Умшвайф свідомо намагався здружитися з нами. Коли я прийшов у 1931 році на його келію до Бригідок, він сидів зі своїми товаришами комсомольцями в незвичайній для комуністів справі: вбивство поліційного провокатора, молодого жида Бротфрессера, що загніздився у високих ланках комсомолу і своїми інформаціями допомагав польській поліції розбивати всі їхні заходи та запроторювати в тюрми всіх активістів. Комуністи деклямували, що вони проти індивідуального терору. При цьому заклиналися на бороду Маркса, цитували Леніна. Ми ж їм завжди ставили перед очі зірвання катедри в Софії в Болгарії, чи вбивство іншого поліційного провокатора у Львові Ботвіном. Вони це все називали вийнятками. Але коли трапився серед них наш робітник, який виявив готовість покарати провокатора смертю, то вони негайно забули вчення Маркса й ленінські цитати. Робітник цей на зустрічі за містом вистрілами з пістоля вбив Бротфрессера, тіло кинув у Полтву і згідно з пляном подався на Данціг, де тоді перебувала керівна трійка КПЗУ. Звідси нелегальними комуністичними дорогами достався до «робітничого раю». Але в «робітничому раю» справи не такі. Там нікому не вірять, зокрема не вірять молодим ідеалістам, що готові жертвувати своє життя для комуністичної «ідеї».

Серед львівської комсомолії швидко розійшлася тріумфальна вістка про виконання присуду на Бротфрессерові. В них це була величезна історія. Тільки й мови було про те. Від часу Ботвіна, що виконав свій акт на початку двадцятих років, оце вдруге трапилося щось таке. Не диво, що поліція швидко впала на слід співорганізаторів вбивства. Під тортурами вони всі розкрили справу і свою

участь у ній. Умшвайфа катували люто більше тижня, заки вирвали з нього його тасмницю.

Та ще навіть не дійшло до їхнього процесу — а сиділи вони в слідстві майже два роки — коли прийшла вістка, що їхнього героя, виконавця партійного вироку, арештували в Харкові, як запідозрілого в приналежності до ОУН, і він зник безслідно. З тріумфу вийшов клопіт, якого ні керівні комсомольці, ні добре вишколені й поінформовані члени КПЗУ, навіть ЦК, не могли вияснити.

Життєва доля самого Умшвайфа пішла дуже круто. З приходом большевиків він з головою кинувся «будувати нове життя». Працював тяжко день і ніч, вів з своїми товаришами палку агітацію за комуну, працював у міліції, порядкував пошкоджене місто, був ударником на фабриці. Навіть пробував виїжджати на села, використовуючи своє знання української мови й українських відносин. Нові пани муісли звернути на нього і на його приятелів увагу. Ще перед кінцем 1939 року їх знов почали арештувати — цього разу большевики, запідозрюючи в різних ухилах, троцькізмі тощо. Ідеалісти, а ще більше ті, що, рахуючи на свої заслуги перед комунізмом, наважувалися критикувати большевицькі безглуздя, большевикам невігідні. Одного з них, кравця Лерера, що якимсь чудом заховався й уникнув арешту, зустрів я пізньою весною 1940 року, знову пробувавши нелегально у Львові. Коли Лелер переконався, що я живу нелегально, йому станули з болю і розчарування сльози в очах: — Що робити? Куди дітися? Нам не вірять, бо ми віримо в комуну, а не в непомилність партійних бонзів і тих в НКВД. Моїх товаришів, що не стали сексотами НКВД і не захотіли доносити на своїх друзів з підпілля, арештують і катують. Катують може гірше, як ваших. Потім

нищать. Умшвайфа з цілою групою розстріляли. Що робити? Вам легше: ви знаєте, за що стоїте! А ми? Що робити із собою? — лементував Лерер.

Як жалко мені було його, хоч нераз на келії він нам таки здорово докучав нахабним виголошуванням своїх агітаційних тирад, одначе допомогти йому я зовсім таки не міг. Я сам потребував допомоги і не міг брати додаткового тягару на плечі. Залишалося тільки підбадьорити його. Тримайтеся — перетриваєте!

**
**

Перетявши т. зв. Гетьманські Вали, ми ввійшли на Ринок. На пішоходах маса людей. Щоб не наткнутися знов на непотрібних знайомих, ми пішли попри ратуш. Біля кам'яних левів, що стережуть входу до ратуші, два молоді міліціанти на службі. Один з них глянув на мене і швидко відвернув лице, а другий вдивляється в мене так, як я в нього, і мовчить. Знайомі люди і знайомі лица. Якийсь приємний підсвідомий відгомін збудили вони в мене. Ще хвилина застанови і я пригадав собі: це ж наші бойовики, молоді ремісники з «Зорі»... Тут вони з червоними опасками, в шоломах і з гвинтівками... Невже ж уже встигли перейти до большевиків, а чи може...?

— Ходи! — потягнув мене Іван за рукав. — Це хто такі? Ти їх знеш?

— Так, це з нашої боївки!

Іван зупинився. Він зовсім необережно ще раз оглянувся, щоб глипнути на хлопців.

— Що воно тут таке діється? І комуністи — не комуністи. Вони з лопатою, а наші стоять зі зброяю... Ти краще іди вперед, а я вже даліше піду за тобою в слід. Готова бути халепа... То чому нам двом попадати?

Ще гірше вийшло на Личаківській вулиці. Вже на її початку побачили знайомих мені нанших студентів, які заходжувалися коло впорядкування вулиць. Ледве пройшли кількадесят метрів, побачили знов групу студентів, а серед них відомого Миколу Матвійчука. Той ніс перед собою кам'яні плити з зірваного тротуару і голосно підспівував:

— Хто живий вставай,

Тротуари направляй...

Побачивши нас, він ще голосніше загомонів:

— Вкінці дістасмо двох добрих робітників. Дивіться, як вони рвуться до роботи. Дайте їм щонайтяжчі тачки!

Ми ледве вирвалися звідти. Микола прошепотів нам услід:

— Будьте обережні. Тут позбігалися всі комуністи. Вони нібито проти нас нічого не мають, але елідкують за кожним нашим кроком.

Після тієї пригоди вже не було ніякої значнішої аж до горішнього Личакова. По дорозі зустрічали і робітників, що розчищали місто, і міліціонерів, між ними знайомих з сусідства, але це не викликало ні в нас, ні в них ніякого здивування. Стільки надзвичайних речей і подій сталося за останні тижні, що не легко було викликати заскочення. Не доходячи до школи імені Зіморовича, ми побачили, що там заноситься на якусь катаवासю. На вулиці стояли один за одним вози, на яких сиділи чоловіки в мундирах польських вояків, але без відзнак. На тротуарі видно було декілька людей з гвинтівками і червоними опасками, значить — міліція. Один міліціонер тримав коней в першому возі за уздечки, а біля нього стояли ще два міліціонери. Долітали з далека гнівні голоси.

На першому возі сидів здоровий, загорілий дядько, що міцно тримав віжки в лівій руці, а пра-

вою вимагував якимсь папером. Вперед він їхати не міг, бо перед возом стояли міліціонери. Ми підійшли ближче, і я пізнав міліціонера, що тримав коней за уздечки. Це був Ярема. Ярема постать славна на Личакові, до того наш шкільний товариш. З нами він якось перебився, «перемінним успіхом» через народню школу імені князя Льва, навіть опинився разом з нами в першій класі Академічної гімназії. Та терпів недовго. Після декількох місяців покинув гімназію, бо «професори самі не знають, що говорять» (це його завваги до латини). Опісля довгі роки ми мучилися за шкільними лавками, а він виростав собі вільною людиною на Личакові. Коли прийшов і йому час заробляти на життя, пустився він на різні «процедури», з яких більшість були у виразному і гострому конфлікті з карним кодексом. Нас він не цурався. Вітався на вулиці голосно, говорив по-українськи до нас, до церкви ходив, хоч завжди щось йому не подобалося в проповідях старенького отця пароха, а в частих серед міських і передміських елементів «націоналістичних зударів» заявляв твердо, хоч польською мовою:

— Українець естем і стоєм за Українем! (Я є українцем і стою за Україною).

Не абиякої слави зажив Ярема після однієї з «мокрих» сутичок між личаківськими батярами. Коли його привели в поліцію, дежурний підстаршина запитав, за що він так тяжко покалічив свого противника.

— Як то, пане шшодовніку, — відповів Ярема — он мі пшецеж України образіл (Адже він мені Україну образив).

Все ж таки поліція ніколи не трактувала Ярему, як «політичного». Одного разу вплутався він в українську демонстрацію. Разом з іншими його

заарештували й відвезли до поліційної тюрми при вул. Яховича. На другий день заарештованих демонстрантів перевезли до Бригідок, але Ярему звільнили як «не з того гнізда птицю». Того ж самого дня Ярема появився в українському комітеті допомоги політичним в'язням при вул. Руській по... допомогу.

— Я страждав, мені сі належить, — заявив він гордо.

Власне той Ярема тримав коней за уздечки і видно було, що не збирається їх пускати. Коли ми підійшли ще ближче, тоді я побачив, що інший наш колега Ясько П. схопив за ті самі віжки, що їх тримав військовий на возі, і власне його той військовий намагався перекричати й переконати якимсь паперцем.

— Бумагу імєю з разрешенієм ехать... — кричав військовий. А Ясько йому у відповідь:

— Чорт з бумагою. Тут народня влада і бумага нікуди. Злазь і кінець.

Військовий не подавався, але далі відстоював своє. У нього були ще виразні сліди недавніх відзнак старшого сержанта. Видно було, що він командрував тими кількома возами. Він кричав голосно і, нам здавалося, дуже чистою російською мовою.

— Сто бумага от русского ваенного начальства і ви должні нас пропустіть. — Ясько далі не подавався:

— Бумагу бери з собою, але вози й коні лишай!

Поляк не здавався, і спір тривав далі. Ми після якогось часу зорієнтувалися, про що йдеться: польський підстаршина, видно «широкоторовец» (так поляки згiрдливо називали тих поляків, що жили в колишній Конгресівці, яка була окупована

царською Росією і де залізнодорожні рейки були ширші від європейських і загальноприйнятих у світі), знає російську мову, або може навіть росіянин з походження. Використовуючи це, або може вже встиг ще чимсь прислужитися большевикам, він видурив від них «бумагу», яка давала йому і його товаришам право проїзду возами на теренах, зайнятих большевицькими військами. Пізніше довідалися ми, що з тією «бумагою» він переїхав велику частину окупованої большевиками Галичини й ніхто його не спинив. Аж тут на Личакові. Це й додавало йому самопевности, що й цю перешкоду він переборє. Може і перейшов би, але положення дійшло до скрайности: або міліціонери на чолі з Яськом заберуть вози і цим закріплять свою владу в очах населення, або переможе страх перед «бумагою», тоді міліціонери стануть посміховищем.

Ми з напруженням приглядалися, як це все закінчиться. Ще цікавіше приглядався цьому всьому Ярема. Для нього напевно була це життява проба нової «влади»: чия візьме? Було ясно: коли виграє Ясько, Ярема піде з ним і визнає авторитет «революційної влади», коли ж переможцем вийде сержант з «бумагою», тоді нічого триматися із «сопляками», які навіть не вміють обстояти свого.

— Пускай, кажу тобі, — кричав сержант, коли ні, то йду до совєтської власті.

— Ми тут власть! — відрубав йому Ясько. Але чути було в його голосі, що він уже недовго видержить. В цьому моменті вискочив зі шкільного подвір'я Льосько Ст. Велика червона опаска на рукаві, а в руці граната:

— Яську, відступи. А ви злазьте з возів і то вже, а ні, то кидаю між вас гранату. Ми не стерпимо спротиву владі... Злазь!

— Злазь! — закричав і собі Ярема. Сержант поглянув кругом на людей, що вже встигли назбігатися, кинув лютим оком на міліціонерів, яким поспішала поміч з будинку школи, пустив віжки і крикнув до своїх приятелів, перейшовши на польську мову:

— Злазьте й беріть, що можете з возів!

Проти цього ніхто не протестував. Ясько прискочив і схопив кинені віжки, сказав другим міліціонерам, щоб заопікувалися дальшими кіньми і, коли вояки, забравши свої речі, рушили далі пішки, він тріумфально в'їхав у бічну вуличку, що біля школи. Потім ми довідалися, що він залюбки полює на коней, і то на добрих коней, а коли стемніє, їх відводять до недалеких сіл і роздають селянам. Задоволений Ярема, свідомий своєї великої ролі, в чому він перед хвилиною переконався, дивився, як міліціонери відпроваджували дальші вози поза школу і з глибоким переконанням заявив:

— Владза ест владза.

Вечором у хаті Льосько розказував про цю історію:

— Я бачив, як Ясько дереться з тим сержантом. Стало ясным, коли Ясько попустить їм і вони пройдуть, не зважаючи на наш спротив, нам нічого тут стояти. Насамперед впаде наша повага в очах наших міліціонерів, а потім і люди нас не слухатимуть. Тому треба було щось робити. Під рукою ми мали тільки гвинтівки і гранати. Я знав, що гвинтівка не зробить на них враження, бо вже всі міліціонери стояли так ними узброєні. Тому схопив за гранату. Заки я добіг до воза, граната зі страху зовсім «зіпріла» у моїй руці, але не було ради. Треба було іти до кінця — решту ви знаєте, бачили самі.

— Бачили, бачили. Взагалі надивилися на таке, що ніколи не сподівалися. Включно до тих наших міліціонерів, груп робітників і студентів по місті. Як бачу, більшість вас, а може всі, теж міліціонерами, тільки, що одні скинули червоні пов'язки, а інші ще їх мають,.. Як воно дійшло до того і як узагалі справи укладаються? — нетерпеливо перебив Іван Льоськові, який з запалом розказував свій міліційний епос.

— Як справи укладаються — нелегко сказати. Те, що є в цьому моменті, за хвилину може бути змінене. Воно ж усе випадкове, імпровізоване. А на загал, дотепер справи укладаються незле. Можна сказати, «по плану» — це вже ми собі за своїли від большевицьких командирів, у яких все «по плану», навіть несамовитий балаган, який вони створюють на кожному кроці і плавають у ньому, як риба у воді, — трохи жартом, а трохи серйозно відповідав Льосько. — «Все по плану», хоч ми ніякогісінького пляну не мали для тієї ситуації, ми її ще недавно зовсім не передбачували, іє дискутували. Все виникло стихійно, але виглядає, що саме таке поступування дає нам змогу здобути трішки часу, переплутати пляни ворога, трохи його сконфузити. Крім цього, ми таки досягнули деякі корисні речі.

— То ви може маєте ілюзії, що таким способом зможете і ви «плавати в большевицькому балагані»?

— О, ні! Ми ніяких ілюзій не маємо. Ми всі знаємо, з чим большевики прийшли. Але ми не мали великого вибору. Ми могли або зустріти большевиків відкритою боротьбою, або зовсім припинити, щоб виглядало, що нас немає, або робити те, що ми робимо. А в міжчасі подивимось, зорієнтуємось і стане нам видніше, що і як робити. Пев-

но, що вони прийшли нас знищити... Але заки ми те все будемо обговорювати, нам було б добре знати, що ви принесли. Які вигляди, які інформації, інструкції, поради. Тоді побачимо цілу нашу справу на ширшому тлі й зможемо всесторонніше говорити про те все, що тут діється, і що в найближчому часі треба робити.

— Добре. Для ясности картини, я вам розкажу, як дійшло до того, що є. Почну з Відня, з перших днів нашого плянування і наших сподівань. Так, як це мені відоме, як я це бачив і переживав. І я коротко розказав про наші дискусії у Відні, і Проводу.

— Нас найбільше пече демаркаційна лінія. Та ми тут чули про неї зовсім щось інше, як кажеш ти. Вони кажуть, що прийшли «визволяти» не лише нас, але й усіх «слов'янських братів» на прадавніх слов'янських землях аж до Висли, а на захід від Висли «германці забирають германські землі». Я поминаю факт, що таке довільне визначування слов'янських і германських земель свідчить про примітивізм і брак якихнебудь знань наших співрозмовців, але коли б справді німці пустили большевиків так близько до своїх границь, то це значило б, що заноситься на довгий союз.

— Я не думаю, що в тих твердженнях большевицьких командирів є зерно правди, бо нам подано остаточну офіційну версію*), а цю версію я Вам подав.

---

*) Пізніше щойно довідалися ми, що в первісному додатковому протоколі до німецько-російського договору границя таки мала йти частково по Вислі, але мабуть на вимогу німецьких військових кіл, які покликалися на очевидні стратегічні факти, гітлерівський уряд «виміняв» з большевиками частину території колишньої Польщі за концесії большевикам у районі Балтицького моря.

— Висновок з цього ясний: два хижаци, спираючись на свої силі й тимчасових розрахунках, поділили добич між собою. Ти нам розказав про події по тому боці фронту, а тепер розкажи, наскільки це можна, про оцінки наших друзів там, головню членів Проводу, бо ж вони мають найбільше інформацій і тому їхні оцінки й висновки найбільше обґрунтовані. Ситуація дуже ясна й почортівськи складна для нас: ви там з німцями, в тому немає сумніву, тільки не знати, як далеко. Вони нас толерують, навіть у якійсь мірі помагають і в якомусь маленькому ступені включають у свої розрахунки і комбінації. Бо ж тільки так можна пояснити наявність наших, хоч смішно маленьких формацій, групу спадунів, накінець акредитування, чи як там це було, деяких дуже видатних членів Організації при німецьких штабах. Що це значило? Може зачни з відповіді на одно питання, що нас тут не лише дуже хвилювало, але з приводу якого ми здорово спорили між собою. Ідеться про таке: був наказ починати повстання, чи ні? Що взагалі було з цією справою, бо вона нам дуже pomoже розібратися в німецьких намірах. Для інформації подам тобі, що десь з початком серпня передали наказ, що хто ще не вийшов у терен, а не конче потрібний у місті, хай виходить, бо творитимемо збройні відділи. Негайно все приготувати так, щоб з початком війни ми могли починати повстання. Правда, ішлося про готовість, бо виразно було сказано, що потрібні доручення прийдуть своєчасно. А вже перед самим вибухом війни прийшов наказ зберегти повну готовість, але ні в якому випадку не виступати з повстанням. Навіть наказано не триматися великими збройними відділами, а збройну акцію дозволено тільки спорадично і то у випадку самооборони. Тут дехто

збунтувався. Мене самого водив Ілярій до Крайового на в'яснення та «науку». Як це з тим усім було?

— Коли я прибув до Відня, були в нас — і з Ярославом Барановським та іншими і на Ляндштрассе-Гавтштрассе — загальні балачки про неминучість скорої війни. Якийсь час після цього заговорили про підготову повстання, при чому гаряче дискутовано воєнну доктрину Михайла Колодзінського. Та швидко повіяло іншим духом і виходило, що повстання не буде. Зокрема про нього щораз менше говорили на Ляндштрассе-Гавтштрассе, де сотник Ярій мусів бути про це все найдокладніше поінформований. Взагалі не було атмосфери передповстанчої. Ярій тримав справи військового характеру у величезній таємниці, сам їх майстрував і нікого з інших членів Проводу до них старався не допускати. Від сотника Сулятицького довідався я, що навіть полковник Сушко про багато справ не був поінформований. Щоб упевнитися, як насправді є, я поставив Барановському прямий запит: чи у випадку війни буде повстання проти Польщі, чи ні. Він, як звичайно, відповів непрямо: повстання залежить від політики. Бо ж не будемо робити повстання ради самого повстання. Зрештою, це воєнна таємниця. Але коли навіть не робити повстання, до нього треба приготуватися. Ті, які тими справами займаються, знають про все докладніше. Оце була його відповідь. Тому на другій зустрічі з ним я висунув вимогу: з огляду на те, що я не належу до військового сектору й не переходжу військового вишколу, стже на випадок війни не буду брати прямої і постійної участі в боях, як вояк, тому прошу приділити мене до групи, яка не є регулярною частиною, але приготує повстання й буде його переводити. Ярослав Бара-

новський, очевидно подразнений мосю настирливістю, відповів: Такої групи немає. Є нормальний військовий вишкіл для тих, що підуть у мундирах. Інші залишаються політично-організаційними робітниками та працюють в різних інших ділянках. — Стільки відповів Барановський і я вже більше до цієї справи не вертався. Мені стало ясно, що мови про повстання не може бути, бо не зорганізуєш його з дня на день. В часі дороги до Пряшева Барановський поінформував мене, що по цьому боці кордону може ще бути деяка кількість легкої зброї. Про це знає пункт у Пряшеві і люди в Межиляборцях. Цю зброю треба перекинути до краю і змагацинувати. Тоді я запитав, на що зброя, коли повстання не буде. Барановський сказав, що революційній організації зброя завжди потрібна. Так само ані в Пряшеві, ані в Межиляборцях не було слідів підготовки повстання, а коли я запитав Бутковського, нащо вони перекидають зброю, він відповів: — На всякий випадок.

Значить, на якомусь пункті розвитку подій питання повстання дискутували і певно робили якусь підготову, а вам у краю наказали готовість. Але коли не розв'язано основної політичної проблеми — буде чи не буде українська держава — і ця проблема зависла в повітрі серед різних поголосок і неясностей, повстання перестало бути актуальним. Повстанець мусить битися за виразну і ясну ціль. Інакше він не буде готовий на найвищу жертву. Я вже вам розказував, що про політичні пляни німецька армія нічого конкретного не знала. Мусіли знати вищі державні й партійні чинники. І хоч вони певно нічого виразного не казали, го саме з їхньої мовчанки впливали непевність і нез'ясованість у цьому основному для нас питан-

ні. Тоді певно, коли це все стверджено, вийшла заборона виступати повстанням.

— А чи не можна було робити повстання незалежно від німецьких плянів? Поставити перед доконаний факт, бо ж у цій важливій для нас справі ніхто ззовні не може перерішувати нашої постави? Психологічний ґрунт був готовий до того, можна було організувати повстання, здобувати територію, організувати державну адміністрацію, виконувати всі державні функції, на базі повстанської збройної сили творити регулярну армію, впроваджувати свої розпорядження і закони й накінець відповідними актами оформити це.

— Певно, що можна було так зробити. Але не зроблено. Тепер воно нам виходить на користь. І ми можемо тільки дискутувати на цю тему. Інша справа з легіоном. Легіон готувався довший час і не легко було зривати розпочате діло. Крім цього, щодо легіону мусіли брати під увагу й такі практичні моменти, як переведення його через бойовий хрест, випробування, перевірка, як працюють зв'язки, співпраця з вищими штабами тощо. Легіон мусів пригодитися в майбутньому і резигнувати з нього не треба було. Інше діло починати щось нове. При цьому не треба забувати, що легіон був під оперативним німецьким командуванням, а повстання було б виключно нашою відповідальністю. Відкликання легіону навіть в обличчі неясної і нез'ясованої та виразно підозрілої німецької політики на українському відтинку призвело б до його розв'язання, чи може навіть розпаду. Крім цього, добре його було мати «на всякий випадок» та й у потребі покористуватися ним, щоб допомогти населенню, приклад чого ми бачили у випадку плянованого німецького розстрілу групи наших людей, між ними ряду неприячних ні до чого, в Коман-

чі. Мені здається, що тих усіх аргументів доволі, щоб зрозуміти, чому легіон втримано й не відкликано з фронту.

— Так, це виглядає логічно.

— Те все, разом з попередньо сказаним, дає вам уже виразну картину оцінок та висновків друзів з Проводу і зрозуміння, чому їх поступки були такі, як були, а вказівки й поради такі, як я вам передав. Тепер уже можемо вертатися до справ тут, бо вони такі дуже особливі. Я мало що не впав, коли побачив членів нашої боївки з червоними опасками «на сторожі» большевицької системи. Треба добре подумати, що нас чекає в ближчому часі і які кроки нам робити, щоб уникнути великого лиха.

— Воно правда, що може здаватися, нібито ми пішли задалеко. Ти був заскочений, коли побачив нашого бойовика «на стражі большевицької революції», але уяви, як я був заскочений, коли побачив Янкеля*) в шоломі, з червоною опаскою, худе лице аскета, довгий яструбиний ніс, з-поза окулярів очі, в яких концентрувалися і наша непевність, і неспокій, і глибоке прагнення знайти себе в тому всьому несподіваному положенні. Ані я, ані Ясько, якого ти сьогодні бачив у акції, ані інші не є символами нашого руху, але Янкель таки є, хоч може тільки на студентському відтинку. Крім нього, багато інших наших друзів, що були на провідних постах у підпіллі. Та щоб про це все виносити опінію, треба розібратися в положенні так, як це ти робив у відношенні до наших друзів по тому боці фронту. Щойно тоді ми зрозуміємо, чому ми так «поступили, як поступили».

---

*) Янкель відомий провідник націоналістичного студентства, провідний член ОУН. в свій час лідер скрайнішого його крила.

Отже почнемо з організаційного доручення, яке я знаю добре, бо слухав його багато разів і сам передавав його багатьом людям: з приходом большевиків не виступати проти них збройно, зайняти вичікуюче становище, сітку законспірувати, очистити з випадкових елементів, і робити тільки те, що конче потрібне, а не розгортати ніякої ширшої підпільної акції. Це все в порядку, але що далі? На базі того ми могли просто нічого не робити, як це вже було тут сказано, нібито нас немає. Одначе хто повірив би в цю наглу порожнечу? Нам треба було часу, щоб не лише зорієнтуватися, але просто привикнути до нової дійсности. Не забувай, що тут живе цілий народ. Одиниці можуть перейти за Сян, заховатися, але народ як цілість залишиться. Він мусить жити, його треба берегти від непотрібних ударів. Положення було таке, що ми не могли дозволити на демонстрації. Коли б ми залишилися пасивними, всяке шумовиння на чолі з колишніми комуністами було б використало перші дні большевицького супербалагану й хто знає, чи ми вже не мали б погромів нашого населення під претекстом його націоналістичних симпатій. А при тій поставі, яку ми застосували, ось уже скільки днів минуло і ніхто не поважився робити кривду нашому населенню. Це прийде, ми цього не виключаємо, але пригамувати ми змогли. Зискали на часі, збили большевиків з пантелику, через те змогли осягнути різні користі й уможливили одним заховатися, другим перенестися, а третім вийти за Сян. І тому я вважаю, що ми мусіли рішитися, навіть не рішитися, але прямо стихійно піти на активну співучасть у наводженні ладу, що видно на кожному кроці.

Чим це довше потриває, тим краще. Тільки, на жаль, воно вже добігає до свого кінця. Ось уже

сьогодні біля катедри св. Юра та Народнього Дому були очевидні большевицькі провокації. Біля катедри навіть хтось стріляв. Вsetаки пройдуть тижні, заки повністю зліквідують нашу міліцію і знищать наші впливи. Ми теж не будемо спати. Будемо протискатися в їхню міліцію, в адміністрацію, в господарське життя, в шкільництво. І їм знов забере чимало часу очиститися від нас. Ми зискуємо дні, тижні, а може й місяці.

Коли б була постанова зустрічати большевиків боєм, зовсім інша справа, та я не хочу говорити на тему «що би, як би».

— Добре, але що конкретніше має робити в цій ситуації Організація?

— Ти сам приніс інструкцію залізти ще глибше в підпілля, очиститися з невиробленого елемента, який наплив, коли обов'язувало «хто живий — вставай...», тобто обмежитися до ідеологічно-політичної роботи і то під поверхнею життя та до ладнання зв'язків між собою і за кордон, збирання інформації, вишкіл і виконання тих одноразових завдань, які виникнуть перед нами. Проблема буде, як це все робити. Це твердий горіх. Треба часу, заки ми знайдемо найдоцільніші методи. Тут мушу тільки підкреслити: ми напевно всі погоджуємося з принесеними тобою вказівками, щоб усі в'язні, березяки (в'язні концентраційного табору в Березі Картузькій), виявлені члени Організації якнайскорше виходили за Сян. Це для добра справи і для безпеки тих, що залишаються тут. Вам обидвом тут теж немає чого довше зупинятися.

— Чому нам? — обурився Іван.

— Як то чому? Що ви, не бачите цього? Таж це не вдасться втримати в таємниці, що ви прибули з другого боку. Декілька днів і НКВД почне

за вами шукати. Підете в підпілля? І що будете робити, чого не зробили б ми без тої небезпекки, яку будете викликувати ви своєю присутністю. Інформації й інструкції ви вже нам передали, а решту ще передасте. Ваша роля тут скінчена. Ще тільки позбираєте матеріяли й інформації звідси, щоб передати там. Бо коли б большевики арештували вас, буде погано. Ви або щось їм мусите дати і підписати заяву співпраці, або з тюрми, цим разом большевицької, не вийдете. Одне погано, а друге ще гірше.

Була пізня пора. Треба було перервати дискусію, щоб кінчити на другий день. Ще трішки поготорили, вони згадали, що їм завтра робити, а ми з Іваном рішили на другий день остаточно домовитися й розходитися.

Другого дня домовилися: Іван перебивається через Тернопіль до Станиславова, передасть що треба, збере якнайбільше інформацій та матеріялів і вертається до Львова. Коли б був час, зачепить Стрий і скочить додому у Скольому. Я ж те саме зроблю по лінії Володимир Волинський — Луцьк — Рівне, вживаючи довірених людей. Вернувшись, Іван зголоситься у Юзя Іванчука, бо до нього дуже добрий доступ з Кайзервальду, і він, як член «Сили» та робітник повинен якнайдовше прикриватися своїм «пролетарським походженням». На квартирі, де ми тепер, чистий ярмарок, приходять десятки людей просто на балачки, і вона скоро буде відома большевикам.

— Це все добре, але я ще хочу тобі щось сказати: ти теж покидай цю хату якнайскорше. Покидай Львів. Довго ти тут не попасеш. Колись у Хусті ми жартували, що ти перший січовик, який попався у польську тюрму. Гляди, щоб ти не був

першим у руках большевиків. Не числи забагато на щастя, налягай більше на розум...

Попрощалися. Івана відвели до Юзя, щоб познайомити й показати мешкання. Всі з хати розійшлися. Мені ж у хаті скучно. Цілий день не хочеться сидіти, а стрічі назначені аж на вечір. Врешті не послухав поради Івана, скортіло таки піти в місто: дотепер щастя сприяло, чому ж тепер має відвернутися?

Вступив до батьків — заворушився цілий будинок. У цьому будинку жив професор львівського університету, історик Модельські. Він зайшов поговорити. Декілька років тому він приїхав з Вільна, де викладав історію в університеті короля Стефана Баторія.

... Не сподівався чогось такого. Як землетрус. Що робити тепер? Чого очікувати?

— Що ж, виглядає, що вашої держави якийсь час не буде. Як довго, це тяжко сказати. А як і буде, то напевно не така, як остання Речпосполита, така як була ще три тижні тому. Нам не повезло і цим разом, але вам пішло ще гірше.

— Я не думаю про це. Положення ще зовсім неясне, шойно перші тижні війни і до кінця далеко. Ми напевно на початку якогось величезного історичного тайфуну й робити тепер висновки та передбачування заскоро. Я думаю про щось інше. Я думаю, що мені особисто зробити з собою, з родиною.

— Так, це нелегко вибирати між большевиками й німцями, хоч вони тепер союзники. Большевики напевно вам тепер ближчі, але німці культурніші, всежтаки західня Європа. Та ви тут були професором університету, високе місце, хіба лишайтесь тут. Були професором в університеті та й залишіться ним.

— Що ви? Жартуйте? Ви хіба не знаєте большевиків. Я ж викладаю історію, то де большевики допустять мене до катедри? У них історія — дуже особлива наука. Дуже чутливий інструмент у руках партії і в її пропаганді. Ціла історія наставлена на те, щоб доказати, що партія завжди мала й має рацію, та що цілий розвиток людства іде до неминучого комунізму. У Вільні в мене було більше часу і я мав змогу познайомитися з большевицькими історичними виданнями. Там тільки дати такі самі, як у нас, і то не завжди, все інше — зовсім інакше. Інша генеза подій, інші характеристики, інші причинові зв'язки, зовсім інший історичний процес. Треба все вивчати з початку. Щоб переставитися на їхню історію — для мене тепер завдання дуже тяжке. І методика інша. Там ви не шукаєте правди, а тільки маєте доказати партійні заложення. Молодому студентові наомлюватися до того — діло інше, а мені — інше. Тому, коли навіть залишуся, доведеться робити щось інше.

— Може воно й так. Але коли годі говорити про майбутнє, то принаймні, як ви оцінюєте минуле?

— Ви думаєте про польську державу? Це було одно велике непорозуміння. Ми довго не мали держави й тому, одержавши її знову, захлиснулися. Ми хотіли вижитися, «вимоцарствуватися», надробити втрачені понад сотню років і летіли на всіляк божевілля. Ми ж мали більше як одну третину національних меншостей, серед них три великі групи — українців, німців, білорусів, поминаючи понад три мільйони жидів — та наша національностева політика була глуфом над цим фактом. Через те ми завжди мали одну третю населення проти себе, не проти самого уряду, але

взагалі проти держави. Це була наша смертельна Ахіллова п'ята. До того стиснені двома гігантами — Німеччиною і Росією — ми поводитися, неначе б були сильніші від них обидвох разом узятих. А те, що діялося в середині! Абсолютну правду говорили урядники у Вильні: «Жий, браце, Польські другі раз не бендзе...» («Жий, брате, Польщі вдруге не буде...»). Такої Польщі таки другий раз в історії не буде: для одних двадцять років карнавалу, а для других нужди й безнадії. Але що ви, українці, робитимете? Для вас теж вийшло...

— Так, у нас ситуація нелегка. Та ще й зовсім несподівана. Той союз Гітлера з більшовиками це мабуть найбільша несподіванка нашого століття. В таких нових умовах треба все імпровізувати. А майбутнє — ви маєте рацію — не лише тяжко передбачити, але воно ще до того принесе напевно чергові несподіванки... А як думаєте, стосунки між поляками й українцями зміняться у висліді цього всього?

— Гм... Хіба повинні змінитися. Але коли собі пригадати ті бундючні постаті з урядових кіл та з-поміж громадянства, а навіть з-посеред наукового світу — це ж не випадкова людина, а професор, знаний діяч і великий наш учений віщував, що ми вас за двадцять п'ять років «з'ємо і страavimo». А ми всі, або майже всі в те все вірили. Тоді нелегко сподіватися скорих і великих змін на цьому відтинку. Але і з вашого боку не все було в порядку.

— Наприклад?

— Наприклад? Таж ви ще не мали держави, а вже говорили про імперію, тобто поневолення інших. Або ваша постава до інших національностей! На цій території живуть сотні тисяч і мільйони людей, що поселилися тут сотні років тому,

вони тут вросли, вони люблять цей край, почувуються його частиною, а ви «всіх ляхів за Сян». То що мають ті поляки робити? Очевидна річ, до останнього протиставитися вам і вашим намаганням. Глибокі коріння того всього і треба буде довго чекати на зміни.

— Пане професоре, ви песиміст.

— Я песиміст? Хіба ви оптиміст? Як можна бути оптимістом у тому, що сталося? Коли б я шість-сім тижнів тому сказав — зрештою був навіть нездібний, так як і кожен з нас навіть подумати про це — що буде союз Гітлера зі Сталіном та що зникне Польща, може тільки на коротко, то мої приятелі до одного відступили б від мене, мабуть навіть моя власна родина віддала б мене на Кульпарків.*

Розмова з професором Модельским поглибила мій підхід до справ, вона кинула новий струм у світ моїх думок, вона вплинула стримуюче на формування моїх рішучих думок і поглядів. Тепер я ставав схильний бачити можливості декількох варіантів і цілий розвиток подій ставав щораз більше непевним.

Як тільки стемніло, я пішов у місто. Треба було за всім походити і людей зустріти. В місті далі всі мешканці вешталися по вулицях, приглядалися тому, що діється. Довідався я, що довкруги нашої міліції стає гарячіше. Нові провокації, днем заходили до Народного Дому відомі місцеві жиди-комуністи, члени КПЗУ, і пробували викликувати на дискусію й сварки та замішання. Видно було, що якась незрима рука кермує цим і поволі приготує рішучіші заходи. Хтось мені сказав,

---

* На передмісті Львова, Кульпаркові, було заведення для божевільних.

що Остап Мацілінський шукає мене, хоче конче побачитися. Пішов він з іншими людьми під Народний Дім, бо там сподіваються дальших провокацій і може треба буде інтервеніювати силою. Остапа знайшов я без труду в означеному місці.

— Шукаєте мене? — заговорив я до нього, привітавшись.

— Так, мені не дає спокою ваша втеча. Мені буде вона докучати, доки не виясню нез'ясованих для мене моментів. У часі довжелезних тюремних днів я методично збирав відомості про ту втечу, її підготову, передумував, намагався все звести в одну картину. Де подівся собака з того малого подвір'я? Він же там день і ніч сторожив.

— Собаку взяли на прохід з боку шпиталю, на те велике місце під муром, що на ньому колись розстрілювали людей. Між іншими, там розстріляли наших Луцейка і Крупу.

— Чи ви когось підкупили, щоб це зробив?

— Ні, це простий випадок.

— А коли б собака був на місці, то чи ви все таки того дня пробували б?

— Так. Сидівши колись на келії, що виходила на те мале подвір'ячко, я привчив його до себе, кормлячи його цукром. Цукор кістками я мав завжди готовий і взяв його із собою тієї неділі.

— То ви маєте несамовите щастя. Я довідався вже після вашої втечі, коли під моїми дверима списували протокол, що той собака навчений не пропускати через подвір'я, яке він беріг, жодного цивіліста. Стражники, що приходили в цивільному, не переходили туди. Так що цукор вам нічого не поміг би. Вийняткове щастя і годі. Але я вам скажу ще про інший не менше щасливий збіг обставин.

— Як це сталося, що нападений Зелінські так страшно кричав?

— Тут ми зробили помилку в плануванні. І це єдина наша помилка, яка на щастя, не скінчилася катастрофою. Канюка повинен був мати захований кусень заліза, ударом якого треба було обезвладнити стражника. Про залізну шпугу не було тяжко, бо вони були складовими частинами наших ліжок. Можна було так витягнути, щоб без труднощів вкласти і витягати в потрібі. Залізна шпуга була б пригодилася нам і пізніше в потрібі самооборони, коли б хтось заступив дорогу. Замість того, ми заплянували, щоб Канюка його піймав за горло й придушив. Зі силою Канюки, це не було тяжко, але ударом обезвладнити легше. Стемпєнь погодився був першим зловити за горло стражника, але не зловив, коли той відкрив двері. Канюка, бачивши, що нагода може втекти на завжди, скочив сам стражникові до горла, та своєю здоровенною рукою схопив його заглибоко за шию, власне не придушивши горла, і через те Зелінські так голосно кричав.

— Усе ж таки і тут щастя вас не покинуло. Кілька днів передтим збожеволів під поліційними побоями один з в'язнів. Його кинули в темницю, де він протягом дня і ночі кричав «не бий», «рятуй». Це траплялося декілька разів. Коли цієї пам'ятної неділі почули на вартівні крик Зелінського, думали, що це той божевільний. Гук, а за ним і інші стражники, побігли попри ізолятор до темниці заспокоювати його, тобто дати йому «каптан безпеки» і при цій нагоді збити, а потім закнеблювати уста. Заки вони це зробили, ви вже були мабуть на вулиці. Отже ви знов мали особливе щастя. Інакше вони могли б прислухатися більше і не бігти прямо до темниці, а побігти до

ізолятора. Тоді могли вас схопити. І накінець ще один, хоч менший, щасливий випадок. Розказував мені ще в тюрмі, заки нас звільнила війна, Андрій Питляр, що він в часі вашої втечі був на проході на тому малому подвір'ї, на яке виходили двері з вашого ізолятора. На східцях плечима до скляних дверей, через які було видно весь коридор ізолятора, стояв стражник Цесляк, пильнуючи тих, що на проході. Коли він почув розпачливий крик Зеліньського, то з явною насолодою й насміхом кинув в'язням на проході: — Ого, еден з ваших южма досьць... (Ого, один з ваших уже має доволі). А вистачило йому обернутися, щоб побачити через скляні двері, що діється іа коридорі.

— Іншими словами, друже Остапе, ми мали безмір щастя і — тільки.

— О, ні, якраз навпаки. Насамперед, рішатися на таке після такої довгої надуми вимагало просто безмежної відваги. А пізніше робили ви все так прецизно, що я, обсервуючи й наслухуючи через вікно й двері, не міг з дива вийти, як це все «грало». Ви йшли як по сталевій ливні над пропастю, але йшли не хитнувшись. І тільки якийсь непередбачений випадок поза вашим контролем міг спричинити невдачу. Або помилка з вашого боку, маленька помилка, чи фальшивий крок. Мені ще тепер шкіра терпне, як згадаю це все. Ви тікали попри моє вікно — пригадуєте, я ж до вас заговорив — і я бачив ваші лиця і постаті. Гострі, бліді, скупчені й рішені на все. А тіла нап'яті, як тятиви. Йшли ви гусаком, майже притискаючись до стіни, без звуку, на пальцях, як рисі, і я подумав собі: коли б вас зупинили, голірuch і зубами будете кидатися до горла... Скажіть, коли б ще раз опинилися в такому положенні, пробували б знов після того досвіду?

— Скажу вам правду, тепер не легко відповісти. Але думаю, що так. Ви знаєте п'янкий запах свободи, а до того нез'ясований, нераз, здається, божевільний, потяг до ризику! Смертельний ризик сам тягне непереможно людину, а коли це зв'язане з візією волі, то людина готова дати все.

— О, так, воля ціни немає!

— А ви ідете за Сян? — перевів я розмову на важливу мені тему, коли ми закінчили першу. — Я прийшов з дорученням, щоб усі розконспіровані переходили туди.

— Я знаю. Чув уже про це. Але за Сян не піду. Ми так довго мріяли про революційну роботу під більшовиками, це такий новий, незнаний нам світ. Як же не пережити того, коли тепер така нагода. А той ризик, про який ви говорили перед хвилиною — теж є чимсь у житті! Видержу, або... Стріляю добре, від своїх улюбленців птахів навчився я величезної видержливості й обережності. Коли ж станеться, перекажіть друзям: живим мене у руки не дістануть!

Остап говорив поволі, спокійно, як завжди, без піднесення голосу, без якогонебудь зворушення. Він був рішений, і переконувати тут було нічого. Тимбільше, що в його словах була така проста, висловлена звичайними словами мужність.

Від тієї зустрічі минули місяці, я був на заході. З краю приходили відомості про загострену боротьбу, чудесну поставу нашого населення, про звитяги наших поодиноких друзів. Одного дня прийшла вістка про останній життєвий бій Остапа. Окружений енкаведистами, він відбивався з двох пістолів. Надії на рятунок не могло бути. То був бій за мужню, гідну смерть. Поцілений кількома кулями, Остап тримався ще. Дужий організм, за-

лізні м'язи й незламна воля не піддавалися смерті так легко. З вистріляними до останніх набоїв пістолями, він кинувся рештками сил у рукопашний бій. Глухі удари, стогони і скорчене в смертельних судорогах потужне тіло Остапа припало до рідної землі...

Попрощався з Остапом, я вернувся додому під враженням його спокійних слів і його постави. На вечір я мав замовлену зустріч з отцем Ярославом Чемеринським, молодим сотрудником церкви св. Петра і Павла, що на горішньому Личакові. Отця Ярослава ми всі знали від років, але тільки дуже нечисленні були втаємничені в те, що він довголітній член ОУН, член Крайової Екзекутиви, в критичних хвиликах її провідник, один з найвідданіших революціонерів і борців за права свого народу, постійний делегат Проводу Українських Націоналістів і найдовіреніша людина Голови Проводу в краю. Це власне про нього сказав полковник Євген Коновалець: «Людина, якої не зломить ні залізо, ні вогонь, ні золото, ні найхитріший підступ, чи найбільше зводлива ласка». Хоч отець Ярослав був тільки сотрудником, то парохіяни, зокрема ті бідні й найбідніші, відсталі від нашого життя, що говорили здебільшого польською мовою, з усіма своїми потребами й клопатами йшли власне до нього. А не до пароха, яким був тоді вже літній о. Дуткевич.

Застав я отця Ярослава в його простій і скромній кімнаті. Радше келія, ніж мешкальна кімната молодого, загально любленого і шанованого світського священника. Декілька крісел, столик біля вікна, ще якась дрібна мебелъ, шафка з книжками і взагалі багато книжок кругом, дуже просто застелене ліжко і над ним велике Розп'яття — це все.

— Прийшли звідки? Я знаю. З добром чи зі злом?

— Добра нам тепер не очікувати, отче. Бачите, що діється.

— Бачили моїх?

— Саме від них приходжу, від Славка. Він мене підкинув автом недалеко большевицької лінії, а сам вернувся в Самбір. Бачив теж Сича (полковника Сушка), Діброву (інж. Бойдуника) та інших. Усі вас здоровлять і очікують.

— Що ж вони робитимуть?

— Переходять за Сян і вас просять негайно переходити туди. Ви тут у крайній небезпеці, більшій, як хтонебудь інший. Націоналіст і священик Ви не можете відкласти ні дня, ні години. По вас можуть прийти кожної хвилини. Я маю готовий транспорт для вас і певну людину. Можете вирушати в дорогу вже завтра. Вони там на вас чекають.

— Не підю. Я лишуюся тут. Але ви тут не крутіться, бо всі шумлять, що ви вернулися з-за кордону. Це скінчиться непотрібним лихом для вас.

— Я вертаюся туди, але мушу дещо поладити. Але ви теж мусите іти, не відкладаючи. Коли прийти по вас?

— Ні! Про це не може бути мови. Я лишуюся тут.

Отче Ярослав, це не лише прохання, це й наказ Проводу і Голови Проводу.

Отець Ярослав подумав хвилину:

— Перекажіть їм: я ніколи не відмовився від завдання, що падало на мене. В тяжких хвилинах я брав на себе навіть провідництво краю, хоч не повинен був цього робити. Справа вимагала цього. Я завжди робив для організації, що вмів і міг.

Тепер усе змінилося. Організація зміцніла, розвинулася, має багато людей. Вона дасть собі раду. Вас багато молодих, загартованих, з досвідом. І мого браку навіть не помітите. Зате наша церква тепер у потребі. В тяжкій потребі. І я мушу перейти на цей фронт. Кажу фронт, бо тут розвинеться завзята боротьба, большевики саме туди спрямують свій головний наступ. І хай друзі, від яких ви приходите, зрозуміють це. Хай дозволять мені віддати свій час, свій труд церкві і вірним в ті небезпечні часи. Ідуть тяжкі дні, і хто ж постоїть за віру, за церкву, за велику традицію, за те все, що таке дороге нам, як не такі, як я?

— Перекажіть їм це і не намовляйте мене. Передайте полковникові мої слова. Він мене зрозуміє найкраще. Я вже був у митрополита, він з радістю прийняв моє рішення. Він хоче таких рішень якнайбільше. Митрополит сам лишається тут з народом і є готовий на кожну жертву. Буде, що буде. Нас може не стати, але народ залишиться. Може прийти час, коли залишиться тільки віра. Для того ми мусимо бути тут. Здоровіть моїх. Як хотілося б побачити їх! Передайте поклін друзям.

Я мовчав — не міг, може не смів нічого говорити. Переді мною стояла дрібна постать священика, в якій відчувалося надлюдську моральну силу. Я дивився на худе лице, пережиле тіло, що спиралося на одну хвору ногу, і на удуховлене лице. Мовчанку перервав отець Ярослав.

— А коли зможу, передам вістку. Хай не забувають про мене і про нас.

— Отче, всього найкращого. Тримайтеся. Я перекажу все слово в слово.

— Хай вас усіх Бог благословить. Ваша путь теж не буде легкою. Може ще побачимся колись...

Розмова скінчилася, треба було відходити. Ро-

зійшлися, щоб не побачитись ніколи. Коли в 1941 році большевики втекли зі Львова, залишили вони гори трупів у тюрмах. У камерах, у коридорах, у пивницях, напівзакопані на підвір'ї, навіть замуrowані в одній келії. В тюрмах діялися дантейські сцени. Родини розшукували своїх найближчих. Навіть найбільше загартовані люди, не могли проходити без потрясення біля того, що очі бачили. Постріляні й закатовані уложені довгими рядами становили картину, якої не забути. Роздуті до велетенських розмірів груди закопаних живцем, здерта шкіра з рук, плечей, помасакровані тяжкими ударами голови й тіла, поломані руки й ноги — аж кров стиналася в жилах. Невже ж могли це зробити люди?

Між тілами шукали ми й отця Ярослава, про якого ми знали, що був арештований, допитуваний, тортурований. Одначе ні тіла його, ні докладної дати смерти ніколи не вдалося нам ствердити. Багато пізніше довідалися ми дещо про його перебування в тюрмі, допити, катування і мученичу смерть. Розказав це один з львівських «батярів» Шиндралевич, який зустрів отця Ярослава в тюрмі.

— Одної ночі кинули на нашу келію отця Чермеринського. На келії не було вільного матрацу, і ми скинулися по коцові, щоб отець мав на чому спати. Але спати йому не довелося. Десь після півночі викликали його й вернувся він аж чергового дня під обід. Був дуже змучений, але не побитий. Попросив води, ми йому в кутку звили лігво, щоб він поспав так, щоб стражники не побачили. Ще того самого вечора нашим націоналістам, що були в келії, а були це сільські хлопці, переказали їх колеги, щоб отцем заопікуватися й збити все можливе для нього.

Зараз після вечері знов забрали його. І так було декілька днів. Одної ночі, недовго після того, як викликали його на допит, ми почули шум на коридорі, відчинилися наші двері і отця скривавленого вкинули на келію. Обмити ми не могли його, бо була нічна тиша. Він говорив з трудом і мабуть нерадо. Сказав тільки, що його били його власним розп'яттям, яке забрали при ревізії. Над ранком забрали його «з в'язнями», але він нічого не мав.

Ми всі знали, що його десь у пивницях допитують і тортурують. Щонаочі долітали до нас страшні стогони й зойки катованих людей, нерозумно починали вже бити на коридорі й на сходах. Серед катованих мусів бути і отець. Але що з ним сталося ми не знали. Аж одного дня мене й ще декількох посполитих забрано з келії, щоб ми допомогли розвантажувати мішки з харчами. Харчі зносили ми до магазину, що був напроти темниць. Один з в'язнів показав нам темницю номер два і сказав, що в ній замучили отця Чемеринського. Його там тримали й допитували. Щонаочі катували, а коли втратив притомність, відливали водою. Однієї ночі енкаведисти скаженіли, кричали, били й мабуть кидали тілом об землю. Отець глухо стогнав, але не кричав, певно вже не мав сил, або може так добре тримався.

У темниці були щонайменше чотири енкаведисти. Вони лютували. А отець нічого не говорив, хіба тільки шепотом, так що до темниці напроти зовсім не було чути. Над раном знов почувся з тієї темниці шум, низка тяжких ударів, а після того метушня, неначе б пересували щось. Після того енкаведисти вийшли і замкнули келію. Вранці нам усім дали сніданок — воду й кусок гливого хліба, а темниці отця не відкривали. Аж пізніше

прийшло туди знов кілька людей. По голосі, який ми чули через двері, пізнали, що одним був в'язничний фельдшер. У темниці отця вони побули дуже коротко. Після них прийшло знов декілька енкаведистів, вони метушилися на келії. Незабаром ми почули, як вони виходять, ніспи щось з собою. Ми знали: це тіло отця.

Ще цього самого дня скінчилася моя темниця і я пішов на камеру. А там уже знали: отця замучили, розп'явши на гаку на стіні. Тіло деє вивезли.

Після того ще довгий час шепотом переказували собі в'язні на келіях «на Лонцкого», в тюрмі при Казимирівській та в Бригідках про отця Ярослава, його незламну людську твердь і непоборну віру в добро, в красу, в справедливість на землі, яка колись таки прийде, і у вічну Правду. Легенда про титанічний бій дрібного галицького священика зі зграями енкаведистів, з цілою державною системою, знуцання над ним і його остаточну перемогу — росла й поширювалася. У ній віддзеркалювалася доля всіх в'язнів, їх жахливі переживання. Отець Ярослав своїм життям і своєю смертю став символом самозаперечення і служіння справі до останніх хвилин людського життя.

**
*

Коротка розмова з отцем Ярославом, його слова не покидали мене, коли я вертався додому. В городі перед домом чекав на мене Юзьо Іванчук. Він був помітно схвильований і на моє запрошення зайти в хату відмовився. Запропонував відійти ще далі від дому «на всякий випадок».

— Начекався на тебе, боявся, що ти вже не прийдеш, — говорив він скороговіркою, не допускаючи мене до слова. — Мене вчора вечором за-

брали червоні. Коли я йшов до дому, сліdkували за мною... Тримали цілу ніч і сьогодні майже цілий день. Допитували. Я зложив протокол і підписав заяву співпраці. Зробив зле, але йнакше вони мабуть були б мене не пустили і я не міг би переказати нічого й остерегти. Вони пильно сліdkують за нами всіма й за тим, що ми робимо. Тепер вони настирливо шукають донощиків між нами. Я напевно не був самотній і не перший. Не знаю скільки людей вже зголосили організації, що їх притримувано і змушувано до агентурної співпраці, але напевно такі є, а незабаром буде їх дуже багато. Переходовий час, коли ми могли творити міліцію, ходити зі зброєю і коли червої командири всміхалися до нас — минає. Тепер енкаведисти збирають наші прізвища й адреси. Десь у Винниках, чи в іншому селі під Львовом захопили чимало польських поліційних шпіцлів з колишньої «української бригади» і ті самотньо вештаються поміж енкаведистами та постачають всі потрібні про нас інформації. Мене питали про різних людей і про тебе. Вони вже були в хаті твоїх батьків, подаючись за твоїх приятелів, видно, не знають цього мешкання. Знають, що ти вернувся з-за кордону, питали мене, чи я добре знаю «Гайваса», а ж не міг перечити, бо було б глупо і неможливо. А я мусів грати ролю щирого. Зобов'язався шукати тебе і донести їм негайно, як тільки довідаюся, та допомогти їм зловити тебе. Отже тікай, не відкладаючи, бо або випадково накриють тебе, або хтось донесе й допоможе їм.

— Я не можу так нагло виїхати. Мушу відбути зустріч з організаційною людиною і всі ці справи устійнити.

— Я приходжу до тебе організаційно, а крім цього маю завести тебе на зустріч із зв'язковим,

який має передати різні матеріали й інформації. З багатьома людьми не треба зустрічатися, бо й так скоро вони опиняться за Сяном. Інструкція, яку ти приніс про конечність переходу за Сян, спочатку не дуже подобалася, але тепер уже майже всі поволі переконуються в її правильності. Ось тобі пістоль, але старайся не вживати, хіба в крайньому випадку. Пообтирай добре, щоб не було моїх відтисків пальців.

Удень я вже зовсім не показувався на місто, а стійка недалеко хати, в якій я перебував, мала вчасно повідомити про небезпеку. Це був останній вечір у Львові. Ще деякі зустрічі, найважливіша з них з Яцишином і над ранком, коли вже на вулицях міста почнуть появлятися перші прохожі, в дорогу.

Нашу нараду в хаті перервав прихід Лева Ребета. Від о. Чемеринського він довідався про моє перебування у Львові та ще й про інструкції, які я приніс, і зайшов довідатися докладніше. Настрій у Ребета не був особливий. Після стільки років ризику, тяжкої, відповідальної і небезпечної роботи на пості Крайового Провідника (він найдовше з усіх був на цьому пості), змушений уступити наслідком безпідставної, а навіть безвідповідальної кампанії проти нього, він відчував жаль. Переказав я йому все, що знав, а на кінець доручення переходити за Сян.

— Ні, я за Сян не піду. Я буду тут, поки вдасться, а коли вже тут буде затишко, піду в наші гори, де знаю кожну стежину й майже кожну людину. Там втримаюся ще напевно дуже довго.

— І що ж робитимете?

— Те, що Організація скаже й що буде потрібно. Ви ж самі кажете, що треба буде творити зо-

всім нову систему. Мій досвід при цьому пригодиться. І моє знання людей теж дасться використати. Тікати я тепер не думаю. Мені ще час на скитання на еміграції. Я знаю, що це несолодкий хліб. Зрештою, хто передасть наш досвід молодшим? Хто буде зв'язувати теперішнє з минулим? Хто знає краще наше основне ядро, ніж я? Отже мені таки треба лишитися і я лишуся. Перекажіть це і скажіть, що на мене завжди можуть рахувати.

Після розмови з Левом Ребетом ми швидко закінчили нараду. Ще тільки зустріч з Яцишином. Володимир Яцишин, головна оперативна пружина Пром-банку, з приходом большевиків з головою кинувся в актуальну роботу: міліція, адміністрація, порядкування міста. Його активність, дуже холодний, здоровий розум і бистра орієнтація висунули його на чоло. Він не був скомпромітований, як член Організації, що збільшувало його шанси під большевиками. Через те большевицькі командири, а тоді й інші органи щораз більше розглядалися за його інформаціями й порадою. А він це вмів зручно використати, бо був мистцем імпровізації. «Нові помисли» — як висловлювався він — це була його стихія.

Яцишин докладно розказав мені, що діялося нагорі большевицьких кіл, які опинилися у Львові. Він це знав краще, як хтонебудь інших з наших.

— Забава в міліцію і «у військо» добігає до кінця. Треба зникати різним людям. Большевики вже роблять заходи для злиття міліцій, тобто виелемінування нас як чинника, а при цьому просяння наших людей. Це злиття нам треба використати, щоб найвидніші позникали. Большевики непогано поінформовані й починають тягати наших людей. Старшини червоної армії говорили про використання наших людей, переховання то-

що. Ті, що тепер приходять, думають тільки про знищення. Мене теж тягали, і я сказав, що знаю багатьох, дружу з ними, але до Організації ніколи не належав. Це їх, мабуть, переконало, бо не докучають більше. Але я не смію мати ні з ким ніякого контакту, нікого не висилайте до мене, бо скінчиться провалом. А я маю значні можливості і їх треба використати. Мене встягнули покищо як дорадника до облвиконкому, і я урядую там, де урядовав колишній польський воєвода. Мене напевно дуже слідять, хоч удають, що мені повністю довіряють. Але це не виключає моїх можливостей робити багато корисного. І я хочу, щоб в Організації це знали й дали свою згоду. Коли ні, то я можу покинути завтра.

— Значить, ви на захід не збираєтеся?

— Ні. Принаймні покищо ні. Тому перейдім тепер, що і як я повинен робити. А тоді я вам скажу свою думку про працю Організації в тій новій дійсності й устійнимо, з ким я мав би тримати контакт.

Почали ми від устійнення «легенди»: Яцишин співпрацює з більшовиками в адміністрації, старається допомогти налагодити життя, може навіть допомагатиме нашим людям — що буде видно пізніше — і цього всього Організація не могла йому заборонити, бо він ніколи її членом не був. Після цього ділянка за ділянкою перебирали ми й намічували найправдоподібніший і в даних умовах найдоцільніший курс.

— Тепер я хочу ще висловити свою думку про роботу Організації. Я не знаю, які є плани нагорі, ви мені про це не говорили і я не хочу, щоб ви говорили. Але мені здається, я глибоко переконаний в тому, що Організація повинна тепер на

якийсь час «прилягти», тобто не проявляти себе на зовні. Я знаю, що вона мусить існувати й розбудовувати себе, але всяка робота, яка виявляла б її існування, тепер тільки прискіпшить большевицькі протиудари. А ті протиудари треба відсунути якнайдалше.

Узагалі я думаю, що зовсім нові умовини вимагають зовсім нової постави в Організації. Мені здається, що з приходом большевиків фронт боротьби поширюється на цілий народ. Організація повинна бути тільки ініціатором і організатором масового спротиву. Бо большевики, як я це бачу і чую з розмов з ними, з їхніх намірів і заходів, будуть ломити в нас усе наше — і традицію, і звичаї, а наші цілі заступати їхніми, викорінювати наше народне, українське, а на його місце насаджувати совєтське, тобто російське. Цьому спротивиться цілий народ. Очевидна річ, з малими вийнятками. Тільки сила й терор зможуть зломити це на якийсь час.

Та заки до розгорнення тієї боротьби прийде, Організація мусить пристосувати себе. І це головне завдання на тепер, а не передчасна активність. Побіч цього є ще друге не менше важливе: всі члени Організації, з вийнятком тільки декого, які залишаються під большевиками, повинні розплистися в українському морі на схід від Збруча. Там покищо не треба організації, контактів, пов'язання, там кожен мусить розсіювати наші ідеї визволення й творити довкруги себе ядра. На організаційну роботу, подібну до тої, що ми робили й робимо на захід від Збруча, там покищо місця немає.

У перших днях я мав надію, що знайдуться серед українців комуністів, які прийшли сюди займати керівні пости, люди, які можуть активно допомагати українській справі хоч навіть з пози-

цій комунізму. Може такі й трапляться, але їх буде дуже мало. Більшість зовсім прибиті до землі, вони навіть бояться самотійно думати. Їм партія дає готові взори і фрази. Вони коліщатка бездушної машини. Аж страшно дивитися на те, як вони не висловлюються у важливіших справах, доки не прочитають у «Правді», чи іншій своїй газеті офіційного становища, а потім тільки повторюють і боронять те, що там сказано. До того всі вони тремтять, коли до кімнати входять агенти ОО (Особос Отделеніє), тобто енкаведисти. Відразу пізнати, що вони стероризовані до глибини душі, що вони цілий час живуть у страхі й непевності, та що останнє й вирішне слово має в них поліція. Але було б зле, коли б ми і в тих умовах не пробували просувати нашої справи. Я це і робитиму.

Потім я ставив Яцишинові різні запити.

Було далеко після півночі. Мені треба було додому, щоб в час вирушити в дорогу.

— Те все, що ви сказали, я перекажу, кому треба. Виглядає, що ми обговорили приблизно все. Що ви скажете на те, що вашим зв'язковим був би наш спільний приятель Собашек? Він вневдовзі буде тут.

— Знаменито. Ми ж давні знайомі, з'єднані спільною роботою у Пром-банку, тому легко нам буде без зайвих слів порозуміватися. До того наші зустрічі не викликать підозріння. Через нього я передаватиму теж усі інформації на захід.

Тяжко було прощатися й розходитися. Але годі. Треба перейти й через це.

Кайзервальдом і бічними вулицями добився я додому. Тут уже все було готове в дорогу.

Прокидався день. Сутінки рідли й ставало видніше. Львів ще спав, тільки де-не-де двірники, ці ранні птахи нашого міста, виглядали з брам і бралися до щоденної роботи. Наші кроки відбивалися луною об стіни кам'яниць. На збігу вулиць св. св. Петра і Павла та Личаківської зустріли ми ще нічну стежу. Здоровий, стрункий, чисто одягнений наш міліціант і скулена, зігнута постать советського солдата, уродженця далекої Азії. Міліціант щось жваво розказував, допомагаючи собі руками, а солдат пильно слухав, вдвляючися в лице своєму співрозмовцеві.

— Подивися на різницю між тими двома людськими типами: нашим міським хлопцем, що відкрито й прямо дивиться на світ, і тим затурканим большевиками мешканцем кіргізьких степів, чи Узбекії, скоцюрбленим, якби кожної хвилини очікував удару, чи якогось нещастя. Ось що система може зробити з людини, — завважила моя дружина. — Невже ж це насправді жива ілюстрація до різниці між Європою й Азією?

— Але дивися, як дружньо говорять вони, якби знали раніше один одного роками. Забери злочинні уряди й люди швидко порозуміються між собою.

Ми зумисне вибрали марш почерез місто, щоб щераз обняти його своїм поглядом, щоб гідно попрощатися з ним. Воно тепер над ранком було найбезпечніше, а до того наші документи на польські прізвища десь з Познанщини додатково забезпечували нас від несподіванок. Такі, як ми, біженці, жертви війни, яких тисячі перевалюється щоденно через місто, незадовго загомонять вулицями.

Будинки і вулиці, дерева й тротуари, які ми бачили стільки разів у своєму житті, видавались

тепер набагато кращими, ріднішими. Щойно покидаючи місто у таких особливих умовах, ми відчули глибоко, чим воно для нас є. Місто нашої молодости, наших мрій, наших юних поривів, зв'язок і гірких невдач. Місто, яке ми вистраждали, яке ми будили своїми пострілами, де росли й гартувалися наші душі. Ух, і тяжко покидати його! Тут кожен будинок, кожна вулиця, не раз дерево наповняли нас згадками і гарячими споминами. Але годі? Треба швидко йти, бо дорога далека.

За городецькою рогаткою перейшли ми на залізничий шлях, який, згідно з нашими інформаціями був значно безпечніший, ніж шосе. Тим більше, що шосе на Перемишль було забите військовими транспортами. Залізничий шлях місцями був перерваний ще німецькими бомбами, однак це нам не перешкоджало в дорозі. Часами траплялися нам мандрівники такі, як ми, що поспішали до своїх домів. Так минули ми Городок і дібралися до Судової Вишні. Далі зайшли в село, щоб заночувати. В першій вже хаті, де ми вступили, прийняли нас дуже радо, вгостили, чим могли. Та сон не був удалий. Десь уночі загримали гармати, а опісля долучилися до них скорострільні черги. Ішов бій. Ми припинили в хаті, бо виходити на двір було небезпечно. Другого дня довідалися ми, що це більші польські частини, використовуючи відстань між німецькими й большевицькими військами, пробивалися в напрямі Карпат. Це нас змусило перейти на шосе, яке проходило крізь села й містечка і яким просувалися численні військові частини.

Це дало нам змогу приглянутися большевицьким воякам у марші. Жалко ставало, дивившись на них. Зігнані сюди з усіх кінців Советського Союзу, тримані страхом, навіть не військовою дисципліною, вони рухалися, як автомати.

Зате зброя у них імпозантна. Потужні гармати, яких ми ще не бачили в нашому житті, і потворно великі танки трясли дорогою й викликали здивування у наших селян. А вояки несли свої речі у мішках на плечах, дехто у нормальному наплечнику, дехто прямо у міщині, яку притримували мотузки прив'язані до двох рогів мішка і прикріплені там картоплинами. Часто попадалися попсовані танки, чи тягачі гармат. Механіки копирсалися біля моторів, а бійці апатично сиділи при дорозі, ледве перекидаючись зрідка словом.

Картини ці підганяли нас уперед. Пізно полудні на небосклоні завидніли дахи і вежі Перемішля. Треба було сходити з дороги, щоб, обійшовши місто, вийти на Сян.

Полями зближались ми до Сяну. В деяких місцях видно було большевицьких вояків. Зустрічні селяни показали нам напрям, де перевізник перевозив човном на той бік. Наше хвилювання зростало. Ще кілометр, ще сотні метрів і ми будемо над рікою. Але чи поталанить переправитися?

Здалеку помітили ми над річкою людей. Рішили, що там мусить бути переправа. Так і було. Але яке було наше здивування, коли ми побачили, що з обидвох боків оподалік переправи стояли на стійці по два большевицькі вояки. Та вони, обернувшись плечима до переправи, удавали, що нічого не помічають.

Настрій серед тих, що чекали на переправу, був напружений. Кожен був схвилюваний і хотів першим дістатися до човна, в якому могло поміститися тільки декілька людей. Річка поповнилася осінніми дощами, і переправа вплав через бистру воду, коли вже западав вечір, не усміхалася. Та ще не знати було, що зроблять большевицькі стійки, побачивши, як люди вплав перебиваються на

той бік. Тому краще було чекати спокійно на свою чергу.

Селянський хлопець спокійно перевозив групу за групою, брав, що хто дав, або просто за «дякую». Врешті прийшла пора й на нас. Швидко вскочили ми до човна разом з іншими людьми. Відбили від берега, стало легше на душі.

Човен гладко плив до західного берега, а наш зір, як заворожений, звернувся на схід, до берега, що його ми покидали. Там залишилися наші родини, наші найближчі, багато наших друзів, велика частина нашого життя. Здалеку показала-ся більша частина большевиків. Вів їх старшина, мабуть, зміцнювати пости над річкою.

На землю падав вечір. Сіріло й ставало холодно. Серце стискалося й ставало порожньо. Совети закріплювали й ущільнювали границю над Сяном. Щось невідоме й несподіване, чуже і вороже ставалося на наших очах. Чужа сила брутально насилувала нашу землю.

Як довго залишиться вона тут?

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Алиськевич, директор 33
Бабяж, поліційний агент 60
Бак Теофіль 132
Барановський Ярослав 45, 46, 147, 148, 160, 161, 162, 163, 164,
167, 168, 169, 170, 171, 192, 193, 195, 199, 214,
217, 230, 231, 234, 236, 237, 242, 244, 247, 248,
265, 266, 281
Басараб Ольга 13, 118, 119
Башук Петро 83, 84, 85, 87, 89, 98, 110, 112, 113, 114, 116, 117,
118, 119, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 145
Бігун Мивола 221
Білас 13
Блавацький, адвокат 191
Блажкевич Іванна 22
Бойдунік Осип, інж., 192, 232, 234, 238
Боївка, солтис 176
Ботвін, комуніст 254
Бравн, кат 114
Бротфрессер, комуністичний провокатор 254
Букшована Стефа 127
Бутковський Іван 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49,
50, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 71, 170, 172, 183, 192,
240, 241, 242, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 256,
262, 266, 270, 271, 272
Валігурський Казімеж, суддя 102, 103, 104, 111, 120
Ванчицький, адвокат 191
Величко, о., 188
Вік (псевдо) — Зацний Лев 60, 67
Волянський (псевдо) — Врецьона Євген 33, 34, 35, 45, 46, 49
Волянський, проф., 197
Врецьона Євген, інж., 34, 147, 148, 150, 151, 152, 161, 162
Гайвас Ярослав 5, 7, 69, 102, 109, 110, 251
Гірний, поліційний агент 66, 68, 72
Гладкий Любрик 67, 74, 75, 81, 91, 98
Глушкевич Маріян, д-р, адвокат 155

Головінський Юліян, сотник 118
Грибівський (псевдо) — Сенник Омелян 160, 163
Гук, стражник 77, 113, 277
Гуцул (псевдо) — Бутковський Іван 36
Габрусевич Іван — 158, 159, 162, 164
Данилишин 13
Демель, майор 227, 228, 229, 230, 231, 232, 238
Демкович 30
Демчук 30
Джон (псевдо) — Габрусевич Іван 158
Діброва (псевдо) — інж. Войдунік Осип 281
Дівик 132, 135, 192
Долинський Петро 22, 23, 25, 26, 27, 62
Домонь, майор 49, 50
Дуткевич, о., 280
Еней (псевдо) — Олійник Петро 93
Єнкель, комуніст 253, 254
Заремба, агент дефензиви 66, 93
Зацний Лев 60, 61, 67, 220
Зборовський, капітан 66
Зелінський, стражник 82, 83, 84, 85, 109, 110, 112, 113, 117,
277, 278
Зореслав, о., 180
Зубальський Євген 195, 196, 197, 198
Іванчук Юзью 74, 124, 125, 271, 272, 285
Іванчукова 124
Канюка 83, 84, 85, 86, 87, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 277
Калустінський, суддя 67
Карачевський Осип 187
Кіл (псевдо) — Ребет Лев 15, 22, 31, 32, 60, 61
Козак Андрій, д-р, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 179, 181, 183,
185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 198,
199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207
Козак Модест, д-р, 199
Колодзінський Михайло 156, 265

Коновалець Євген, полк., 147, 280
Кордюк Богдан 147, 148, 156
Коссак Зенон 90
Костецький Сергій 22, 23, 27, 29
Костюк 224
Коцко 14
Крисько 50
Кріс (псевдо) — Крисько 50
Крупа 13, 276
Кубік Стефан, лісничий 185, 186
Кулицька 33, 34, 35
Кулицький, інж. 33
Кульчицький Євген, інж. 45
Лебедь Микола 236
Лерер, комуніст 255, 256
Лисий Роман 145
Літинський Славко 130
Лопатинський (псевдо) — Тимчій 236, 245
Лопатинський Юрко 158, 206, 211
Лось, стражник 91
Луцейко 13, 276
Луців 36, 37, 38, 39, 53, 63
Луців Андрій 96
Любович 14
Лятавец, стражник 71
Малиновський, проф., 197
Матвійчук Микола 16, 257
Матла Олько 69
Мацілінський Остап 95, 97, 114, 276, 278, 279, 280
Медвідь 17
Мельник Андрій, полк., 77, 163
Мельник Кость 162, 164, 168, 169, 171, 242, 244
Микита 132
Миколин Степан, сотник 132, 173
Мирович Роман 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 146, 147
Михайлик 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172
Мищик Роман 59

Мілянч Атанас, інж., 60, 100
Модельські, проф., 272, 275
Навроцький, д-р, адвокат 199
Нагайський 132
Новак, поліцист 33
Новаківський Дозик 166, 170, 172, 180, 191
Олійник Петро 33, 67, 68, 73, 75, 93
Паліїв Дмитро 29, 30, 244
Пеленський Зиновій, посол 76
Перун Федь 16, 17
Петречко Юлько 16
Петрина Іван 127
Пилипчук Віталій 48
Питляр Андрій 278
Підгірний Микола, майор 199
Протонь 16
Равлик Іван 22, 23, 25, 26, 27, 32
Радонь, поліційний агент 64, 66
Ребет Лев 15, 92, 93, 246, 287, 288
Романів 28
Рудницький Іван, сотник, адвокат 242, 243
Рудьо — Гайвас Ярослав 110
Свобода (псевдо) — Карачевський Осип 187, 213
Сеник Омелян 160, 163
Сич (псевдо) — полк. Сушко Роман 281
Сідор Василь 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 98, 102,
110, 145
Складковський, прем'єр 76
Собашек Ілярій 126, 127, 128, 129, 211, 213, 223, 224, 225,
265, 291
Собінський Іван, куратор 23
Старицький 225
Старух Ярослав 93
Стахів Володимир 45, 46
Степєнь Тадеуш, в'язень 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116,
117, 118, 119, 277
Стонжка, стражник 69, 70, 71, 72

Сторожук Льосько 16, 17, 260, 261, 262
Сулля (псевдо) 215
Сулятицький Степан, д-р, сотник 265
Сушко Роман, полк., 172, 191, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 216,
226, 227, 228, 237, 266, 281
Терефенко 132, 133
Тетканич Микола 173, 174, 175, 179
Тимощук 130, 131, 132, 145
Тимчій 128, 129, 212, 213, 223, 236
Тураш Мирослав 61, 128, 220, 236
Турковська Марія 109
Турковський Василь 73, 75, 83, 84, 85, 88, 89, 92, 98, 110,
145, 221
Тшемшальський, поліційний агент 66
Умшвайф Мойше, комуніст 251, 252, 253, 254, 255, 256
Федечко 67
Фурман, комісар поліції 65, 93, 94, 95
Хімяк, поліційний агент 66, 72
Хомин, д-р 226
Хом'як Степан, купець 213, 218, 219, 238, 239, 240
Цесляк, стражник 95, 114, 278
Цістик Дарія 97
Чемеринський Ярослав, о., 245, 280, 282, 283, 284, 285, 287
Чмола Іван, полк., 210
Шелест (псевдо) — Сідор Василь 145
Шептицький Андрій, митрополит 30
Шнидралевіч, "батьр" 283
Шухевич Роман 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 53, 57,
60, 61, 62, 63, 71
Шухевич Степан, д-р, адвокат 244
Янкель (псевдо) 268
Ярема 258, 259, 260, 261
Ярема (псевдо) — Федечко 67
Ярій Ріко, сотник 148, 149, 157, 158, 159, 162, 163, 265
Ясько П., 259, 260, 261, 268
Яцишин Володимир 59, 225, 287, 288, 289, 292
Яцишин Стефа 127.

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ

на Видавничий Фонд «Срібної Сурми»

за час від 16 листопада 1969 до 15 лютого 1971 р.

Добродій і меценат «Срібної Сурми», пан Віктор Балабан, діловик і підприсмець у Гюстоні, Тексас, склав задекляровану кожнорічну суму дол. 100.00 і ще додатково дол. 36.00, разом дол. 136.00. Щира йому за те подяка!

Андрійчук Юрій, Давнсвію, Онт.	дол.	1.25
Андрушків Степан, Нью-Йорк	"	1.50
Аннюк Юрій, Філядельфія	"	1.00
д-р Бабин Роман, Торонто	"	2.25
Байрак Михайло, Едмонтон	"	1.00
Бакалець В., Пасейк, Н. Дж.	"	1.00
Балко А., Парма, Огайо	"	1.00
інж. Баран Йосип, Нью-Йорк	"	7.00
Баран Михайло, Нью-Йорк	"	1.25
Батюк В., Ріго Парк, Н. Й.	"	2.25
Безкоровайний Петро, Торонто	"	1.00
Н. Н., Ірвінгтон, Н. Дж.	"	1.00
Белендюк Михайло, Ашпер Монклер ...	"	1.00
інж. Бенеш Роман, Торонто	"	1.15
Берегуляк Остап, Масрставн, Па.	"	4.00
інж. Берегулька Станислав, Мельровз	"	8.00
Березецький Володимир, Чікаго	"	13.00
Біляр Василь, Едмонтон	"	3.00
Блиха Іван, Гарфільд, Н. Дж.	"	1.25
д-р Богачевський Євген, Чікаго	"	1.00
д-р Бойко Йосип, Торонто	"	1.00
Бойко Йосип, Детройт	"	2.25
Бойчук Мирослава, Філядельфія	"	1.00
д-р Борисюк М., Стемфорд, Конн., ...	"	1.00

Бручковський Микола, Су Сен Марі	"	5.00
Бульба А., Боффало	"	2.50
Бульчак Богдан, Торонто	"	2.00
Бялий Євген, Бронкс, Н. Й., ...	"	2.00
Валюх Анатоль, Клівленд	"	1.00
Весоловський Олег, Чікаго	"	1.00
Винник Іван, Нью-Йорк	"	3.00
Виняр Юліян, Вудгейвен, Н. Й., ...	"	1.50
Вітровий Роман, Аллентавн, Па., ...	"	4.00
Войнаровський Ярослав, Чікаго	"	2.00
Войтишин Данило, Детройт	"	5.50
Волян Яків, Лонгей, Кве., ...	"	6.00
д-р Волянський Б., Монреал	"	1.25
інж. Вонторський Юрій, Філядельфія	"	1.00
о. Габрусевич Юліян, Тандер Бей, Онт.,	"	2.00
мгр. Гаврилюк Михайло, Джексон Гайте	"	6.00
Гадуняк Євген, Оттава	"	1.00
Гайдей Ірина, Ванкувер, Б. К., ...	"	2.25
Гірняк Богдан, Кліфтон, Н. Дж., ...	"	5.00
мгр. Гладилович А., Монреал	"	1.00
Глінка Василь, Ошава	"	5.25
о. Глуханюк Т., Ніягара Фолс, Онт.	"	1.00
Гнатишин Антін, Нью-Йорк	"	2.00
Годчак А., Чікаго	"	1.00
Головата Степанія, Кантон, Огайо	"	1.00
Головата Юлія, Торонто	"	1.00
Горпинка Анна, Норт Бетелфорд, Саск.,	"	1.00
Григорович В., Арран, Саск., ...	"	1.15
Григорчук Степан, Детройт	"	1.00
Гугель Олександр, Воррен, Міч., ...	"	1.00
Гура Ярослав, Бріджпорт, Конн., ...	"	1.00
Гутович Євген, Бруклін, Н. Й.	"	1.00
Галадза М., Амбрідж, Па., ...	"	1.00
д-р Гамула Степан, Сарнія, Онт.	"	1.00
Гут Морріс, Монреал	"	1.25
д-р Дачишин Іван, Чікаго	"	1.00

о. прот. Двораківський Андрій,		
Нортгемптон, Па., ...	"	5.00
Демидчук Є., Гамільтон, Онт., ...	"	4.15
Демидчук Михайло, Мурставн, Па., ...	"	5.50
Дзуль Василь, Чікаго	"	2.00
Дзяба Михайло, Чіпман, Алта., ...	"	5.00
Дикій Володимир, Монтреал	"	4.00
Додяк М., Торонто	"	3.25
Дорожовський І., Монтреал	"	19.00
д-р Дуб Омелян, Чікаго	"	1.00
Думін Василь, Торонто	"	1.00
Дячшин Осип, Монтреал	"	1.00
Женчук Теодор, Шелборн, Онт., ...	"	1.00
Жук Василь, Клівленд	"	1.75
проф. Завицький Мирослав, Ньюарк	"	4.00
інж. Загайкевич Роман, Ірвінгтон, Н. Дж.,	"	1.00
Загачевський Остап, Рочестер, Н. Й., ...	"	1.00
інж. Зайшлий Ярослав, Монтреал	"	1.00
інж. Захаркевич Василь, Монтреал	"	1.00
Збир Ярослава, Філядельфія	"	1.00
інж. Зінкевич Осип, Балтімор, Мд., ...	"	2.00
Зола Степан, Детройт	"	1.00
д-р Зуб Григор, Сарнія, Онт., ...	"	5.00
Зубиць Василь, Лондон, Онт., ...	"	1.00
Іванців Микола, Пасейк, Н. Дж., ...	"	2.00
Іванчук Микола, Бронкс, Н. Й., ...	"	1.00
Івасиць Михайло, Ошава, Онт., ...	"	1.00
Іржа Карпо, Торонто	"	3.75
Кавка Микола, Парма, Огайо	"	1.00
Калюжний Семен, Монтреал	"	1.25
Каркоць Михайло, Міннеаполіс, Мінн., ...	"	1.00
Кармазин Антін, Алікіпша, Па., ...	"	2.00
Касич Петро, Едмонтон	"	9.00
Качмар Степан, Тандер Бей, Онт., ...	"	3.00
Качмар Ярослав, Честер, Па., ...	"	3.75
Кваснюк Дарія, Льюс Анджелес	"	3.00

Кий Василь, Честер, Па., ...	"	6.00
д-р Кишакевич Юрій, Пітсбург, Па., ...	"	1.00
Кіра Петро, Бруклін, Н. Й., ...	"	3.00
Кірик Теодор, Норрідж., Ілл., ...	"	1.25
Кіт Лукіян, Торонто	"	5.00
Кобаса А., Суел, Н. Дж., ...	"	1.25
Кобзар І. В., Гантер, Н. Й., ...	"	7.00
о. Коваленко Федір, Гартфорд, Конн., ...	"	2.00
Ковбаснюк Микола, Сиракюзи, Н. Й., ...	"	1.25
д-р Кодельський Ігор, Овк Лон, Ілл., ...	"	1.00
Козаченко М., Торонто	"	1.50
Колодинський Андрій, Торгілд, Алта., ...	"	1.00
Комаринська Дарія, Нью-Йорк	"	4.00
д-р Копач В., Бруклін, Н. Й., ...	"	1.00
д-р Копистянський А., Юніондейл, Н. Й.,	"	1.00
Король Марія, Ванкувер	"	1.25
д-р Коропей Йосип, Потукет, Р. Ай., ...	"	3.00
Кос Микола, Торонто	"	1.00
Костишин С., Вінніпег	"	3.00
Кострицький Василь, Філядельфія	"	4.00
Коцюба Степан, Денвер, Коло., ...	"	1.00
Кравчук Ярослава, Парма, Огайо	"	2.00
Крижанівський Мирон, Рочестер, Н. Й.,	"	3.25
Крижанівський Юліян, Філядельфія	"	9.00
Криловецький Ілярій, Кліфтон, Н. Дж.,	"	1.00
Крихтяк Ольга, Чікаго	"	1.00
Кришталович Д., Вайлдвуд Крест, Н. Дж.,	"	2.00
Кузич Нестор, Чікаго	"	3.25
Кузів Д., Ірвінгтон, Н. Дж., ...	"	2.50
Кузьмович Модест, Філядельфія	"	1.00
Кульба Володимир, Ріджвуд, Н. Й., ...	"	2.00
інж. Кунда Василь, Форт Саскач., Алта.,	"	1.00
Куц Михайлина, Філядельфія	"	3.00
Лаба Микола, Чікаго	"	1.00
Лабяк Павло, Денвер, Коло., ...	"	8.00
Левкут Анна, Детройт	"	3.25

мгр. Лецишин Ярослав, Монтреал	"	4.50
Лобода В., Тандер Бей, Онт., ...	"	2.00
Логин Юрій, Гамільтон, Онт., ...	"	1.00
Лопачак Роман, Рівер Вров, Ілл., ...	"	4.00
д-р Луговий Мирон, Воррен, Н. Дж., ...	"	9.00
Лукашевський Роман, Чікаго	"	1.00
Лушпинський Тарас, Данверс Гров, Ілл., "	"	1.25
інж. Мазурок І. О., Едмонтон	"	3.00
Майданський Онуфрій, Монтреал	"	5.50
Максимонько Пилип, Алгонквін, Ілл., ...	"	1.00
д-р Малиновський Степан, Детройт	"	4.00
Марущак В., Кліфтон, Н. Дж., ...	"	1.00
Мастикаш Василь, Асторія, Н. Й., ...	"	1.00
Медицький Ю., Торонто	"	1.00
д-р Мигаль В., Детройт	"	1.00
д-р Микулович Ярослав, Амбрідж, Па., "	"	1.00
Мир Богдан, Філядельфія	"	1.00
д-р Михайлів Володимир, Нью-Йорк	"	10.00
д-р Михайлович Ярослав, Мішіген Ситі, "	"	1.00
д-р Мовчан Юліян, Маседонія, Огайо	"	6.00
д-р Музичка І., Кантон, Огайо	"	1.00
д-р Мулик Іван, Сарнія, Онт., ...	"	1.00
п-ні Мусій Є., Торонто	"	4.50
Нагорняк Олександр, Чікаго	"	1.00
д-р Небелюк Мирослав, Саскатун	"	9.00
+ пропущено в попередньому списку	"	3.25
д-р Несторович Ярослава й Ірина, Н.-Й.	"	24.00
Німець Павло, Манчестер, Н. Г., ...	"	1.25
Н. Н., МкАду, Па., ...	"	4.84
Новаківський Сидір, Філядельфія	"	6.00
Новошицький Степан, Чікаго	"	1.25
Олесницький Святослав, Торонто	"	1.25
інж. Онишкевич Володимир, Нью-Йорк	"	31.00
Оришин Степан, Денвер, Коло., ...	"	3.75
Осідач Мирослава, Нью-Йорк	"	3.00
Остапчук Іван, Чікаго	"	3.50

д-р Островський Володимир, Торонто	"	5.50
д-р Павлишин Д., Клівленд	"	9.00
Павліш Ілля, Чікаго	"	1.00
о. Павлович Зенон, Нью-Йорк	"	3.00
д-р Падох Ярослав, Нью-Йорк	"	2.00
інж. Панчак Іван, Детройт	"	1.00
Пацула Ярослав, Клівленд	"	2.00
Петришин Олекса, Тандер Бей	"	-2.00
Петрусь Іван, Дюкенъ, Па., ...	"	4.00
Петрушевич Роман, Монтреал	"	1.25
інж. Пінковський Нестор, Бруклін, Н. Й.,	"	6.00
Площанський М., Гамільтон, Онт., ...	"	2.00
Повх Іван, Гаррісбург, Па., ...	"	6.00
Повх Міра й Андрій, Рочестер, Н. Й., ...	"	6.00
Попадинець Морія, Монтреал	"	1.50
Попадюк Володимир, Чікаго	"	12.00
Попович Іван, Парма, Огайо	"	2.00
Попович Михайло, Тантон, Масс., ...	"	1.25
Прийма Володимир, Торонто	"	1.25
Притуляк О., Монтреал	"	1.00
Протасик Василь, Монтреал	"	1.00
Процик Володимир, Асторія, Н. Й., ...	"	2.00
Процик Микола, Клівленд	"	1.00
д-р Рак Роман, Вассейк, Н. Й., ...	"	6.50
мгр. Ракочий Роман, Торонто	"	5.00
Ревюк В., Сиракюзи, Н. Й., ...	"	1.25
Редчук Яким, Монтреал	"	3.40
Решітник Дмитро, Оттава	"	1.15
Рибалт Олександр, Янг'ставн, Огайо	"	2.00
Рожок Степан, Філядельфія	"	1.00
Романик Степан, Вотерфорд, Онт., ...	"	1.00
Романко Микола, Торонто	"	2.25
Романюк Євген, НьюКестл, Дел., ...	"	5.00
Рудий П., Овквіл, Онт., ...	"	1.00
Савчук Василь, Воррен, Міч., ...	"	1.25
Савчук Михайло, Тандер Бей, Онт., ...	"	1.25

Саламанчук Г., Реджайна, Саск., ...	"	1.50
Сарахман Осип, Честер, Па., ...	"	2.00
сотн. Сачківський Д., Торонто	"	2.00
Сверлик Роман, Ст. Кетерінс, Онт., ...	"	3.25
Селешко Степан, Нью-Йорк	"	1.00
Семаковський Теодор, Каліфорнія	"	1.00
Семеген Степанія, Детройт	"	1.25
Семотюк Осип, Торонто	"	9.00
Семотюк Петро, Торонто	"	3.00
Сенсон Павло, Гамільтон, Онт., ...	"	1.00
Сеньківський Антін, Гейстінгс, Н. Й., ...	"	2.25
Сєрант Іван, Нью-Йорк	"	3.25
Синьків А., Гарлянд, Ман., ...	"	2.00
Сироїд Василь, Еспанола, Онт., ...	"	6.00
Сікора Володимир, Детройт	"	2.00
Скочиляс Іван, Філядельфія	"	2.25
Слободян Іван, Торонто	"	2.00
д-р Слюсарчук А., Детройт	"	1.00
Смаль Йосип, Грініч, Конн., ...	"	1.13
Смітюх Василь, Торонто	"	1.00
Соя Володимир, Детройт	"	4.00
Стебельський Іван, Денвер, Коло., ...	"	7.00
Стебницький Василь, Бостон, Масс., ...	"	2.50
Стефанишин Осип, Бруклін, Н. Й., ...	"	1.00
Стецик Ірина, Торонто	"	1.00
Стира Тома, Вебвуд, Онт., ...	"	6.00
д-р Стрільбицький А. Р., Форт Вейн, Инд.,	"	4.00
Сукар Е., Монреал	"	9.00
Сунак Михайло, Редвотер, Алта., ...	"	3.00
д-р Суховерський Микола, Едмонтон	"	1.00
Тарнович Михайло, Содбури	"	2.00
Терещук Роман, Торонто	"	2.00
Теслюк Йосип, Гартфорд, Коін., ...	"	1.25
о. Тимків Лев, Лорейн, Огайо	"	1.00
Тишовницькі Олена й інж. Омелян		
Льос Анджелес	"	15.00

Ткачук Григор, Парма, Огайо	"	3.00
Томків Микола, Су Сен Марі, Онт., ...	"	1.00
інж. Троян Дмитро, Гренд Велей, Онт.	"	1.00
Трубич Василь, Бруклін, Н. Й., ...	"	1.00
Тулій Степан, Брокпорт, Н. Й., ...	"	4.00
Турчак Григор, Феніксвіл, Па., ...	"	17.00
Т. Я., Буена Парк, Каліф., ...	"	4.00
д-р Федина Андрій, Торонто	"	1.25
о. Федорович Микола, Монесен, Па., ...	"	2.00
Филипович Корнило, Філядельфія	"	1.00
Фісь Катерина, Торонто	"	1.00
Флис М., Потукет, Р. Ай., ...	"	1.00
Харабарук Марія, Монтреал	"	8.25
інж. Харамбура Іван, Філядельфія	"	1.25
Хомяк М., Філядельфія	"	1.00
Худий Іван, Нью-Йорк	"	7.00
Хухра Антін, Керкгонсон, Н.-Й., ...	"	3.00
Циган Василь, Філядельфія	"	9.00
д-р Цісик Тетяна, Філядельфія	"	6.00
Чайковський Омелян, Філядельфія	"	5.00
д-р Чайковський Теодор, Генвіл, Ілл., ...	"	1.00
Чолкан Роман, Торонто	"	3.75
Чорний Микита, Гамільтон, Онт., ...	"	1.00
Шабатура Василь, Пітсбург, Па., ...	"	1.25
д-р Шибунчак Богдан, Блюмфільд, Н.Дж., "	"	10.00
Шишка Лев, Монтреал	"	1.25
Школяр Михайло, Кліфтон, Н. Дж., ...	"	1.00
Шпак Іван, Сіетл, Ваш., ...	"	4.00
Шуган Степан, Нью-Йорк	"	1.00
Щур Іван, Торонто	"	1.00
Юник І., Торонто	"	1.00
Юревич Боженна, Бріджпорт, Конн., ...	"	2.00
Юркевич Т., Торонто	"	1.00
Юшкевич Роман, Детройт	"	11.00
Яремчишин Наталія, Ляйма, Огайо	"	1.00
Яремчук Дмитро, Оттава	"	3.00

ВИДАННЯ «СРІБНОЇ СУРМИ»

- Зиновій Книш: На порозі невідомого, спогади з 1945 року
- ” ” : Перед походом на схід — спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939-1941 роках, частини I і II
- ” ” : Розбрат — спогади й матеріали до розколу ОУН в 1940 році.
- ” ” : Б'є дванадцята — спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни
- ” ” : В яскині лева — українець у польському підпіллі, на підставі записок і матеріалів Тадея Гордона
- ” ” : За чужу справу, розповідь Михайла Козія з села Богданівка, повіт Скалат, його пригоди в большевицькому полоні й у польській армії ген. Андерса
- ” ” : Справа Східніх Торгів у Львові
- ” ” : Власним руслом — Українська Військова Організація від осені 1922 до весни 1924 років
- ” ” : Далекий приціл — Українська Військова Організація в 1927-1929 роках

- " " : Погром у тюрмі
- " " : Два процеси, як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році
- " " : Так перо пише... (вибрані статті)
- " " : При джерелах українського організованого націоналізму
- " " : На повні вітрила — Українська Військова Організація в 1924-1926 роках
- «Срібна Сурма», спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації, збірник ч. I, за редакцією Зиновія Книша
- «Срібна Сурма», збірник ч. II — «Початки УВО в Галичині», за редакцією Зиновія Книша
- Над Прутом у лузі... (Коломия в спогадах), збірник за редакцією Зиновія Книша
- Вогонь родиться з іскри, розповідь Степана Кассіяна, (Карпа), літературний запис Зиновія Книша
- Голос з Підпілля, розповідь Кривоноса, літературний запис Зиновія Книша
- Д-р Юліян Мовчан: Що варто б знати, проблеми українського національно - державного визволення
- Ярослав Гайвас: Воля ціни не має

КНИЖКИ

ЗИНОВІЯ КНИША В ІНШИХ ВИДАВНИЦТВАХ

- 1 - 5 дрібні брошури в серії «За що ми боремося», —
Бібліотека Українського Націоналіста, 1947 - 1948
- 6 - 10 такі ж брошури в серії «Політична Бібліотека Українського Націоналіста», 1953 р.
- Сирава Ярослава Барановського - Макара, Краків 1940 р.
- Сьогодні й завтра — думки націоналіста, Вінніпег 1950 р.
- Варшавський Договір у світлі націоналістичної критики, Вінніпег 1950
- Бунт Бандери, На чужині, 1950 (чотири видання)
- Під знаком тривожного майбутнього — думки націоналіста, Чикаго 1951
- Говорить Підгір'я, розповідь Володимира Мокловича, колишнього бойового референта Окружної Команди УВО в Станіславівщині, Чикаго 1958
- Устрій ОУН — порівняльна студія, Буенос Айрес, 1952 р.
- Історія української політичної думки до кінця — XVIII сторіччя, Париж 1952
- У тристаріччя Переяславського Договору (1654 - 1954), Торонто 1954

